

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

Scientific Periodical

**Випуск 14
Issue 14**

**Житомир
Zhytomyr**

2024

Видається за рішенням вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 26 квітня 2024 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Венгерська Вікторія – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: Білобровець Ольга – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Відповідальний секретар: Жуковська Вікторія – кандидат філологічних наук, професор міжкультурної комунікації та прикладної лінгвістики Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії

Кругляк Марина – кандидат історичних наук, доцент, викладач Житомирського торговельно-економічного фахового коледжу Київського національного торговельно-економічного університету (Україна).

Вербницька Поліна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Сталья Юзеф – доктор габлітований, професор Католицького університету імені Івана-Павла II (Польща).

Осевська Ельжбета – доктор габлітований, професор Державної вищої професійної школи в Тарнові (Польща).

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Шандра Валентина – доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАНУ (Україна).

Шевчук Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка».

Кононенко Валерій – доктор історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Салата Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22983-12883Р. Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020. Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.
E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир:
Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2024. Вип. 14. 235 с.

Підписано до друку 29.04.2024 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 13,7. Тираж 150.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua
Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)
ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2024

Approved for publication by the Academic Council of Zhytomyr Ivan Franko State University protocol № 8 dated from 26.04.2024

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Editor: Bilobrovets Olha – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Secretary: Zhukovska Viktoriia – PhD in Linguistics, Professor at the Department of Crosscultural Communication and Applied Linguistics, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board

Kruhliak Maryna – PhD in History, Associate Professor, teacher of the Zhytomyr Trade and Economic College of the Kyiv National Trade and Economic University.

Verbytska Polina – Doctor of Sciences (Pedagogy), Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Stalia Yuzef – Dr. habil, Professor, John Paul II Catholic University (Poland).

Osevska Elzbeta – Dr. habil, Professor, State Higher Vocational School in Tarnow (Poland).

Starodubets Halyna - Doctor of Sciences (History), Head of the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Shevchuk Andrii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Kononenko Valerii – Doctor of Sciences (History), Associate Professor at the Department of Legal Sciences and Philosophy, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Salata Oksana – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Kyiv Borys Grinchenko University (Ukraine).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr:
Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2024. Issue 14. 235 p.

Signed for printing 29.04.2024. Size 60x84/16. Offset Paper. Font Times New Roman.

Risograph printing. Conventional printed sheets 12,6. Printed sheets 13,7. Number of copies 150.

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2024

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Черноліхов Сергій (Житомир, Україна). ДІТОЗГУБНИЦТВО ТА ЦІННІСТЬ ДИТЯЧОГО ЖИТТЯ У МОДЕРНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ).....**10**

Hromik Oleksandr (Київ, Україна). P PSYCHOLOGICAL FEATURES OF UKRAINIANS AT THE END OF THE 19TH AND IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURIES **36**

Власюк Ігор (Житомир, Україна). КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У 1921-1928 РР.....**56**

Мякінченко Ірина (Київ, Україна), Сологуб Марія, Подкур Віталій (Житомир, Україна). ВСЕУКРАЇНСЬКА РАДА ЦЕРКОВ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ **72**

ІСТОРИКО-ПАМ'ЯТТЄВІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Венгерська Вікторія, Ковальчук Іван (Житомир, Україна). «НЕГІДНЕ ЖИТТЯ» ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ НАЦИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ **92**

Вербицька Поліна (Львів, Україна). ТРАНСФОРМАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ МУЗЕЇВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСКУСІЙ І ПРАКТИК ПОСТКОЛОНІАЛІЗМУ.....**111**

Стельникович Сергій (Житомир, Україна). ЄВРОПЕЙСЬКА МІГРАЦІЙНА КРИЗА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **129**

Ковальчук Тарас (Житомир, Україна). ДЕРУСИФІКАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 144

Бабушко Олена (Житомир, Україна). ЗМІНИ ТОПОНІМІКИ ЖИТОМИРЩИНИ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....160

Панчук Марина (Житомир, Україна). ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА РОЗВИТОК ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ 176

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Бачинська Юлія (Запоріжжя, Україна). ГЕНДЕРНА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ У КІНЕМАТОГРАФІ ЗА ЧАСІВ РЕЖИМУ Ф. ФРАНКО 197

Батенко Тарас (Київ, Україна). КАМІННІ ЧАВУННІ ПЛИТИ КОРОЛІВСТВА ФРАНЦІЯ КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVI СТ.: КЛІМАТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ 213

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

**ДОСЛІДЖЕННЯ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

УДК 94"19":343.1(477.42)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112067>

Черноліхов Сергій,
здобувач ступеня доктора філософії
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
chernsergey340@gmail.com

ДІТОЗГУБНИЦТВО ТА ЦІННІСТЬ ДИТЯЧОГО ЖИТТЯ У МОДЕРНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Анотація

Метою роботи є аналіз причин, що вплинули на ставлення українського суспільства до смерті дитини, а також визначення цінності життя найменших представників соціуму крізь призму дітозгубництва на прикладі Правобережної України в другій половині XIX – початку XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на інструментарії сучасних студій дитинства та історії повсякдення, які дозволяють розкрити особливості проблематики. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області, які висвітлюють проблему дітозгубництва проаналізовано ставлення модерного українського суспільства до смерті дитини. **Висновки.** У модерну епоху на Правобережній Україні висока дитяча смертність була повсякденним явищем. Соціокультурні установки тогочасного суспільства сприяли формуванню індіферентного ставлення до життя малої дитини, особливо позащлюбної. Страх суспільного осуду, бажання зберегти соціально-економічне становище штовхали незаміжніх, самотніх жінок на скоєння злочинів проти життя новонароджених дітей з метою приховати наслідки позащлюбних стосунків. Власне, дітозгубництво стало основним «жіночим» злочином модерного періоду та набуло ознак соціального явища. Проблема дітозгубництва, яка розглядається крізь призму цінності дитячого життя, дає можливість зробити висновки, що дитина не мала пріоритетного статусу в суспільстві. Грамада толерувала вчинення злочинів проти життя дітей, які не відповідали ustalеному суспільному укладу.

Ключові слова: дитяча смертність, дітозгубництво, громада, правова культура, етнологія, жінка, позашлюбні діти, Правобережна Україна.

Постановка проблеми. Генеза соціального статусу дитини в українському суспільстві зумовлена історичними етапами, в яких він формувався та визначався ставленням суспільства до дитини крізь призму соціальних норм та цінностей. На сьогодні повага до життя дитини базується на загальноприйнятому принципі захисту прав та інтересів кожної дитини, захисту від насильства та експлуатації. Однак існували періоди, коли діти не розглядалися як повноцінні члени суспільства, а їх життя не вартувало життя дорослого, що спричиняло трагічні наслідки. Власне, дослідження цінності життя дитини в модерний період є важливим для розуміння сучасних соціокультурних викликів, які відображаються у трансформації норм та щоденних практиках сучасних українців.

Модерна доба в європейському суспільстві задекларувала нове ставлення до дитинства як особливого етапу життя людини. Поширення просвітницьких ідей сприяло зародженню тенденцій піклування про дітей, зниження дитячої смертності та правового захисту найменших представників соціуму. Однак зовнішні зміни не могли швидко викоринити внутрішні переконання та модель поведінки, пов'язану з дітьми, особливо тих, які перебували поза законом, тобто народжених поза шлюбом. Назагал в європейському соціумі перемогла «модна» на той час ідея поваги до дітей, що й стало потужним поштовхом для суспільних змін. Але для українських теренів, зокрема й Правобережжя, вплив модерних європейських практик, пов'язаних із змінами у ставленні до дитини, поява прав та їх захист, на кінець XIX ст. так і лишався недосяжним.

Попри модернізацію українського суспільства, яка проявилася в індустріалізації, урбанізації, трансформації ролі державної влади, змінах соціальної організації суспільства, для мешканців українських територій дитинство не стало трактуватися по новому. Швидкі темпи відтворення населення, християнська мораль, яка керувалася «Божою волею» та несуттєвий внесок малих дітей в економіку родини, знецінювало їх життя. Тогочасні суспільні норми суворо регламентували приватну сферу, тому були

вирішальними у ставленні рідних до новонародженої дитини. Часто думка громади штовхала на злочини проти життя дитини, зокрема на дітозгубництво або дітовбивство – поширений прояв жіночої девіантної поведінки ранньомодерного та модерного періоду. Головна відмінність цих понять полягала у методах вчинення злочину проти життя дитини. Дітовбивство характеризувалося активними і свідомими діями жінки проти новонародженої дитини або на ранніх етапах її життя. Дітозгубництво набуло ширших масштабів, адже часто жінки через страх та сором несвідомо робили вчинки, які призводили до смерті дитини. Найбільш розповсюдженим це явище було у сільській місцевості, серед молодих незаміжніх дівчат та формально заміжніх жінок, які з певних причин залишилися без чоловіка, тобто серед соціально незахищених категорій жіноцтва, які перебували під постійним контролем громади. З огляду на це, головним завданням розвідки є висвітлення проблеми цінності життя дитини у модерному суспільстві, крізь призму дітовбивства та дітозгубництва. Особливий інтерес викликає розгляд питання в регіональному розрізі, який досі не знайшов свого відображення в українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На даний час вітчизняна історіографія не має спеціального комплексного дослідження на дану тему, однак велике значення мають праці, що висвітлюють окремі аспекти проблеми або стосуються попередніх періодів історії. Помітний внесок у дослідження історії дитинства ранньомодерного періоду, визначення статусу дитини, ставлення до народження, смертності та етапів дорослішання здійснив І. Сердюк (Сердюк, 2018). Заслуговує на увагу дослідження О. Кісь (Кісь, 2012), яка крізь призму материнства висвітлює становище дитини у традиційній культурі другої половини XIX – початку XX ст. Важливим для аналізу проблеми є огляд позашлюбної стосунків у традиційному суспільстві, та, як її наслідок – небажана вагітність. Зокрема, І. Ігнатенко (Ігнатенко, 2023) звернула увагу на інтимні стосунки українців та амбівалентне ставлення до них суспільства. Одним з перших в українській історіографії явище дітозгубництва розглянув В. Маслійчук (Маслійчук, 2008). У дослідженні історик детально проаналізував цю проблему для ранньомодерного суспільства Лівобережжя та Слобожанщини. Дослідження

українського ранньомодерного соціуму Ю. Волошином (Волошин, 2016) також не оминуло проблему дітозгубництва. У праці О. Максимова проаналізовано фактори щодо становлення імперського законодавства в питаннях дітозгубництва, а саме висвітлена специфіка виконання судових рішень в окреслених справах (Максимов, 2023). На прикладі однієї архівної справи історик розкриває особливості проблеми та формує уявлення про ставлення оточуючих до цього явища. У європейській історіографії вчені значну увагу приділяють змінам кінця XIX – початку XX ст., спрямовані на покращення життя дітей, зокрема розглядають соціально-економічні і правові фактори, які зіграли певну роль у встановлення прогресивних поглядів на дитинство (Pozzi, Varona, 2012).

Метою роботи є аналіз причин, що вплинули на ставлення українського суспільства до смерті дитини, а також визначення цінності життя найменших представників соціуму крізь призму дітозгубництва на прикладі Правобережної України в другій половині XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи статистичний матеріал, констатуємо, що тенденції, які були характерні для ранньомодерного періоду, продовжили існувати на українських теренах і у модерний час, тому смерть асоціювалася насамперед з дітьми. Попри високі показники народжуваності, дитяча смертність досягала разючих масштабів, що було пов'язано з цілою низкою проблем, зокрема низьким рівнем педагогічної та медичної обізнаності, пологовими травмами, швидким поширенням інфекційних захворювань в умовах антисанітарії, поганим доглядом за немовлятами тощо.

Статистичні дані про дитячу смертність в губерніях Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. свідчать про високий рівень смертності дітей віком до 5 років. Подібна ситуація відповідає т.зв. «парадоксу дитячої смертності», за яким рівень смертності дітей різко зменшується після досягнення 5-річного віку (Сердюк, 2018, с. 221). Особливо високою була смертність дітей віком до 1-го року (Таблиця 1). Варто зазначити, що середній показник за 1885–1910 рр. дитячої смертності до 1-го року в губерніях Правобережної України (199 померлих на 1000 народжених) є дещо нижчими від загальноімперського (392,2

померлих на 1000 народжених) та суттєво не відрізнявся від європейських тенденцій.

Дослідники припускають, що причиною незмінної першості Російської імперії протягом десятиліть, за показниками дитячої смертності, серед усіх країн Європи, є специфіка догляду за немовлятами. У середовищі етнічних росіян спостерігалось ранне додавання до раціону твердої їжі, що спричиняло різноманітні шлунково-кишкові захворювання, натомість українці та білоруси меншою мірою використовували подібні методи (Natkhov, Vasilenok, 2023, с. 2). Таким чином, традиційні культурні практики безпосередньо впливали на рівень дитячої смертності.

Таблиця 1. Дитяча смертність віком до 1-го року в 1885-1910 рр. в губерніях Правобережної України (Підраховано за: Рух населення в Європейській Росії, 1890; Рух населення в Європейській Росії, 1895; Рух населення в Європейській Росії, 1899; Рух населення в Європейській Росії, 1906; Рух населення в Європейській Росії, 1914).

Губернія	На 1000 народжених померло у віці до 1 року					
	1885 р.	1890 р.	1896 р.	1900 р.	1905 р.	1910 р.
Волинська	183,7	189,0	175,7	178,4	193,9	181,5
Київська	206,2	224,5	237,6	216,7	226,9	285,4
Подільська	158,3	168,6	192,0	168,7	210,9	185,7
В середньому у 50 губерніях європейської частини Російської імперії	378,5	394,5	414,6	401,6	385,1	379,9

Високими були й показники смертності серед дітей віком від 1 до 5 років. Так, за 1885–1910 рр. середній показник дитячої смертності віком 1-5 років на 1000 народжених для Волинської, Київської та Подільської губерній становить 163,3. Однак, і серед цієї вікової категорії смертність була значно меншою, ніж у загальному в 50 губерніях європейської частини Російської імперії (215,5 померлих у віці 1-5 років на 1000 народжених). Зі статистичних даних робимо висновок, що висока дитяча смертність була суттєвою проблемою для сільської місцевості, влітку це було зумовлено підвищеною активністю в господарській сфері жінок та сезонним підвищенням рівня поширення інфекційних захворювань, а взимку респіраторними захворюваннями. Також показово, що

рівень смертності на початок ХХ ст. хоч і зменшився, але суттєво не змінився, як це відбулося у більшості європейських країн.

У порівнянні з Австро-Угорщиною, рівень дитячої смертності між 1870-1910-х рр., в загальному по країні, зменшився майже вдвічі – з 298 до 156 померлих на 1000 народжених. Зниження рівня дитячої смертності фіксують з кінця ХІХ ст., зокрема у містах, що значною мірою було зумовлено результативністю заходів у сфері охорони здоров'я, забезпечення громадського водопостачання, будівництва системи каналізації. Від тоді поширення інфекційних захворювань стало меншою загрозою для дітей. Звичайно існували регіональні відмінності, які залежали від загальної якості догляду за немовлятами, економічних міркувань, що впливали на статистику смертності (Kytir, Munz, 1999, с. 71, 76).

Офіційна етнографічна та історична література називає низку причин дитячої смертності в модерний час. Значна кількість смертельних випадків дітей була пов'язана з поширенням інфекційних захворювань. Найчастіше діти страждали від дифтерії, кору, скарлатини, коклюшу, дизентерії, віспи, заушниць або свинки, крупу, холери. У загальному, смертність дітей від цих захворювань у Подільській губернії становила 18%. Найбільший відсоток смертності був від дифтерії – 38,8%, крупу – 33,1% скарлатини – 22,6%, холери – 17% та віспи – 16,2% (Огляд Подільської губернії, 1891, с. 83–84). Низький рівень санітарної культури, негативне ставлення до медичних заходів, недбале лікування перешкождали ефективному усуненню проблеми і зниженню рівня дитячої смертності. Разом з тим, ми можемо виділити ще й таку проблему, як травматизм дитини під час пологів. В народі дитячі хвороби отримали назви «родимець» та «слабосилля». Досить часто помирали діти, народженні передчасно. Серед причин смерті в таких випадках зазначали як «слабкий від народження». Терміном «родимець» або «родимчик» описували вроджені вади або епілептичні припадки, які діти отримували внаслідок пологових травм (Ярцун, 2017, с. 38). Подібні проблеми виникали через низький рівень обізнаності самих жінок, часто непридатні умови для пологів та відсутність будь-якої допомоги. До того ж подібні травми були характерні і для явища дітозгубництва, адже переважно молоді незаміжні

дівчата перебуваючи в стані незаконної вагітності під час пологів всіляко намагались приховати свій стан, тому наражали на небезпеку життя дитини.

Підтвердження зустрічаємо в одній з справ Житомирського окружного суду про дітозгубництво. У 1897 р. суд розглядав справу 17-річної Тетяни Остапчукової, яка під час пологів випадково нанесла дитині травму, несумісну з життям. Оскільки дівчина намагалася приховати народження позашлюбної дитини, то не наважилася звернутися по допомогу. Також вона наразила на небезпеку і своє життя, адже двічі втрачала свідомість під час пологів (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 990, арк. 22 зв). Такі дії жінки вважались злочином, тому ставали об'єктом розгляду в судових інстанціях.

Незважаючи на такі проблеми, народження дітей було зумовлене цілою низкою соціокультурних установок. Прийняття рішення подружжям про народження дитини було найменш пріоритетним. В сучасних уявленнях українська сім'я кінця ХІХ ст. асоціюється з великою кількістю дітей. І справді, традиційні настанови на багатодітність відобразилися у фольклорі: «Один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син», «Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – щастя всім», «Одинак – як не злодій, то пияк», «Дасть Бог дітки, дасть і на дітки» тощо (Ігнатенко, 2018). Як слушно зазначає у своєму дослідженні О. Кісь, перш за все, народження дітей безпосередньо було пов'язане з процесом соціалізації жінки, виконанням основних репродуктивних функцій. Успішне материнство дозволяло жінці отримати статус соціально-повноцінної особи в традиційному українському суспільстві. Враховуючи те, що всі обов'язки догляду та виховання дитини покладалися на жінку, саме в материнстві вона могла довести свою «потрібність». Своєю чергою бездітність сприймалася як особиста трагедія жінки, адже відповідальність за відсутність дітей покладалася виключно на неї. Соціальні обмеження, що стосувалися бездітних жінок, простежуються під час деяких календарних та сімейних обрядів (весілля, хрестини тощо). Суспільний тиск жінка відчувала через зневажливе ставлення інших жінок, які дорікали за невиконання свого морального та суспільного обов'язку (Кісь, 2012, с. 182).

Прагнення мати дітей було зумовлене й суто прагматичними потребами: вищі соціальні верстви вбачали в дітях спадкоємців статусу та матеріальних благ, а нижчі – додаткову робочу силу в господарстві. Doroslіshaючи, дитина поступово залучалась до домашньої роботи, догляду за молодшими братами і сестрами тощо. Маленькі ж діти були обтяжливими для господарства, оскільки потребували постійного догляду, тому їх внесок у добробут родини був відкладений у часі (Сердюк, 2018, с. 299). Водночас, як бездітність, так і багатодітність негативно сприймалася в суспільстві. В обох випадках, відсутність або велика кількість дітей загрожувала матеріальними труднощами.

Важливо, що народження дитини повинно було відбуватися лише у шлюбі, адже дошлюбні та позашлюбні стосунки суворо засуджувалися. При цьому, для українського традиційного суспільства XIX ст. існували дві невідповідні між собою моделі поведінки, які часто вступали в дисонанс: перша настанова полягала у демонстрації скромності, покірності, цнотливості, «правильної» дошлюбної статевої поведінки дівчат (хлопців ці вимоги фактично не стосувалися), інша ж суперечила першій, та заохочувала зібрання молоді на вечорниціх, головною функцією яких був пошук шлюбного партнера. Найчастіше саме на вечорниціх дівчата набували першого статевого досвіду, що могло призвести до небажаної вагітності. Існують дані, що дівчата, які ходили на вечорниці у 45% практикували дошлюбні статеві стосунки (Ігнатенко, 2023, с. 13). Припустимо, що дівчата намагалися всіляко підвищити свої шанси на заміжжя, тому боялися відмовляти хлопцям. Також етнографічний матеріал, зібраний О. Кісь на Поліссі, свідчить про те, що хлопець міг фізично примусити дівчину до спільного спання (Кісь, 2012, с. 125). Водночас ніхто не ставав на захист дівчини, врятуватися вона могла лише втечею. В іншому випадку, докори з боку суспільства за «непорядну» поведінку падали виключно на дівчину.

Примус до статевиx стосунків зустрічаємо в судових справах. Так, Альбертина Рац з німецької колонії «Людгардин», будучи сиротою, проживала з своїм дядьком Самуїлом, який відносився до неї зверхньо, як до наймички. Дядько також змушував її наймитувати в різних людей. Результатом такого наймитування стало згвалтування чоловіком, в якого вона працювала. Попри це,

вона приховала свою вагітність, через страх і сором перед дядьком, в якого жила (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 337, арк. 11 зв). У справі відсутні згадки про цього чоловіка, але можемо припустити, що відповідальності він уникнув.

Позашлюбні стосунки не були проблемою виключно молодих дівчат «на виданні». Приховати подружню зраду намагалися формально заміжні жінки, які залишилися без чоловіка, зокрема це були дружини рекрутів/солдатів та жінки, чоловіки яких довгий час працювали далеко від дому. Окремо варто виділити вдів, які після смерті чоловіка практично не мали шансів на повторне одруження, але емоційні та господарські потреби спонукали їх розпочинати нові стосунки. Так, О. Кісь перша, хто звернула увагу на соціальний статус вдови у традиційному суспільстві. Вдову оцінювали як соціально-неповноцінну особу, тобто її статус розглядали як девіацію відносно соціокультурних норм. Зокрема, це було пов'язано зі зміною її правового та майнового становища внаслідок смерті чоловіка, адже жінка ставала головою родини, розпоряджалася майном, самостійно господарювали, що суперечило принципам патріархального суспільства (Кісь, 2012, с. 227). В повсякденні вдови зіштовхувалася з господарськими труднощами, тому часто були змушені наймати для виконання важких робіт чоловіків. Нерідко така допомога призводила до початку інтимних стосунків. Тривала відсутність чоловіка впливала на неунормованість статевого життя жінок, водночас вони намагалися виправити свій соціальний статус шляхом повторного заміжжя.

У судових справах про дітозгубництво неодноразово фігурували саме вдови. З їх свідчень робимо висновок, що головною причиною позашлюбних стосунків була господарська потреба у чоловічій допомозі. До прикладу, Мавра Горбатова (45 років) після смерті чоловіка змушена була самостійно виховувати трьох малолітніх дітей та господарювати на 9 десятинах землі. Близько 5 років жінка оплачувала допомогу односельчанина Тараса Гидуна, але згодом вступила з ним в позашлюбні стосунки та завагітніла. Це була її друга вагітність, перша позашлюбна дитина померла у віці 1,5 року. За матеріалами справи розуміємо, що питання матеріального забезпечення вирішило долю дитини. Чоловік пообіцяв дати гроші на повитуху та хрестини, але зник.

Жінка засвідчила, що весь час перебувала при свідомості та розуміла, що дитина народжується у неправильному положенні, тому вірогідно це спричинить трагічні наслідки. Так, дитина народилася мертвою і вона одразу це зафіксувала. Суд присяжних виніс вирок – арешт та перебування у поліцейському відділку на 3 тижні (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 607, арк. 46зв, 47–47зв). Здається, що доросла жінка, яка мала не один досвід вдалих пологів повинна добре розуміти усі ризики, але свідомо позбавила себе і дитину допомоги, оскільки більше зважала на матеріальні перспективи.

У 1893 р. суд розглядав справу 40-річної вдови Варвари Шульської, яка мала уже чотирьох законнароджених дітей. Жінка завагітніла від сусіда Тихона Скиданюка, який очевидно, не бажав визнавати їхні стосунки, тому, керуючись соромом перед людьми за народження позашлюбної дитини, приховала свої пологи. Смерть немовляти настала внаслідок не надання післяпологової допомоги. Свою бездіяльність жінка аргументувала так: «подумала воно і не живе, Господь з ним», тому закопала дитину в канаві. Суд присяжних обмежився арештом і відбуттям покарання у поліцейському відділку на 3 тижні (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 420, арк. 20, 56). В даній справі ми бачимо доволі зневажливе ставлення жінки до дитини, що простежується в її висловлюваннях.

На неунормованість статевого життя жінок також впливала тривала відсутність чоловіка на заробітках чи на службі. Так, селянка Ірина Рибіцька (26 років) проживала з сестрою чоловіка, який уже 2 роки перебував на заробітках у м. Одеса. За цей час чоловік жодного разу не повертався додому. Сестра чоловіка та його мати помічали вагітність жінки і після пологів почали допитуватися, де зникла дитина (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 572, арк. 2–2зв). Справа Ірини Рибіцької відображає складність сімейних та соціальних взаємин, адже родина чоловіка очевидно знала про позашлюбні стосунки та вагітність, але не намагалася вплинути на її поведінку. Як припускає Ю. Волошин у таких справах мала місце і жіноча солідарність, адже приховати вагітність особливо від членів родини жіночої статі вкрай важко (Волошин, 2016, с. 275). Лише сам факт

зникнення дитини занепокоїв сім'ю, можливо, через власний страх бути осоромленими.

Тривала відсутність чоловіка вплинула на модель поведінки ще однієї селянки, справу якої у 1896 р. розглядав Житомирський окружний суд. Чоловік Євдокії Ткач (26 років) 2 роки перебував на військовій службі, тому вона розпочала нові стосунки, які призвели до небажаної вагітності. Спробу позбутися дитини не вдалося приховати, однак звинувачення стосувалися лише приховування мертвої дитини (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 794, арк. 2). Як бачимо з наведених справ жінки, чоловіки яких тривалий час були відсутні часто схилилися до подружньої зради. При цьому чоловік не повертався додому, оскільки вже міг створити нову сім'ю, однак його дружина не мала права на нові стосунки. Подвійні стандарти у сімейних взаєминах позбавляла жінку підтримки і захисту з боку суспільства у складних ситуаціях, тому такі обставини, знову ж така, спонукали до дітозгубництва.

Констатуємо, що наведені вище моделі позашлюбної поведінки дуже часто призводили до вагітності та появи незакононароджених дітей. Такі результати, очевидно, відкидали жінку на маргінальні позиції. Так, жінка, яка «неправильно» перейшла до стану жіноцтва або за відсутності чоловіка вступала в позашлюбні стосунки, була небажаною особою у суспільстві, яку намагалися всіляко ізолювати (Ігнатенко, 2023, с. 10). Зокрема, страх суспільного осуду штовхав жінок на дітозгубництво.

Ось тут ми й дістаємось окресленої вище проблеми, цінності дитячого життя. Тут варто відзначити роль громади у цих процесах. Показово, що її турбували лише наслідки позашлюбних стосунків, тобто поява незакононародженої дитини, при цьому запліщувались очі на дошлюбні сексуальні практики, саму вагітність, яку складно було приховати, подружню зраду. Громадський осуд відігравав величезну роль у ставленні матері до новонародженої дитини. Суспільство вимагало чіткого дотримання соціокультурних установок і покладало всю відповідальність за їх дотримання на жінку, яка під страхом бути осоромленою, обирала смерть дитини.

Страх перед громадою ставив жінку перед дилемою – або мати незаконнонароджену дитину, з усіма наслідками для себе та дитини

у майбутньому, або робити усе, аби цю дитину не народжувати, не давати шансу на виживання, й фактично, скоювати злочин.

З правової точки зору другої половини XIX ст., законодавець дає нам два трактування такого проступку: дітозгубництво – свідомі або несвідомі дії жінки під час пологів, коли вона народжує живу дитину, але залишає її у небезпеці і та гине, або створює неналежні умови для пологів, які стають причиною смерті немовляти та дітовбивство – умисне позбавлення життя дитини, зокрема і новонародженої, коли жінка застосовує активні дії і засоби для вбивства немовля.

У випадку дітозгубництва жінка не проявляла активних дій, натомість могла пасивно очікувати вирішення її проблеми або ж у шоківому стані нанести дитині травму. Так, селянка Харитина Побережникова (30 років) чітко усвідомлювала, що народила дитину живою, адже та кричала. Попри це, вона залишила її в льосі, не надавши післяпологової допомоги, а коли повернулася на наступний день, побачила мертву дитину. Вирок суду – арешт з перебуванням у поліцейському відділку на 1 місяць (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 589, арк. 47). В іншому випадку селянка Фекла Онопрієнко (25 років), перебуваючи у безсвідомому стані під час пологів, задушила дитину стегами. Враховуючи обставини, суд виніс вирок про арешт та перебування у поліцейському відділку на 3 тижні (Державний архів Житомирської області ф. 24, о. 15, спр. 331, арк. 2зв). В більшості випадків наступним кроком жінок ставало приховування тіла мертвої дитини, а разом із ним і свого сорому перед громадою. Подібним чином, до прикладу, вчинила селянка Парасковія Калініченко (20 років). Дівчина народжувала на млині, випираючись головою в одну стіну, а ногами в іншу, так і народила дитину, яка впала у воду і загинула. Дитину залишила там же, лише вдома зізналася мачусі, що дитини немає. Суд присяжних її виправдав (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 781, арк. 4 зв). Такі дії не трактувалися як злочин, радше проступок. Під впливом сильного емоційного потрясіння, яке наставало внаслідок пологів жінка не завжди усвідомлювала наслідки своїх вчинків, додатково ускладнювала ситуацію відсутність будь-якої моральної та фізичної підтримки в боку близьких або родичів. І якщо молода дівчина 16–20 років могла не

розуміти, що з нею відбувається, то досвідчені жінки прекрасно все усвідомлювали і виважено йшли на такий злочин (проступок).

На основі судових справ переконуємося у невідповідності реальності з створеним у художній літературі та фольклорі ідеальним образом жінки-матері, материнські почуття якої проявляються ще з дитячих років. Легкість, з якою жінки позбувалися небажаних дітей, в черговий раз підтверджують порівняно незначну цінність життя немовлят. Так, 1893 р. селянка Христина Полешукова (20 років), попри наближення пологів, пішла на роботу та народила живу дитину в куцах, після чого викинула її в яму для видобутку глини, що спричинило смерть немовля. Суд присяжних виправдав дівчину. (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 389, арк. 2-4, 22). Досить часто смерть дитини наставала через те, що жінка не могла надовго покидати свою роботу. Якщо ж вони наймитували, то наявність дитини могла стати причиною для їх звільнення. Тому жінки залишали своїх небажаних дітей без післяпологової допомоги, в неналежних місцях, з єдиною метою – зберегти власний соціально-економічний статус. За приховування мертвої дитини судили селянку Марію Кравчукову (30 років). Чоловік підсудної, з якою вони мали 2-х дітей, поїхав на заробітки у віддалені губернії та вже декілька років не повертався. Внаслідок позашлюбних стосунків жінка завагітніла. Наближення пологів вона відчула в полі під час збору врожаю, народжувати пішла додому та одразу повернулася на роботу. Суд присяжних покарав жінку арештом та перебуванням у поліцейському відділку протягом 3 тижнів (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 737, арк. 10, 11зв). Абсолютну байдужість проявила 19-річна селянка Анна Шпортунова, яка народила позашлюбну дитину в хліві та залишила її у небезпеці поруч з свійськими тваринами, які понівечили тіло немовля. Позбутися тіла дитини дівчина вирішила у річці. На суді вона зізналася у скоєному, та отримала покарання у вигляді арешту та перебування в поліцейському відділку на 3 дні (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 418, арк. 30, 31 зв). У своєму дослідженні В. Маслійчук звертає увагу на те, що в період одразу після пологів говорити про наявність материнських почуттів зайве, адже у стані фізичного та емоційного потрясіння жінка могла не контролювати свої вчинки (Маслійчук, 2008, с. 60). А в

умовах, коли породілля ще й намагається приховати свій стан та народження небажаної дитини її байдужість не є індикатором відсутності материнських почуттів, а радше стратегією захисту від суспільного осуду.

Не можемо оминати увагою і той факт, що знецінення життя дитини відбувалося незалежно від соціального стану, етнічної приналежності чи віросповідання. Проблема була виключно соціальною. Для підтвердження цієї тези знову звернемося до випадків дітозгубництва. На території Волинської губернії проживали іноземні колоністи, зокрема німецькі. У 1894 р. німецьку колоністку Емілію Рунг (23 роки), лютеранку за віросповіданням, судили за приховування тіла мертвої дитини. Будучи наймичкою в Густава Завали, дівчина вступила з ним в інтимні стосунки та завагітніла. Дитина померла внаслідок ненадання відповідної післяпологової допомоги, а її труп дівчина залишила в сараї біля свиней. Головною причиною її вчинку став сором (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 459, арк. 2, 69). На той час дітозгубництво було поширеною проблемою для європейського суспільства, тому не дивно, що мотиви злочину, методи поведінки мігрантів не суттєво відрізнялися від українських.

У 1895 р. суд розглядав справу міщанки-колоністки Кароліни-Ернести Мілецької (25 років). Підсудна розповідала, що мати рано померла, у неї було 4 братів і сестер і в батька від нового шлюбу народилося ще 4 дитини. Її вихованням практично не займалися, натомість змушували наймитувати з ранніх років. Так, дівчина вступила у стосунки з сином працедавця, від якого згодом завагітніла. Вона не мала наміру позбуватися дитини, але вирішила приховати пологи та не звертатися за допомогою. Знепритомнівши під час пологів, дівчина втратила дитину (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 660, арк. 11зв, 12). Таким чином, бажання приховати позашлюбні стосунки і уникнути сорому виявлялося важливішим, ніж дитяче життя.

Показово, що суди присяжних, які склалися здебільшого з селян, зі співчуттям ставилися до жінок-дітозгубниць. І тут показовими є справи іншого характеру, а саме – дітовбивство. Селянка Ірина Конашукова (22 роки) виросла без матері, з батьком та братами. Завагітнівши від чоловіка, який не бажав брати

відповідальність за спільну дитину, вирішила вбити свою позашлюбну дитину, задушивши її клаптем від фартуха. Мотиви такого вчинку були типовими для більшості справ. Дівчина злякалася докорів батька і братів, тому позбулася дитини. Суд присяжних визнав Ірину не винною в убивстві, але за приховування мертвої дитини вона отримала покарання у вигляді ув'язнення на 2 місяці (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 335, арк. 3, 14, 22зв). У цьому випадку дівчина свідомо пішла на вбивство і використала для цього додаткові засоби. Однак суд присяжних врахував її страх перед родиною, тому проігнорував факт вбивства.

Інша селянка Агрипина Косикова обвинувачувалась за статтею про дітовбивство. Суд мав беззаперечні докази, саме вбивства, підсудна визнавала свою провину, судово-медична експертиза теж вказувала на умисний характер злочину, але судді визнають її невинною (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 1877, арк. 4).

Ще один варіант маємо в справі про селянку Пелагею Андрощук, суд присяжних її виправдав, саме у частині дітовбивства, засудивши лише за приховування трупа немовляти. Хоча з матеріалів справи бачимо, що і свідки і судово-медична експертиза дає чітку картину – це вбивство (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 1140, арк. 18, 51–52, 55–56).

З наведених вище прикладів вчергове можемо констатувати, що цінність життя дитини залежала від суспільних норм, її смерть сприймалася як відновлення порушеного суспільного порядку, очищення жінки від гріха, але не в розумінні церковно-релігійному, а радше суспільно-громадському. Судова система Російської імперії, по відношенню до такого типу злочинів, карала виключно за приховування жінкою тіла новонародженої дитини, а не за сам факт позбавлення життя. Тобто і тут на рівні законодавчому, ми можемо простежувати той факт, що злочин в основі своїй полягав у нечесному ставленні жінки саме до факту її взаємовідносин із державою, звинувачення формулювались таким чином: «не належним чином було повідомлено владним або поліцейським органам про злочин». Натомість смерть дитини як наслідок таких дій ігнорувався судом.

В результаті розгляду різних аспектів народження дітей в традиційному, модерному українському суспільстві приходимо до визначення власне цінності життя дитини. Основний критерій це догляд одразу після народження.

Звернемося до етнології, народження дитини не впливало на господарську діяльність, досить часто практично одразу після пологів мати змушена була повертатися до роботи. Це суттєво впливало на раціон дитини, який ставав причиною проблем зі шлунком немовлят. Також у період найвищої господарської активності, малих дітей залишали з бабусею або з старшими за віком братами чи сестрами, що часто призводило до смерті немовлят (Терещенко, 2013, с. 353). Як пише М. Грушевський, годувати дитину мала виключно мати, наймання годувальниці не схвалювалося у суспільстві. Навіть у випадках, коли жінка з огляду на фізіологічні проблеми припиняла грудне вигодовування, альтернативою йому ставала «кукла» або «мозючок» – жований хліб, пряник або бублик. Однак, дуже рідко на такому харчуванні виростали здорові діти, найчастіше вони помирали (Грушевський, 1907, с. 17-18). Таким чином, дитина мала пристосуватися до життя родини, а не навпаки. Малих дітей не сприймали як повноцінних членів сім'ї, тому часто нехтували їх доглядом.

В традиційному українському суспільстві материнські почуття були обтяжені безліччю справ, як зазначає О. Кісь, тому набували амбівалентного характеру. З одного боку, мати відчувала ніжність до дитини, турбувалася про її здоров'я та благополуччя, а з іншого – неприязнь через додаткові обов'язки (Кісь, 2012, с. 186). Здебільшого це і визначало як індивідуальне, так і колективне ставлення до смерті дитини. Зрозуміти проблему ставлення до дитячої смертності в традиційному суспільстві допоможе фольклорний та етнографічний матеріал зібраний на Правобережжі.

Значне перенаселення Правобережної України, внаслідок демографічного вибуху наприкінці XIX ст., частково пояснює відносно спокійне ставлення суспільства до смерті дитини. Нерідко матеріальний добробут визначав ставлення сім'ї до смерті її наймолодшого члена. В українському фольклорі містяться сюжети пов'язані з дитячою смертністю, що підтверджує наявність колективних установок до цього явища. У багатодітній бідній

селянській родині посилалися на вислів «Вмерло – туди йому й путь», а для селян Полісся сприйняття такої події відбилосся у приказці «Одне – у пісок, інше – у мішок» (Кісь, 2012, 188). Смерть дитини в тогочасному суспільстві сприймалася як щось буденне, а народження нової дитини не супроводжувалося довгими очікуваннями.

Етнографічні матеріали зібрані Є. Грицаком на Поділлі та М. Грушевським на Київщині підтверджують раніше наведені положення із судових справ. Смерть дітей породила безліч приказок у фольклорі: «Склянок і дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть», «Умерла дитина тай кумівство пропало». Великим нещастям вважалося, коли у родині немовлята помирили один за одним. Пояснення цьому намагалися відшукати у магічних діях, звідси і походить народна приказка «Вже три роки, як умер на вроки». Щоб уникнути смерті немовлят, на Поділлі радили не гратися малій дитині з власною тінню, а матерям заборонялося йти на похорон першої дитини, якщо ж мати була на похоронах, то в жодному разі не повинна була дивитися як закопують могилу, бо вірили, що всі наступні діти помруть. У відповідності з нормами християнської моралі – мала дитина безгрішна і в раю буде молитися за батьків. Саме таке трактування не схвалювало смуток і плач за малою дитиною (Грицак, 1995, с. 96).

Глибока релігійність впливала на сприйняття дитячої смертності. Смуток відчували за дитиною старшою або єдиною в сім'ї, до якої виникла емоційна прив'язаність. Однак, суспільна реакція відображена у такому вислові: «Шкода, але менше гріха знатиме» підтверджувала факт недовгого горювання за малою дитиною (Грушевський, 1907, с. 67). Смерть старшої дитини викликала зовсім інші почуття: «Краще б і не родилося, як уже підготоване ховать» (Грушевський, 1907, с. 75). І в тому, і в іншому випадку смерть дитини спокійно сприймалася оточуючими. Смерть малої дитини не приносила суттєвих незручностей родині, а втрата старшої дитини в першу чергу розглядалася як втрату робочих рук.

Поховальний ритуал для малої дитини був дещо спрощений, що в чергове підкреслює буденність дитячої смертності. Християнські канони визначали місце поховання дитини. Так, якщо дитина була хрещеною, то ховали її на кладовищі, натомість

нехрещених дітей ховали за його межами, відповідно і поховальний обряд не виконувався. Нерідко мертвонароджених дітей ховали на перехрестях або під порогом власної хати. Саме тому, враховуючи високу дитячу смертність, немовлят намагалися хрестити якомога швидше (Сердюк, 2018, с. 240). Відмінності поховання старшої і малої дитини простежуються в одязі. Дітей старшого віку одягали за звичаєм як до вінця, натомість малих дітей вбирали просто і однаково, не розділяючи – дівчинка це чи хлопчик. Не справляли за малими дітьми і роковин (Грушевський, 1907, с. 67-68). Зрештою, матеріальні міркування також вносили корективи у похвальну процесію.

Дослідник історії дитинства Гетьманщини І. Сердюк наголошує на потребі багатоаспектного розгляду ставлення до дитячої смертності. Радше колективна реакція знімала гостроту дитячої смерті та робила її звичайною справою. Індивідуальна емоційність не вписувалася у логічні конструкції, побудовані на широких демографічних узагальненнях та повсюдній релігійності. Ставлення до смерті дитини з боку родини доцільніше описати як амбівалентне, але не абсолютно байдуже. Зокрема, воно залежало від віку дитини, обставин смерті, хрещеною вона була чи ні тощо (Сердюк, 2018, с. 260).

Проблема визначення цінності життя дитини протягом XIX ст. залишається гострою у європейському модерному суспільстві. На загал декларувалися ідеї поваги та збереження життя дитини, викорінення злочинів проти них. Поступово європейська спільнота прагнула відійти від оцінювання дітей за дорослими стандартами і вимагати від них виконання різних завдань і обов'язків. Однак, формування дітей як особистостей, наділених правами, які повинні бути захищені від різного роду насильства та експлуатації, було повільним процесом, який торкався таких різноманітних сфер, як здоров'я, освіта, праця, навчання і законодавство. Соціальна реакція на «дитячу проблему» у більшості європейських країн того часу поєднувала традиційні ініціативи (проблема покинутих дітей, гігієнічний контроль за годуванням) з облаштуванням нових соціальних та медичних установ (Pozzi, Varona, 2012, с. 11-12). Тому дослідники схильні вважати, що назагал перемогла «модна» повага до дітей, яка відображалася лише на рівні висловлених декларацій. Цікаво, що відсоток виправдань у справах про

дітозгубництво в європейських країнах навіть збільшується, попри офіційно заявлене забезпечення пріоритетного статусу життя дитини. До прикладу, частота, з якою французькі присяжні (за складом – представники буржуазії) виправдовували жінок, звинувачених у дітозгубництві, говорить, що колишня байдужість до життя немовлят не зникла повністю серед усіх соціальних верст. Здебільшого присяжні враховували той факт, що жертвами дітозгубництва в основному ставали позашлюбні діти. Навіть наприкінці XIX ст. залишалися упередження, що діти, які народилися внаслідок «гріха», неодмінно мають стати злочинцями, бунтівниками чи повіями (Donovan, 1991, с. 162-163).

Розглянуті судові справи нашттовують на висновки, що суспільство певною мірою толерувало дітозгубництво, штовхало жінок на вчинення злочинів проти життя незакононародженої дитини. Страх осуду, матеріальні труднощі, необізнаність молодих жінок, зокрема через табуованість розмов на інтимні теми, ставали основними мотивами позбавлення життя небажаної дитини. Можна припустити, що співчутлива реакція суду на девіантні прояви жіночої поведінки пов'язана зі спробою захистити конструкт жіноцтва тогочасного суспільства, який відображав певні очікування та бачення її поведінки, суспільної ролі та ціннісних орієнтацій. А дітозгубництво, враховуючи і так високу дитячу смертність, сприймалося як проступок, до якого жінки змушені були вдаватися для захисту репутації та економічного становища.

Висновки. Отже, можемо підсумувати, що смерть малої дитини у модерний період була повсякденним явищем як для Правобережної України, так і загалом для українських територій, а уявлення про цінність дитини принципово відрізнялись від сучасного. Висока дитяча смертність була зумовлена низкою причин: пологові травми, інфекційні захворювання, недбалий догляд за немовлятами тощо. Народження дитини відповідало соціокультурним настановам на багатодітність, соціалізацію жінки через материнство та бажанню покращити матеріальне становище додатковою робочою силою. Все це вплинуло на відносно незначну цінність життя дитини, особливо немовлят.

Народження дитини поза шлюбом абсолютно відкидалося тогочасним суспільством. При цьому дошлюбні/позашлюбні

сексуальні стосунки серед молоді або заміжніх жінок, які втратили чоловіка, не були рідкістю. Патріархальне суспільство сформувало дві несумісні моделі дошлюбної поведінки: одночасно дівчата повинні були демонструвати скромність, цнотливість, але й не могли відмовляти хлопцям або ж чинити опір відвертим домаганням. Також старші жінки, через тривалу відсутність чоловіка, шукали емоційну, господарську підтримку в інших чоловіках та намагалися виправити своє соціально-неповноцінне становище, яке склалося з втратою чоловіка. Суспільні норми були більш поблажливі до чоловіків, натомість жінки змушені були нести всю відповідальність за їх недотримання. Громадський осуд стосувався лише наслідків таких стосунків, а саме появи незаконнародженої дитини. Дилема, перед якою поставала жінка, спонукала її до вчинення злочину проти життя дитини. Дітозгубництво стало основним «жіночим» злочином ранньомодерного і модерного періоду. Страх суспільного осуду, збереження репутації та матеріального становища переважували аргументи на користь збереження життя дитини.

На визначення цінності життя дитини вплинули такі фактори: низький рівень культури догляду за немовлятами; індиферентне колективне ставлення до дитячої смертності через різкий демографічний ріст населення; несприйняття суспільством «інакшості» позашлюбних дітей провокувало поширення злочинів проти їхнього життя. Колективна реакція відіграла провідну роль та нівелювати почуття матері. Натомість знецінення життя дитини набувало рис соціального явища, яке не обмежується певним станом або етнічною приналежністю.

Модерна доба у розвитку європейського суспільства стала ключовим етапом для змін у сприйнятті дитинства як особливого етапу розвитку людини, коли вона потребує уваги і піклування і не може порівнюватися з дорослим періодом. Зниження дитячої смертності шляхом покращення санітарно-гігієнічних умов, правового захисту дитини та інші заходи стали першим кроком для змін ментальних установок європейського суспільства. Попри це, гендерні упередження та ігнорування прав позашлюбних дітей залишалося гострою проблемою як для європейського, так і для українського суспільства, що сприяло поширенню злочинів проти життя найменших представників соціуму.

Подальші дослідження видаються перспективними, зважаючи на потребу розглянути проблематику цінності життя дитини у контексті міської дійсності, де вплив громади був менш відчутним, а також в частині розуміння жіночого світу крізь призму девіантної поведінки, особливо дітозгубництва.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті

Джерела та література

Волошин, Ю. (2016). Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 356 с.

Грицак, Є. (1995). Дитина в українських народних повір'ях та народньому лічництві. «*Неопалима купина*», № 3-4, 75-100.

Грушевський, М., Кузеля, З. (1907). Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини. Львів: НТШ, 144 с.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 331, 41 рк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 335, 63 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 337, 94 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 389, 88 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр.418, 75 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 420, 66 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 459, 79 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 572, 72 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 607, 63 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 660, 47 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 737, 41 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 781, 90 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 794, 40 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 990, 55 арк.

Ігнатенко, І. (2018). Батьки, матері та їхні діти у традиційному українському суспільстві. *Гендер в деталях*.

Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-diti-u-traditsynomu-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html> (дата звернення: 21.02.2024).

Ігнатенко, І. (2023). Тіло, секс, шлюб. Історія інтимних стосунків в українських традиціях. Київ : Віхола, 256 с.

Кісь, О. (2012). Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX - початок XX ст.). Львів: НАН України. Ін-т народознавства, 287 с.

Максимов, О. (2023) Імперська політика XIX ст. у боротьбі з дітозгубництвом (на прикладі Волинської губернії). *Інтермарум: історія, політика, культура*, №13, 67–84. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112057>

Маслійчук, В. (2008). Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 128 с.

Огляд Подільської губернії за 1890 рік. Кам'янець-Подільський: Подільська губернська типографія, 1891. 144 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1885 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1890. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1890 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1895. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1896 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1899. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1900 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1906. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1905 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1914. 251 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1910 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1916. 251 с. [російською мовою].

Сердюк, І. (2018). Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 456 с.

Терещенко, О. (2013). Смерть дитини у ментальності українського селянства XIX ст.: психологічний та соціальний аспект (на матеріалах Чернігівської губернії). *Сіверщина в історії України*, № 6, 352-354.

Ярцун, Ю. (2017). Хвороби шляхти та їх лікування у XIX столітті (за матеріалами Київської губернії). *Гілея: науковий вісник*, № 118, 37-41.

Donovan, J. (1991). Infanticide and the Juries in France, 1825-1913. *Journal of Family History: Studies in Family, Kinship, Gender, and Demography*, 2(16), 157-176.

Kytir, J., Munz, R. (1999). Infant mortality in Austria 1820-1950. Trends and regional patterns: *The decline of infant mortality in Europe 1800-1950*. Florence: UNICEF, 71-86.

Natkhov, T., Vasilenok, N. (2023). Ethnic-Specific Infant Care Practices and Infant Mortality in Late Imperial Russia. *Economic History Review*, 76(3), 1-41.

Pozzi, L., Barona, J. (2012). Vulnerable Babies. Late foetal, neonatal and infant mortality in Europe (18th-20th Centuries). *Dans Annales de démographie historique*, 1(123), 11-24.

References

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 418, 75 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 331, 41 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 337, 94 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 389, 88 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 420, 66 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 459, 79 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 572, 72 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 607, 63 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 660, 47 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 737, 41 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 781, 90 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 794, 40 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 990, 55 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 335, 63 ark.

Donovan, J. (1991). Infanticide and the Juries in France, 1825-1913. *Journal of Family History: Studies in Family, Kinship, Gender, and Demography*, 2(16), 157-176.

Hrushevskiy, M., Kuzelia, Z. (1907). *Dytyna v zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu: materialy z poludnevoi Kyivshchyny*. Lviv: NTS, 144 s.

Hrytsak, Ye. (1995). *Dytyna v ukrainskykh narodnykh poviriakh ta narodnomu lichnytstvi. «Neopalyma kupyna», № 3-4, 75-100.*

Ihnatenko, I. (2018). *Batky, materi ta yikhni dity u tradytsiinomu ukrainskomu suspilstvi. Hender v detaliakh. Rezhym dostupu: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-dity-u-tradytsiinomu-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html> (data zvernennia: 21.02.2014).*

Ihnatenko, I. (2023). *Tilo, seks, shliub. Istoriia intymnykh stosunkiv v ukrainskykh tradytsiiakh*. Kyiv : Vikhola, 256 s.

Kis, O. (2012). *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna KhIKh - pochatok KhKh st.)*. Lviv: NAN Ukrainy. In-t narodoznavstva, 287 s.

Kytir, J., Munz, R. (1999). Infant mortality in Austria 1820-1950. Trends and regional patterns: The decline of infant mortality in Europe 1800-1950. Florence: UNICEF, 71-86.

Maksymov, O. (2023). Imperska polityka KhIKh st. u borotbi z ditozghubnytstvom (na prykladi Volynskoi hubernii). Intermarum: istoriia, polityka, kultura, №13, 67–84. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112057>

Masliichuk, V. (2008). Ditozghubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 128 s.

Natkhov, T., Vasilenok, N. (2023). Ethnic-Specific Infant Care Practices and Infant Mortality in Late Imperial Russia. *Economic History Review*, 76(3), 1-41.

Ohliad Podilskoi hubernii za 1890 rik. Kamianets-Podilskiy : Podilska huberska typohrafiia, 1891. 144 s. [in russian].

Pozzi, L., Barona, J. (2012). Vulnerable Babies. Late foetal, neonatal and infant mortality in Europe (18th-20th Centuries). *Dans Annales de démographie historique*, 1(123), 11-24.

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1885 rik. Sankt-Peterburh : Tsent. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1890. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1890 rik. Sankt-Peterburh : Tsent. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1895. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1896 rik. Sankt-Peterburh : Tsent. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1899. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1900 rik. Sankt-Peterburh : Tsent. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1906. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1905 rik. Sankt-Peterburh : Tsent. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1914. 251 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1910 rik. Sankt-Peterburh : Tsent. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1916. 251 s. [in russian].

Serdiuk, I. (2018). Malenkyi doroslyi. Dytyna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S., 456 s.

Tereshchenko, O. (2013). Smert dytyny u mentalnosti ukrainskoho selianstva KhIKh st.: psykholohichni ta sotsialnyi aspekt (na materialakh Chernihivskoi hubernii). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, № 6, 352-354.

Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavu druhoi polovyni XVIII st. Kyiv: K.I.S., 356 s.

Yartsun, Yu. (2017) Khvoroby shliakhty ta yikh likuvannia u KhIKh stolitti (za materialamy Kyivskoi hubernii). Hileia: naukovyi visnyk, № 118, 37-41.

Chernolikhov S. INFANTICIDE AND THE VALUE OF CHILD'S LIFE IN MODERN PRACTICES OF UKRAINIAN SOCIETY (ON THE EXAMPLE OF RIGHT-BANK UKRAINE)

Abstract

The aim of the paper is to analyze the reasons that influenced the attitude of the Ukrainian society to the child's death, as well as to determine the value of the life of the smallest members of society in the light of infanticide on the example of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and the early 20th centuries. The research methodology is based on the tools of modern studies of childhood and the history of everyday life, which allow us to reveal the specifics of the problem. The scientific novelty is conditioned by the fact that the attitude of modern Ukrainian society to the child's death is analyzed on the basis of archival materials of the State Archive of Zhytomyr region, which highlight the problem of infanticide. Conclusions. High infant mortality was an everyday phenomenon in the modern age in Right-Bank Ukraine. The socio-cultural attitudes of the society contributed to the formation of an indifferent treatment towards the small child's life at that time, especially one born out of wedlock. The fear of social condemnation and the desire to preserve the socio-economic status pushed unmarried, single women to commit crimes against the lives of their newborn in order to hide the consequences of extramarital relations. In fact, infanticide became the main "women's" crime of the modern period and acquired the characteristics of a social phenomenon. The problem of infanticide, which was considered in the light of the value of a child's life, made it possible to conclude that the child did not have a priority status in society. The community tolerated the commission of crimes against the children's lives that did not conform to the established social order.

Key words: *infant mortality, infanticide, filicide, community, legal culture, ethnology, woman, illegitimate children, Right-Bank Ukraine.*

Czernolichow S. DZIECIOBÓJSTWO A WARTOŚĆ ŻYCIA DZIECI W NOWYCH PRAKTYKACH SPOŁECZEŃSTWA UKRAIŃSKIEGO NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU (NA PRZYKŁADZIE UKRAINY PRAWOBRZEŻNEJ)

Streszczenie

Celem pracy jest analiza przyczyn, które wpłynęły na postawy społeczeństwa ukraińskiego wobec śmierci dzieci, a także określenie wartości

życia najmłodszych przedstawicieli społeczeństwa przez pryzmat dzieciobójstwa na przykładzie Ukrainy Prawobrzeżnej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. **Metodologia badań** opiera się na narzędziach współczesnych badań nad dzieciństwem i historią życia codziennego, które pozwalają odsłonić specyfikę problemu. **Aktualność naukowa** polega na tym, że na podstawie materiałów archiwalnych znajdujących się w Archiwum Państwowym Obwodu Żytomierskiego, które prezentują problem dzieciobójstwa, zostały przeanalizowane postawy społeczeństwa ukraińskiego przelomu XIX i XX wieku wobec śmierci dziecka. **Wnioski.** W końcu XIX na początku XX wieku na Ukrainie Prawobrzeżnej wysoka śmiertelność niemowląt była codziennością. Normy społeczno-kulturowe ówczesnego społeczeństwa przyczyniły się do ukształtowania obojętnego stosunku do życia małego dziecka, zwłaszcza nieślubnego. Strach przed społecznym potępieniem, chęć zachowania sytuacji społeczno-ekonomicznej popychały niezamężne, samotne kobiety do popełniania zbrodni nowo narodzonych dzieci w celu ukrycia konsekwencji stosunków pozamałżeńskich. W rzeczywistości dzieciobójstwo stało się głównym przestępstwem „kobiecy” w tym okresie i nabrało znamion zjawiska społecznego. Problem dzieciobójstwa, rozpatrywany przez pryzmat wartości życia dzieci, pozwala wnioskować, że dziecko nie miało statusu priorytetowego w społeczeństwie. Hromada tolerowała popełnianie przestępstw przeciwko życiu dzieci, które nie odpowiadały ustalonemu porządkowi społecznemu.

Wyrazy kluczowe: śmiertelność niemowląt, dzieciobójstwo, hromada, kultura prawna, etnologia, kobieta, nieślubne dzieci, Ukraina Prawobrzeżna.

Статтю надіслано до редколегії 10.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 908(477):316.347:159.95](=161.2)"19/20"
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112068>

Hromik Oleksandr,
seeker of Department of Modern and
Contemporary History of Foreign Countries
of Taras Shevchenko
National University of Kyiv,
algromik53@gmail.com
ResearcherID: JJC-2018-2023
ORCID: 0009-0004-1454-0750

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF UKRAINIANS AT THE END OF THE 19TH AND IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURIES

Abstract

The purpose of the article is to reveal the causal relationships of the processes of development of the psychology of the main social groups of Ukrainians at the end of the 19th — in the first quarter of the 20th centuries. The research methodology is primarily based on general scientific methods of analysis and synthesis, as well as the historical-genetic method. The work consistently uses the psychohistorical approach described by Lloyd DeMause. The scientific novelty consists in introducing information about the factors of transformation of the psychology of social groups of Ukrainians in the specified period, its main features, as well as their role in the interaction of these social groups during the Ukrainian revolution. The Conclusion. The causal relationship between the characteristic features of the psychology of social groups and the low consolidation of Ukrainian society during the national liberation movement of the first quarter of the 20th century is proven. It is shown that a significant role in the processes of psychological changes was played by the social environments which individuals encountered, and the correspondent experiences they acquired. It was found out that the main features of the psychology of Ukrainians in the specified period were lack of initiative, introversion, inferiority complex. The reason for their emergence was primarily the traumatic experience of contacts with representatives of the state apparatus, the church, and teachers.

Key words: *psychology of Ukrainians, socio-psychological features, peasantry, intelligenzia, military, First World War, Ukrainian revolution.*

Introduction. Problems of national identity remain relevant for Ukrainian science, at least for the reason that in Soviet times, the differences between national communities were regarded as mostly linguistic and cultural. Ignoring the psychological and mental features of collectives automatically meant neglecting the peculiarities of their historical development, since these features are the consequences of specific historical circumstances of the life of a particular collective. This fact enables the following judgments. First, collective psychology should be recognized as a historical phenomenon, and therefore, the applicability of historical methods in its study. Secondly, the psychological features of modern Ukrainians, in particular those that are perceived ambiguously by society, can be shaped both by the realities of the recent past (the period of independence) and be traces of older eras. The choice of the topic of the work is due to this fact: the study of the psychology of Ukrainians at the end of the 19th and the beginning of the 20th century will make it possible to accumulate certain material for the further comparison of the psychology of Ukrainians of the past and the present, to identify psychological features with a long history, and to establish the sources of their formation.

Already at the beginning of the 20th century, many Ukrainian researchers of the socio-economic situation of the peasantry, taking into account the relevance of this topic in those revolutionary times, put forward hypotheses about its influence on the psychology of this social group. Mykyta Shapoval (Shapoval, 1931) was one of the prominent initiators of some researches. Later, due to the Marxist doctrine in Ukrainian science, priority was also given to the study of socio-economic relations, and therefore significant historical studies of the psychological side of social development were not conducted.

In independent Ukraine, more historians began to show interest in the study of historical phenomena that Soviet science did not consider relevant. Many researchers were forced to oppose the still numerous supporters of positivist and classical Marxist approaches. A special revitalization of the study of socio-psychological phenomena in the historical plane has been recorded since the mid-2000s. The social and moral-psychological aspects of the peasantry of the South of Ukraine in the late 20s of the 20th century were investigated by O. Akunin (Akunin, 2006). V. I. Dudka, within the framework of the study of the influence of the mentality of the Ukrainian peasants of the Left Bank of the Dnipro

region on the events of the Ukrainian Revolution, singled out the peculiarities of the psychological imperatives of the Ukrainian peasants, in particular the idea of «psychological, spiritual unity, which always comes to the fore in the case of the penetration of foreigners» (Dudka, 2007, p. 151)¹. We can't fail to note the thorough research of Y. Prysiazhniuk, which paid attention to the characteristic features of the national psychology of Ukrainians at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, in particular the phenomenon of double identity (Prysiazhniuk, 2011).

Considering the above, further research in the field of studying the psychology of social groups of Ukrainians in the 20th century seems to be a completely logical and necessary step, and there is an obvious need to deepen scientific knowledge about those periods that have not been given due attention so far.

The purpose of the article is to reveal the causal relationships of the processes of the development of the psychology of the main social groups of Ukrainians at the end of the 19th - in the first quarter of the 19th century. To achieve the specified goal, we set the following tasks: to establish the key features of the psychology of the Ukrainian peasantry, intelligentsia, and military personnel in the specified period, to identify the factors of their formation, as well as to formulate hypotheses regarding the influence of the specified features on the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

The Results of the Research. According to Yakiminska (Yakiminska, 2012), who cited M. Hrymych (Hrymych, 1991), the entire Ukrainian culture grew on the formation of the culture of the land, with the Ukrainian mentality having the peasant orientation as an integral characteristic. Understanding the psychology of the Ukrainian peasant in the period to which the current study is devoted means understanding the psychology of the majority of Ukrainians of that time.

It is appropriate to start the study of the factors of the formation of peasant psychology with those influences that the individual encountered the earliest after his appearance in the world. Lloyd *deMause* in his «Psychohistory» (DeMause, 2000) demonstrated that parenting plays an important role in shaping the psychology of an entire

---

¹ All responsibility for the English translation here and hereafter lies with the author of the current work.

---

generation. Since the features of the mentality of a certain social group are closely related to the psychological characteristics of individuals, let's find out how upbringing in a Ukrainian village at the end of the 19th century could influence their formation.

The prominent Ukrainian sociologist Mykyta Shapoval claimed that fear played a big role in the psychology of a peasant: «A peasant family raises a child in this way: it binds whole practice of life to the emotion of fear... The child is primarily frightened by God, the priest, the gendarme, the father, the lord, the wolf, the mavka, the witch, the spirit, the teacher, the inspector, the pope, the metropolitan, the Pole, the guard, the gypsy, the Jew, the landowner, etc., etc.» (Shapoval, 1931, p. 59). This passage eloquently illustrates the probable influence of upbringing on the child's psychology and worldview, not to mention the fact that parents scared their children with priests, gendarmes, and Poles for a reason: the latter scared the parents themselves, who were already adult peasants.

In large families, not everyone could be given the necessary attention. Children were often beaten. It is obvious that the psyche of a child subjected to physical violence was traumatized. They had to live in constant fear because of the possibility of using force by their elders (Kedryn, 1976, p. 14). However, from the point of view of adults, the neglect of children was forced. Worries actually absorbed all the attention of the peasants: «time for rest, fun and entertainment» was hard to find (Kozub, 1996, p. 74). The memoirist Plaskonis asked a rhetorical question: «...how could a simple farmer think about any other matters, when his thoughts inextricably revolved around the issue of providing daily bread for his children?». (Plaskonis, 1975, p. 74) These features of the socio-economic situation of the peasants were affecting their outlook, changing their value systems and producing new behavioral patterns.

For example, one of the main places in a peasant's value system was occupied by land. When a woman's husband died, those who wanted to marry a widow courted «...not so much her, but her land» (Kozub, 1996, p. 87). Although a peasant was taught to work from childhood, it was extremely difficult for them to get rich. Therefore, material goods were an absolute value for them. The son-in-law's wealth was an excuse for the parents to give their daughter in marriage, even if she did not love him: «Why are you crying? You know very well who

you are marrying. This is not just anyone for you, but a good person and a wealthy Cossack» (Dudko, 1965, p. 25).

Undoubtedly, obtaining an education had a considerable influence on the formation of the psychology of Ukrainians. Teaching in both the Russian and Austro-Hungarian empires was accompanied by violence. Kost Turkalo wrote that a student could be hit on the forehead with a pocket knife if he could not answer the teacher's question (Turkalo, 1968). Vasyl Plaskonis mentioned the case when, for failure to complete the task, the teacher hit the student on the arm with a ruler in such a way that he ruptured a vein (Plaskonis, 1975, p. 59). M. Shapoval also mentioned this phenomenon: «Even now in our schools, children are beaten to cause real emotions of fear and to instill in them a number of reflexes necessary for «teachers» (Shapoval, 1931, p. 60), Everything described affirmed such a trait as lack of initiative in the peasant psychology. Deliberate restraint of a person's will due to fear gained great strength even at a young age, during the education of a peasant. A peculiarity of the psychology of a person who was in these conditions could be the expectation of permission for some action, stress connected to uncertainty about its correctness.

However, it is known that not all peasants received an education: there were still «dark» ones (Kozub, 1996; Turkalo, 1968), that is, uneducated. The main reason why peasants did not send their children to school was often the fact that, «as it was then on the agenda, the father preferred to have his children not in school, but as servants on his farm» (Vishnivskiyi, 1973, p. 96). Ivan Franko also described these unfortunate circumstances of the underestimation of education by the peasants in his works: for example, in the story «Little Myron» he raised the problem of the complexities of the life of a person with a bright individuality and extraordinary thinking in the Ukrainian village, and as a conclusion noted: «Such amazing apparitions often occur in our villages. Everything about them is slightly different from that of people: their gait, their face, their hair, their words, and their actions. And when such a child has the age to live under a narrow village roof, without broader experience, without clearer knowledge, when from an early age, ignorant relatives begin to force everything into him in such a way, «as is usual for people», then they will succeed in suppressing the innate inclination to a peculiar... ». (Franko) This maintenance of children's ignorance could be aimed at suppressing individuality. The peasant

---

community did not like those who wanted to "rise" above it, punished them for contempt and tried to isolate them. One of the ways of such oppression was the spreading of gossip: «... sometimes the rumor about a girl was unfair. It's just that, as they say, she had a «long» tongue and a bold character and stood out too much from the others. And from time immemorial, such people were considered white crows, and they received almost no more than real slickers» (Kozub, 1996, p. 37). All of the above could lead to the establishment of such a psychological trait as introversion, as well as contribute to the strengthening of the role of public opinion as a regulator of individual activity. The latter significantly constrained his initiative.

Going to school did not mean acquiring thorough knowledge. And the thing was not that not all students showed enough diligence. The problem was the unclear language of instruction. Ivan Kozub wrote about the zemstvo school where he studied: «...it's a pity that education was conducted in a foreign language. It was not easy for many students. Several of my friends were even forced to drop out of school without overcoming the language barrier...» (Kozub, 1996, p. 40). The experience of being in an educational institution contributed to the emergence of an inferiority complex: Kost Turkalo wrote: «...the peasants were completely nationally unconscious. They called themselves «Russian», completely unaware of their true nationality. They only knew that it was Russia, and there was a Russian tsar, that somewhere further north there lived «katsaps», and they themselves were «khokhol», in school they taught in Russian, and it was the language of the lord, but they spoke the «peasants` language » (Turkalo, 1968, p. 11).

At the same time, the transformations of mentality that occurred during higher education stemmed from the acquisition of new opportunities, a new field of activity: «When, having transferred from the Theological School to the Seminary in 1907, I felt more freedom in it, now, having become a student, felt, like all new students who had just left the bench of the high school, complete freedom. I was like a bird that after a long stay in a cage was released into the wild. In the first minutes, he does not really know what to do and flies at random, where his wings take him, without a certain goal, without yet clarified intentions» (Turkalo, 1968, pp. 91-92). The freedom of action described by Turkalo could neutralize such a feature of the peasant mentality as

lack of initiative. Studentship, in addition, produced the ability for self-organization. The process of transition to another social group resembled natural selection, so the time of obtaining higher education in the city was a transitional stage, a test for peasants. For example, settling in a city depended on the ability to make social connections. Here, for example, are Turkalo's memories: «In 1912, I had an acquaintance that introduced me to a wider circle of Ukrainian citizenship» (Turkalo, 1968, p. 97).

Villagers often had a suspicious attitude towards their surroundings, were cautious and introverted. Kozub wondered why the peasants did not repair the roads in their villages: «... they took care of the entrance to their yard, but then nothing else got around them». Basically, it was a manifestation of individualism (as Plaskonis noted, peasants «like to be self-sufficient in everything» (Plaskonis, 1975, p. 37)), an attempt to organize their space, in which one could hide from what frightened the peasant. Some customs demonstrate the closedness of the peasant community: for example, a young man had to «give a «mohorych» to the squires of the village to which he went in order to court some local girl (Kozub, 1996, p. 33). If the ranks of the rural intelligentsia were replenished by someone from outside the city, for example a new teacher or a representative of the clergy, he could well expect beatings, robberies, etc.: in the village, as Y. Prysiazhniuk notes, the «nouveau riche» were disliked and met with suspicion (Shamara, 2006). Boys married mostly girls from their village. (Kozub, 1996). The closedness of the community was also manifested in the fact that «youth did not tolerate strangers in their company» (Kozub, 1996, p. 31). Peasants felt «outsiders» in foreign villages (Plaskonis, 1975). Even on a trip to a neighboring village, everything could seem «alien, hostile and unfriendly» to a peasant (Kozub, 1996, p. 116).

The contacts of the peasantry with other social groups were at the end of the 19th century weak, which indicates a certain social isolation. This isolation was not something natural for the position of the peasant, – it was caused, among other things, by the policy of the state government, which sought to limit the «harmful» initiative of the peasants: On the peasantry of Ukraine at that time, the «instructions» of the Russian Empire with its notorious slogan «Keep and don't let out!». Unfortunately, not only the apparatchiks held and did not let go, but also the reactionary officers, landlords, obscurantists-popes of the Russian

---

Orthodox Church» (Kozub, 1996, p. 38). The authority of the government and fear of it also forced the peasants to be very careful in their actions: they were afraid of punishment, reprisals, because for years the state controlled them and limited their initiative in every way. This led to the problem that Oryp Nazaruk called the «swampy inertia» (Nazaruk, 1917, p. 77) of Ukrainian society. Ivan Kozub also testified that the residents of his village «always lived as if by the inertia of general events in the country»... (Kozub, 1996, p. 41). In addition, many life situations, which for the peasants were to a large extent unexpected, unusual, as if they caught them off guard. Vasyly Plaskonis described the case when a village teacher beat a student so badly that she had a nervous breakdown, and her parents «were timid and submissive people, and therefore did not stand up for their daughter <...>. Maybe, after all, they thought that it should be like this and that teachers had the right to do this» (Plaskonis, 1975, p. 60). So, the state policy of the empires of the late 19th – early 20th century might have contributed to the establishment in the mentality of the peasantry of such traits as stubbornness of will, lack of initiative, and introversion. Some of the modern researchers pay special attention to the specifics of Ukrainian black soil, claiming that their extraordinary fertility did not create additional incentives for activity (Yakiminska, 2012).

Hugh Hessel Tiltman, a British writer, wrote in 1934 that Ukrainians only want an undisturbed life on their own land (Derhachov, 1996). He considered the peace-loving and democratic nature of Ukrainians to be the reason for this, but these traits themselves may have reasons. The danger of thinking and speaking led to lack of initiative among the peasantry, suspiciousness, «closedness» of their own microcosm. In such conditions, the peasants were forced to be satisfied with the search for «local» meanings – they wanted orderliness and the establishment of the rhythm of life. Therefore, the peasant's priorities were peace, not dynamism. Peasants «looked at their existence as a heavy duty that must somehow be taken care of in this world until eternal rest comes» (Plaskonis, 1975, pp. 17-18).

Among all the defining features of the mentality of Ukrainians at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the inferiority complex is undoubtedly the most prominent. It manifested itself in relations with those who belonged to a «more prestigious» social group or a different nationality. The peasant perceived the entire

structure of society in a simplified way: if necessary, it could be divided into those who are ruled and those who ruled themselves - actually «lords»: «In the peasant's mind, the lord was either the one who had an education or the one who had estates and did not physically work himself. The «lord» was also the one who wore a tie. As for the Jews, the peasant, not knowing the name, addressed himself: «Mr. Jew». In return, no one called the peasant «mister», and he did not want it, because it would have seemed very strange to him» (Plaskonis, 1975, p. 47).

Peasants were sometimes ashamed of the environment from which they came. Kozub wrote that those who came from the Cossack nobility, when getting an education in universities, became nobles and «were separated from the common people» (Kozub, 1996, p. 39). The peasants were the bearers, in essence, of self-limiting stereotypes: «People were kind to Andrukh, pitied him, but still did not forget that he was a hired hand - something less valuable than a person» (Kozub, 1996, p. 34). Kozub claimed that peasants could aspire to reach the «heights of urban culture» (Kozub, 1996, p. 41). Some of them «kept their house not in a peasant way» and were «dressed in a city-like way». The inferiority complex in the described cases sometimes contributed to social self-segregation: «Peasants in those days believed that only gentlemen should ride passenger trains» (Kozub, 1996, p. 119).

Being in the army also contributed to the development of the inferiority complex: I. Kozub, who volunteered for the Russian army at the beginning of the First World War, wrote: «About two-thirds of the soldiers were Khokhols (there was no other name for us in the army), the rest – Muscovites, Uzbeks, Georgians and others. They spoke and gave commands only in Russian. The Khokhols said «shto» [«what» in Russian] diligently, but their language was an unsophisticated jumble. They were embarrassed in front of the Muscovites and considered themselves people of the second, or even lower class. I was different from the general public not much» (Kozub, 1996, p. 137).

In all forms of the inferiority complex, its basis was the low evaluation of one's national group. A. Nazaruk recalled: «when our soldier standing on guard hears that the officers passing by him speak «our way», he does not salute. When asked why he does this, he answers: «Because you, gentlemen, are our people» (Nazaruk, 1917, p. 40). It is worth noting that the inferiority complex became the basis for

---

the spread of provincialist views on the future of Ukraine during the Ukrainian revolution. Many intellectuals, being from the peasantry, turned out to be carriers of such views, and therefore did not see the possibility that Ukraine could exist in isolation from the metropolises.

It is impossible to ignore the fact that the village, both in Western Ukrainian lands and in Dnieper Ukraine, was informationally isolated for a long period of time. This can explain the flourishing of gossip in the villages, which Ivan Kozub mentions in particular, as well as the tendency to communicate in general, despite the prevailing introversion among the peasantry: «Then people wanted and knew how to communicate, willingly and easily entered into conversations. And what about Sundays or other holidays, of which there were quite a lot then, nothing even needs to be said» (Kozub, 1996, p. 26).

Researchers note that the peasants did not use the opportunities provided by a series of «great» reforms of the 1860s and 1870s to acquire education to the extent that some of them would have liked. Prysiazhniuk believes that «the average Ukrainian farmer met the «era of capitalism», having preserved in their psychology the stereotype established over the centuries - the priority of a person's physical labor over his intellect and the ability to think economically effectively» (Shamara, 2006). Indeed, the peasant mind was pragmatic, subject to practice. Public opinion in the village could easily condemn someone's irrational approaches to life: «...they mocked the arrogant village fashionistas: they said, look, he is a poor man, but what boots he has! He won't be successful! Won't become the owner!» (Kozub, 1996, p. 37).

Peculiarities of the peasant's thinking and their fear of stigma caused a comprehensive skepticism about innovations and changes. Serhii Efremov wrote: «It is well known that at the first hearing or reading of a Ukrainian book, our peasant often looked at it as a lord's fiction and even as an attempt to laugh at him» (Shamara, 2006) (It is interesting that the cliché «lord's fiction» was also used by Ivan Kozub (Kozub, 1996) and Mykyta Shapoval (Shapoval, 1923)). This way of thinking had ambiguous consequences: «...due to their ignorance, a large part of the peasants was not only indifferent to good initiatives, but even had a hostile attitude towards them, opposed the opening of a school, believing that the peasants did not need literacy. Therefore, they did not let their children go to school» (Kozub, 1996, p. 40). T. Osadchii

noted that «at the core of the Ukrainian worldview was a desire for the simple real truth that is accessible to the peasant» (Yakiminska, 2012). An example can be that peasants who signed up for the Bolshevik regiments, being captured, when asked about the reasons for cooperation with the «reds» they answered: «the Ukrainian army fights for the interests of the bourgeoisie, and our villages stand for the people» (Udovichenko, 1971, p. 62). So, the peasant's mindset was characterized by the desire for extreme simplification.

The peasants evaluated any changes after the fact and were inclined to negate everything that was felt unpleasant in experience. To confirm this statement, let's turn to the opinion of Shapoval: «The peasantry, as the least cultured and educated group, does not so clearly imagine the social ideals of its own and other groups, but it resolutely opposes the landlord and the authorities, who only extort it» (Shapoval, 1923, p. 10). In another source we find the following: «All those peasant armed units that showed themselves during the anti-hetman uprising, joined and numerically replenished the personnel of the army, when it was necessary to defend Ukraine from the Bolsheviks, went home» (Fedorko, 1973, p. 13). The peasants gladly fought against what they had already encountered and felt the unacceptability of, but their suspicion and conservatism prevented them from fighting for something: here a certain paralysis of the will, stiffness in actions, lack of creative energy was revealed.

Researchers note that during the First World War, such negative features of the Ukrainian mentality as passivity, anarchism, nihilism and inferiority complex were gradually neutralized (Semerhey, 2019). A peasant's reflection on the beginning of the war deserves attention: «Millions of young men and men, who were in no way involved in the maddened monstrous bunch of politicians, had to abandon everything: the household, parents, wives, children, native homes, – and carry their lives to other people's fields in that bloody slaughter» (Kozub, 1996, p. 130). As we can see, the peasants acutely felt the injustice of their position, the senselessness of participating in it, since they did not have the opportunity to defend their real interests: «...both the local population and the front-line soldiers did not show the slightest enthusiasm, let alone patriotism, for that war» (Kozub, 1996, p. 134).

Indeed, the Ukrainians did not have any motivation to participate in the battles: «We only knew one thing: – «that's what the superiors

---

ordered». They also knew that without us, our poor families would die of hunger and cold, and the rulers and lords would look indifferently at this, because it is in their interest» (Polubotok, 1916, p. 3). The peasants, since they perfectly understood that they were not fighting for their interests, felt cheated, and this eventually managed to «stir up» the inert peasant worldview. It is not surprising that many memoirists (Kedrin, 1976; Brik, 1972) noted cases of «fraternization» of Ukrainians from both sides of the front. Some of the authors of memoirs described the scenes of the first contact between Western and Eastern Ukrainians during the Ukrainian Revolution (after the signing of the Treaty of Brest-Litovsk – that is, already under the rights of allies) as moments of great spiritual elevation (Fedorko, 1973, p. 12).

The First World War caused an existential crisis for the peasantry, which was aggravated by certain circumstances of being in the army. Army life was full of things in which the peasants simply did not see the meaning: some military «rituals» seemed to the peasants, whose actions were always subject to practice, useless: Kozub, for example, spoke of the army drill as follows: «I was surprised and amused that normal people, like wind-up dolls, endlessly go here and there» (Kozub, 1996, p. 138). Going to the front, some Ukrainian soldiers felt a sense of «bitter indifference and sadness» (Kozub, 1996, p. 139). Together with the perceived need to protect their value system, the above-mentioned circumstances motivated Ukrainians to look for a way out of the existential crisis and rethink the meaning of existence. The Ukrainian revolution can be considered a proof of certain success of this search.

The first volunteer soldiers of The Ukrainian People's Army were united by the common idea of protecting the Motherland. When memoirists portrayed a certain soldier positively, they often used the word «energetic» to characterize him. For example, Oleksandr Nazaruk wrote about a military commander: «This man is energetic and determined. And I especially appreciate these signs in view of our sloppy fishlessness» (Nazaruk, 1917, p. 21). Presumably, this is how Nazaruk noted the problem of lack of initiative among Ukrainians at that time. He also called them «observers» (Nazaruk, 1917, p. 91). In another place, he noted: «in general, I terribly do not tolerate calm Ukrainians, whom even the strongest blow on the face cannot «provoke» (Nazaruk, 1917, p. 63). Taking into account that the majority of some units of the armies of the Ukrainian People's Republic and the

Ukrainian state were often made up of volunteers, it must be concluded that the people who agreed to defend Ukraine with weapons in their hands had certain qualities that made their conscious choice possible. It was these qualities that reflected the difference in worldviews and psychological traits between the military and the intelligentsia, the peasantry, etc. Soldiers as a social group, therefore, were formed through a kind of natural selection: their «vigor», which the memoirists write about, most likely consisted in a developed strong will, a lower tendency to individualism, introversion and, accordingly, a greater ability to interact with the collective.

During the national liberation struggle, Ukrainian soldiers faced many demoralizing circumstances (Brik, 1972; Monkevich, 1956). The population did not always treat the Ukrainian army favorably, at least until the first acquaintance with the «reds», which somewhat sobered the villagers. Having felt the brutality of the communists in their experience, they rejected the possibility of cooperation with them: as it was noted when considering the features of the psychology of the peasants, their tendency to negation was rarely manifested towards the hypothetical, more often – already after the feeling. This was the reason that the peasants, to put it simply, mostly learned from their mistakes.

In the context of relations between social groups, it worth mentioning that most often they turned out to be tense. Kedrin, like many other memoirists – former soldiers, accuses the intelligentsia of «distrust and indifference to the native regular armed forces, which should be replaced only by the «militia» (Kedrin, 1976, p. 56). Boris Monkevych spoke out more radically on this matter: «The majority of the intelligentsia of that time was inspired by someone else's ideal, the helm was in their hands, and they did not appreciate the weight of the Armed Forces, built on national Cossack traditions within the framework of the generally accepted requirements of regular armies. The Ukrainian Army in Dnipro region was born in pain and suffering: when it was strong, when it was weak – it was equally beaten and destroyed by ignorance or malice» (Monkevich, 1956, p. 4).

Other things also annoyed the military. The memoirist Fedorko spoke ironically of the big celebrations organized in the army during the visit of Khortytsia: «After another deeply patriotic speech, rest came» (Fedorko, 1973, p. 11). The phraseology of the soldiers, whose memoirs were studied, suggests that they were skeptical about the need for such a

pastime. For example, Boris Monkevich, describing Bolbochan, noted: «He was the first commander since the beginning of the revolution, who, instead of the rallies that his predecessors held, began with a firm hand and deed, not words, to create order and a peaceful life» (Monkevich, 1956, p. 20). This characteristic is presented in the memoirs in the context of criticism of the inactivity of the intelligentsia.

Petro Bolbochan, perhaps the most outstanding military man of the time of the Ukrainian revolution, often (and justifiably) appears in Ukrainian historiography as a martyr who was executed due to political intrigues. The intelligentsia was particularly suspicious of him. In the letter that Bolbochan wrote to the Ukrainian command shortly before his death, his desperate misunderstanding of the actions of the Ukrainian intelligentsia at that time was reflected: «you are all to blame, because you cannot understand the simplest questions of life, you climb into ministers, chieftains, you climb into the heads of a big state, you climb in the legislature instead of being ordinary government officials and clerks» (Vishnivskyi, 1973, p. 109).

The intelligentsia accused the military of being counter-revolutionary, Bonapartism, and striving for «firm hand» power. And the military really wanted it, but they understood it somewhat differently. Oleksandr Udovichenko recalled a meeting with the commanding staff of one of the detachments, at which the following thoughts were expressed: «We are fed up with the party's disarray, listlessness, despair and patriarchy. We want firm authority, determination and experienced management in battle, and not as it was until now, as a result of which the Detachment suffered, unnecessarily, heavy, irreparable losses» (Udovichenko, 1971, p. 13). It seems that the military wanted to extend the model of military discipline to the entire system of state power. This is confirmed by Monkevich's reflections at the beginning of his work on the role of «power and energy» of the «ruling person» in the life of the nation, the frequency of positive-context use of the clichés «firm hand», «firm power», phraseology («who has power, those have rights»), and during the Ukrainian revolution, this made the members of the Central Council and the General Secretariat worry. «The spirit of pacifism and social slogans inseparably reigned throughout the government. And when someone «matured», he tried to build an army, neglecting the apoliticalness, qualifications and authority of the military leaders. The party jealously

guarded its influence, and hence came the «otamanship» and the awarding of titles to people who never held weapons in their hands, but had pretensions and great ambitions to command the army» (Monkevich, 1956, p. 4).

The Ukrainian intelligentsia in those days, of course, did not constitute an ideological monolith, and differences in views depended not only on belonging to a certain party, but also on territorial origin. Kedrin wrote that one of the main reasons for the failure of the Ukrainian revolution was «two states in one, dual powers, two armies, two commands, two psyches» (Kedrin, 1976). Gradually, deep ideological, cultural, psychological and political differences, which had been accumulating between Easterners and Galician Ukrainians for centuries, came to the fore in the relations between the Ukrainian People's Republic and the The West Ukrainian People's Republic (Polishchuk, 2017). What were the characteristics of the psychology of the intelligentsia of Western Ukraine? Kedrin, for example, described an interesting phenomenon, which he called Galician separatism. He saw its manifestations in the signing of the Ukrainian Galician Army – Denikin agreement and in the activities of Yevhen Petrushevich (Kedrin, 1976, p. 46), asserting that «All-Ukrainian patriotism did not permeate the worldview of prominent Galician figures in the most responsible positions at that time: they remained Galicians, looking at Galicia and Lviv with its St. George's Mountain and the High Castle, and not at the state, which could only be Ukrainian, not Galician» (Kedrin, 1976, p. 56). The same memoirist even noted that «Yevhen Petrushevich was definitely a Ukrainian patriot – but to an even greater extent – a Galician patriot» (Kedrin, 1976, p. 58). Therefore, Galician separatism for Kedrin was also Galician provincialism.

Vyshnivskiyi, considering the subject of the peasant insurgent movement, quoted the following passage from the work of Isaac Mazepa: «It was basically a social movement. National motives, especially at the end of 1918 and at the beginning of 1919, played a secondary role in the rebels. As a manifestation of the unorganized will of the masses, the insurgent movement had a spontaneous character and was never characterized by the stability of its ideology. Each ataman in a village, district or region acted independently, without a joint program, plan, or tactics. Therefore, with the low political level of local rebel leaders, the chaos of ideological swings was a typical feature of peasant

---

uprisings in Ukraine» (Vishnivskyi, 1973, p. 13). It was the local uprisings of the peasants, which eventually led to the atamanship, that were the most notable manifestations of the above-described spontaneous peasant negation of what was known as unacceptable.

It was mentioned above that the peasants could stay in one village for many years, being, in addition, informationally isolated, so they had a rather limited outlook. The traumatic experience of relations with the state authorities led them to introversion, and the specific circumstances of the revolutionary process in 1917-1921 focused their attention on the abstract «land and will», especially after the Skoropadsky coup. Some researchers testify that the exit of certain military formations outside the territory of their small homeland had a negative impact on their combat capability (Kalakura et al., 2017, p. 362). Udovychenko, writing angrily about the phenomenon of *atamanship*, singled out atamans of a «local nature» from the total number of rebel leaders, who «limited their activities to the defense of their village or their parish. These chieftains «did not see the forest beyond the trees» and therefore their contribution to the liberation of Ukraine was small» (Udovichenko, 1971, p. 125). It is interesting that the memoirists noticed the described trait of behaviour not only in the people of Dnipro Ukraine: «... just as in Dnipro Ukraine, in Galicia, mobilization failed and here and there there was desertion, here and there the peasants signed up for the army in order to get their shoes and rifle and disappear to the house, and one can only argue whether it was a mass phenomenon or a single, exceptional one. It is a fact that local «republics» were created in Galicia and that disciplinary military units had to be sent to restore order in the rebellious district» (Kedrin, 1976, p. 57).

The conclusion. The defining features of the psychology of Ukrainian peasants were the stiffness of the will and lack of initiative, introversion, and an inferiority complex. The reason for their emergence was primarily the traumatic experience of contacts with representatives of the state apparatus, the church, and teachers. The peasant perceived the external environment as hostile, felt emotions of fear and shame in relation to it – this led to self-absorption, fixation on one's own microcosm, a certain self-isolation. The praxeological component dominated the philosophy of the activities of the peasants, which, together with lack of initiative, contributed to the emergence of a sceptical attitude to innovations, the inertia of the worldview, which,

moreover, was quite limited because of the informational isolation of the peasantry and the lack of education. The process of transition of peasants to other social groups in many aspects resembled natural selection, in which certain features of an individual's psychology were the parameters of this selection. Over time, differences in the psychological characteristics of the emerging social groups became apparent. Thus, a peasant could gain a foothold in the city if he was more proactive and less suspicious of his surroundings. People with the same characteristics could volunteer for the army. Obviously, the psychology of the intelligentsia, although it possessed features that enabled more active interaction with other individuals, also retained those «peasant» properties that significantly inhibited such interaction when it concerned members of another social group. It is about suspicion, the effect of which, it seems, has been significantly increased by the influence of the dominant social ideology, as well as a tendency towards corporatism.

The study provides grounds for assuming a direct connection between the features of the psychology of Ukrainians of the late 19th and the first quarter of the 20th centuries and the low consolidation of Ukrainian society, which eventually became one of the main reasons for the defeat of the national liberation movement: first of all, some features of the peasant's way of thinking as a consequence of their psychology created obstacles in the way of interaction with the rest of social groups, such as the intelligentsia and the military. This actualizes the need for further research on the issue involving interdisciplinary approaches. In addition, it seems necessary to involve a wider range of diverse sources for a more detailed study of the ways in which an individual's psychological characteristics influenced their actions.

Acknowledgements. I am grateful to the members of the editorial board and reviewers for their constructive comments, suggestions and advice during the preparation of the article for publication.

Funding. The author received no financial support for the research and publication of this article.

References

Brik, M. (1972). *Z mynulykh dniv* [From days gone by]. Yorkton. 138 s. [in Ukrainian].

DeMause, L. (1982). *Foundations of Psychohistory*. New York: Creative Roots Pub. 336 s.

Derhachov, O. (1996). *Ukrainska derzhavnist u 20 stolitti. Istoryko-politolohichniy analiz*. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r07.htm> [in Ukrainian].

Dudka, V. I. (2007) Fenomen mentalnosti selianstva Livoberezhnoi Naddnyprianshchyny yak chynnyk natsionalno-demokratychnoi revoliutsii 1917-1920 rr. [The phenomenon of the mentality of the peasantry of the Left Bank of the Dnipro Ukraine as a factor of the national democratic revolution of 1917-1920] *Nizhynskiy derzhavnyi universytet imeni Mykoly Hoholia – Mykola Hohol Nizhyn State University*, 38, 147-153.

Dudko, F. (1965). *Moia molodist* [My youth]. New York. 87 s. [in Ukrainian].

Fedorko, V. (1973). *Spohady z chasiv vyzvolnoi borotby 1917–21 rokiv* [Memories from the times of the liberation struggle of 1917–21]. Melbourne. 24 s. [in Ukrainian].

Franko, I. *Malyi Myron* [Little Myron]. URL: <https://www.i-franko.name/uk/Prose/MalyjMyron.html> [in Ukrainian].

Hrymych, M. (1991) *Dva vymiry natsionalnoho kharakteru*. [Two dimensions of national character] / Гримич М. // *Nauka i suspilstvo – Science and society*, 8, 27- 31.

Kedrin, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy: spomyny i komentari* [*Life - events - people: memories and comments*]. New York. 724 s. [in Ukrainian].

Kozub, I. (1996). *Doba i dolia. Spohady* [*Life - events - people: memories and comments*]. Kyiv, Edmonton. 495 s. [in Ukrainian].

Monkevich, B. (1956). *Pokhid Bolbochana na Krym* [Bolbochan's trip to the Crimea]. New York. 295 s. [in Ukrainian].

Nazaruk, O. (1917). *Nad Zolotoiu Lypoiu*. V taborakh Ukrainykh Sichovykh Striltsiv [Above the Golden Linden. In the camps of the Ukrainian Sich Riflemen]. Vienna. 104 s. [in Ukrainian].

Plaskonis, V. (1975). *Z ridnoho sela v shyrokyi svit. Spohady* [From the native village to the wide world. Memoirs]. Catherines. 278 s. [in Ukrainian].

Polubotok, A. (1916). *Z mynuloho* [From the past]. *Vetslyar*. 24 s. [in Ukrainian].

Prysiachniuk, Yu. (2011). «Nezruchni» seliany v istoriografii natsiietvorchykh protsesiv Naddnyprianshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [«Inconvenient» peasants in the historiography of nation-building processes in the Dnipro region of the second half of the 19th and early 20th centuries.] *Istorychniy arkhiv – Historical archive*, 7, 42-49. [in Ukrainian]

Reva, O. (2015) *Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii*. [On the other side of self: socio-

psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions] Kyiv, 271 s. [in Ukrainian].

Shamara, S. (2006). Mistse silskoi intelihentsii v ukrainskomu tradytsiinomu suspilstvi druhoi polovyny XIX - pochatku XX st. [The place of the rural intelligentsia in the Ukrainian traditional society of the second half of the 19th - early 20th centuries.]. *Ukrainskyi selianyn* – Ukrainian peasant, 10, 134-137. [in Ukrainian]

Shapoval, M. (1923). Shliakh vyzvolennia: suspilno- politychni narysy [The path of liberation: socio-political essays]. Prague, Berlin. 70 s. [in Ukrainian].

Shapoval, M. (1925). Stara i nova Ukraina: lysty v Ameryku [Old and New Ukraine: letters to America]. New York. 32 s. [in Ukrainian].

Shapoval, M. (1931). Liahomania [Liahomania]. Prague. 288 s. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

Turkalo, K. (1968). Spohady [Memoirs]. New York. 133 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1971). Tretia zalizna dyviziiia. Materiialy do istorii Viiska Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Rik 1919. [Third Iron Division. Materials for the history of the Army of the Ukrainian People's Republic. Year 1919]. New York. 264 s. [in Ukrainian].

Vyshnivskiy, O. (1973). Povstanskyi rukh i otamaniia: zbirnyk [The insurgent movement and the otamany: a collection]. Detroit, Michigan. 109 s. [in Ukrainian].

Yakiminska, L. (2012). Istoriohrafichnyi analiz mentalnosti ukrainskoho selianstva. [Historiographical analysis of the mentality of the Ukrainian peasantry.] *Chornomorskyi litopys* – Chornomorskyi Chronicle, 5, s. 135-140. [in Ukrainian].

Громік О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ – У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Анотація

Метою статті є розкриття каузальних зв'язків процесів розвитку психології основних соціальних груп українців наприкінці ХІХ – у першій чверті ХХ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується насамперед на загально-наукових методах аналізу та синтезу, а також історико-генетичному методі. У роботі послідовно використано психоісторичний підхід, описаний Ллойдом ДеМосом. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу відомостей щодо факторів трансформації психології соціальних груп українців в означений період, її основних рис, а також їхньої ролі у взаємодії цих соціальних груп у час Української революції. **Висновки.** Засвідчено каузальний зв'язок між характерними рисами

психології соціальних груп та низькою консолідованістю українського суспільства під час національно-визвольних змагань першої чверті XX століття. Показано, що суттєву роль у процесах психологічних змін зіграли соціальні середовища, до яких потрапляли індивіди, і відповідні досвіди, яких вони набували. Визначено, що головними рисами психології українців в означений період були скованість волі та безініціативність, інтровертність, комплекс меншовартості.

Ключові слова: психологія українців, соціально-психологічні риси, селянство, інтелігенція, військовики, Перша світова війна, Українська революція.

Hromik O. CHARAKTERYSTYKA PSYCHOLOGICZNA UKRAIŃCÓW KOŃCA XIX – W PIERWSZEJ ĆWIERCI XX WIEKU

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie związków przyczynowych procesów rozwoju psychologii głównych grup społecznych Ukraińców końca XIX – pierwszej ćwierci XX wieku. **Metodologia** badań opiera się przede wszystkim na ogólnonaukowych metodach analizy i syntezy, a także na metodzie historyczno-genetycznej. W pracy konsekwentnie zastosowano podejście psychohistoryczne opisane przez Lloyda DeMossa. **Innowacja naukowa** polega na wprowadzeniu informacji o czynnikach transformacji psychologii grup społecznych Ukraińców w określonym okresie, jej głównych cechach, a także ich roli w współdziałaniu tych grup społecznych w czasie rewolucji ukraińskiej. **Wnioski.** Udowodniono związek przyczynowy pomiędzy charakterystycznymi cechami psychologii grup społecznych a niską konsolidacją społeczeństwa ukraińskiego w okresie ruchu narodowo-wyzwoleńczego pierwszej ćwierci XX wieku. Wykazano, że znaczącą rolę w procesach zmian psychicznych odegrały środowiska społeczne, z którymi spotykała się jednostka, i odpowiadające im doświadczenia, jakie nabyła. Stwierdzono, że głównymi cechami psychologii Ukraińców w podanym okresie był brak inicjatywy, introwersja, kompleks niższości.

Słowa kluczowe: psychologia Ukraińców, cechy społeczno-psychologiczne, chłopstwo, inteligencja, wojsko, I wojna światowa, rewolucja ukraińska.

Статтю надіслано до редколегії 03.12.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 94 (477.82) «1921/1928»:37.013.43
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112069>

Власюк Ігор,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
vlasyuk@zu.edu.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4679-4101>
ResearcherID: E-5163-2016 ([http://www.
researcherid.com/rid/E-5163-2016](http://www.researcherid.com/rid/E-5163-2016))
SCOPUS: [https://www.scopus.com/authid/detail.uri?
authorId=57847647200&origin=recordPage](https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200&origin=recordPage)

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У 1921-1928 рр.

Анотація

*Метою статті є аналіз культурно-освітніх процесів у підрадянській Волині в роки НЕПу. Показано проблеми у сфері українізації владних установ; розвиток освіти національних меншин, які проживали в окреслений період в регіоні (зокрема, чехів, поляків, євреїв). Охарактеризовано ідеологічний вплив влади на розвиток освіти та культури регіону, антирелігійні кампанії. **Методологія дослідження** базується на аналізі та синтезі, порівнянні (аналіз розвитку освіти різних національних груп) та спеціально-історичних підходах: історико-системному та елементах постколоніальних студій (аналіз радянської політики влади у сфері освіти, культури та релігії); історико-типологічному (для виявлення основних тенденцій розвитку освіти та культури в окреслений період); інструментах національних студій. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні освітньо-культурних процесів на Волині-Житомирщині в роки НЕПу; введення до наукового обігу нових архівних джерел для розкриття проблематики. **Висновки.** Освітньо-культурні процеси на Волині-Житомирщині в 20-ті рр. ХХ ст. були спрямовані на вирішення, перш за все, актуальних політичних проблем, що пов'язувалось із ідеологізацією освіти, та в цілому, культурної сфери. В офіційних документах постійно наголошувалося на тому, що освіта і культура мають контролюватися з боку радянських органів влади, відповідати інтересам комуністичної партії. Влада добре усвідомлювала, що встановлення контролю над*

освітою, культурою та релігією, (перш за все, національних громад), як сферами, пов'язаними із формуванням суспільної та політичної свідомості населення, є першочерговим завданням.

Ключові слова: Волинь-Житомирщина, освіта, культура, українізація, антирелігійні кампанії, більшовицька влада, національні меншини.

Постановка проблеми. Культурно-освітні заклади завжди були сферою, яка використовувалася в якості інструменту впливу на свідомість та патріотичного виховання. В умовах формування авторитарної, згодом тоталітарної радянської влади, вона перетворилась на засіб ідеологічного впливу правлячої партії, насадження її світоглядних засад та принципів. Причому, як показав досвід існування радянського тоталітарного режиму, у цій сфері існував жорсткий контроль з боку партійних органів. Потреба у вивченні ідеологічного впливу на свідомість населення, сприяє комплексному вивченню теми і спробі об'єктивного аналізу, (на прикладі конкретного регіону), розумінню цих процесів і застереженню від їх повторення. Дослідження історичного досвіду радянського періоду в ідеологічній сфері, змін у суспільній свідомості, на користь правлячої партії, набуває більшої актуальності у зв'язку з інформаційними війнами ХХІ ст., повномасштабним російським вторгненням в Україну 24 лютого 2022 р.

Аналіз останніх досліджень. Культурно-освітнє життя українського села 20-ті рр. ХХ ст., як і в добу НЕПу знайшло своє відображення у низці наукових праць, серед яких виділимо такі дослідження: М. Олійника (аналіз культурно-освітніх процесів на Поділлі в період НЕПу) (Олійник, 2018); С. Свистовича (про селянські будинки як політико-освітні установи в Україні в 20-х рр. ХХ ст.) (Свистович, 2018); В. Мотуз (про роль осередків культури у 20-х рр. ХХ ст. в змінах селянського світогляду) (Мотуз, 2009); О. Лукашевича (дослідження побуту та дозвілля селян у цей період); Н. Полтавець (про селянську молодь у процесі соціально-культурних змін на селі в 1920-х рр.) (Полтавець, 2021); Л. Гуцало (про стан освіти національних районів Волині в період коренізації) (Гуцало, 2011); О. Жуковського (про культурний розвиток нацменшин Правобережної України 1920-х рр.) (Жуковський, 2006); І. Чуян (про розвиток освіти у чеської національної меншини

в Україні, у т. ч. на Волині у 1920-х рр.) (Чуян, 2019); В. Нестеренка (про розвиток польських шкіл в окремих районах Волині у міжвоєнний період) (Нестеренко, 2004) та ін.

Проте, в зазначених працях відсутні узагальнюючі моменти, пов'язані із комплексними оцінками використання радянською владою культурних та освітніх інструментів, спрямованих на закріплення нової ідеології з національним «присмаком». Використання раніше не введених до наукового обігу архівних матеріалів дозволили розширити висвітлених раніше складових досліджуваної проблеми.

Метою статті є аналіз культурно-освітніх процесів у підрадянській Волині-Житомирщині в 20-ті рр. ХХ ст.; проблем у сфері українізації владних установ; розвитку освіти чехів, поляків, євреїв, які проживали у цьому регіоні, визначення рівня ідеологічного впливу влади на розвиток освіти та культури.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр. влада більшовиків намагалася зробити все можливе для зміни суспільної свідомості на свою підтримку. Важливим напрямом у реалізації такого завдання в Україні, у т. ч. на території Волині-Житомирщини² були сфери освіти, культури та релігії.

Першим кроком на цьому шляху стало підпорядкування і поступова ліквідація новою владою організацій «Просвіта». Відомо, яку роль відігравали осередки «Просвіти» у національно-культурному житті українського народу (Мотуз, 2009, с. 68). На зміну їм влада організувала в регіонах селянські будинки (сільбуди), хати-читальні. Цим закладам надавалися не лише освітні функції. Вони мали популяризувати й більшовицьку ідеологію, підтримувати існуючий політичний режим.

У 1923 р. представники радянської влади у Волинській губернії зазначали, що починаючи від подій 1917 р., культурно-просвітницька робота в регіоні велася у складних умовах. Наголошувалось на недостатності технічних засобів для ведення такої роботи (під «технічними засобами» перш за все, малось на увазі фінансування). Віддаленість від центру змушувала органи

---

² Волинська губернія до 1925 р., Житомирська, Новоград-Волинська, Шепетівська округи УСРР до 1937 р.

народної освіти шукати виключно готівкові кошти і планувати таким чином свою діяльність (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 2, арк. 17).

Враховуючи специфіку політики українізації, яка передбачала підтримку поширення української мови, з метою її подальшого використання як інструменту для закріплення комуністичних ідей, протягом певного часу акцентувалась увага на кількісних показниках володіння нею державними службовцями. Вже на цьому етапі встановлення радянської влади спостерігалось захоплення фіктивними показниками та «результатами» діяльності. Процес українізації в регіоні відбувався у 1924 р. повільно. Місцева влада звернула увагу на необхідність навчання державних службовців української мови, для чого було організовано мережу відповідних курсів. Однак справа гальмувалася тим, що частина службовців їх не відвідувала, або відвідувала непостійно. До того ж, у середовищі так званих «відповідальних» працівників та висококваліфікованих робітників не спостерігалось особливого бажання вчитися. Часто слухачі не завершували навчання на курсах.

Попередня перевірка комісією знань української мови на Волині у січні – лютому 1925 р. показала такі результати: по Житомирській окрузі з 405 перевірених державних службовців добре володіли мовою – 158, задовільно – 158; по Коростенській окрузі з 560 службовців – відповідно 120 та 281 (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 45 зв.). Коростень як значний залізничний вузол регіону зберігав свою специфіку, пов'язану із помітною присутністю фахівців із спеціальною технічною освітою, яка в умовах Російської імперії була виключно російськомовною (власне, як і вся інша). Це ж зауваження стосувалось і більшості чиновників, які визнали радянську владу та в умовах тимчасового послаблення тиску співпрацювали з нею. Грамотні та кваліфіковані кадри потрібні будь-якій владі та країні. Більшість робітників та селян, яких проголосили творцями нової держави, не мали необхідних знань та навичок, пов'язаних із управлінськими функціями.

Не кращою була ситуація і в м. Житомирі. До 12 травня 1924 р. тримісячні курси було завершено у 12 державних установах міста, але наслідки були незадовільними: з 800 держслужбовців,

закінчили курси 219 осіб, з них іспит змогли скласти лише 120. Динаміка навчання станом на 26 серпня 1924 року була такою: у 20 державних установах міста закінчили курси 710 осіб, з них іспит змогли скласти лише 456.

У Шепетівській окрузі, м. Шепетівці у 22 державних установах працювали 418 службовців, з них володіли українською мовою 149, володіли слабо – 161, не володіли – 101; у районах – з 157 службовців володіли українською мовою 96, не володіли 61. Сільські ради округи було українізовано на 90%, що пояснювалося скоріше традиційним вживанням української мови місцевими селянами, які перетворились на службовців (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 46-46 зв.).

У Коростенській окрузі, м. Коростені станом на серпень 1924 р. не володіли українською мовою 81 службовець, володіли 79, навчалися 221; діловодство було українізовано на 50%. По районах округи не володіли відповідно 226, володіли 46, навчалися 329; діловодство було українізовано на 65%. Слід зазначити ще одну особливість саме цієї округи – історично так склалось, що тут були представленні населенні пункти, в яких компактно проживали російські старообрядці. З часом, ізольованість цих громад зменшувалось, що призводило до асиміляції з іншими національними групами, але при цьому, як правило, російська мова залишалася мовою спілкування.

Засвоєння та рівень використання української мови постійно контролювався партійними органами. Серед недоліків, які були виявлені у Житомирській окрузі: більшість установ було українізовано напояк; уся внутрішня робота проводилася, за нечисленними винятками, російською мовою.

Станом на 1 лютого 1925 р., за документами інспектуючих органів, ситуація у м. Житомирі поліпшилася. Наприклад, з 1609 держслужбовців, які працювали у 25 установах, вчилися на курсах 1277, склали іспит 1084.

Серед гальмівних чинників проведення українізації на Волині, як і в інших регіонах, виділялись такі: запізніле надходження коштів від центру на потреби українізації; відсутність фахових словників з діловодства, рахівництва; листування народних комісаріатів з губернськими установами російською мовою; неухважність адміністрацій установ до справи українізації,

---

небажання службовців вживати українську мову та ін. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 47 зв., 48 зв. - 49).

Аналіз документів щодо перевірки українізації в різних установах та організаціях на Волині, засвідчує, що, наприклад, у дитячих будинках міст Житомира та Новоград-Волинського, ці процеси перебували у незадовільному стані через брак відповідного виховного українського персоналу та української літератури.

Обстеження Новоград-Волинського селянського будинку також показало його недостатній рівень українізації. З 308 членів цього сільбуду українську мову знали 200 осіб. У гуртках робота проводилася українською мовою; лекції викладалися українською, російською та єврейською мовами; передплатувалося 65% газет українською мовою від їх загальної кількості. У селах ці показники відрізнялися. Так, у Пищевській хаті-читальні українізацію було проведено на 90%; з її 23 членів українською мовою володіли 20, а з 7 членів правління відповідно 6 (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 49, 51-51 зв.).

Досвід організації районних спілок, що об'єднували селянські будинки, був часто незадовільним, що як правило, пояснювалось не сприятливими умовами роботи, зокрема відсутністю опалення. Так, Новоград-Волинська районна спілка, утворена 17 жовтня 1925 р., протягом перших трьох місяців не проводила жодної роботи. До того ж вісім гуртків різного спрямування (сільськогосподарський, кооперативний, фізкультури, драматичний та ін.), які були задекларовані в документах, насправді існували лише на папері. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-544, оп. 1, спр. 6, арк. 2).

У культурно-освітній роботі, яку проводила влада, (за свідченням документальних джерел), часто переважали кількісні показники, формалізм. Про важливість її здійснення свідчить вже той факт, що створювались та функціонували контрольні органи, відповідальні за перевірку такої діяльності. Зокрема йдеться про колегію Волинської губернської робітничо-селянської інспекції, звіти про діяльність якої представлені в обласному архіві Житомирської області. В одному зі звітів, члени організації наголошували на збільшенні шкільної мережі, порівняно з

дорадянським часом, як і збільшенні відсотку охоплення школою дітей (за протоколом від 5.06.1925 р.). В цьому ж документі зазначалось, що мережа політико-освітніх установ (сільбуду, хати-читальні) існувала у 50% населених пунктів губернії. Значно збільшилися кошти на розвиток народної освіти, порівняно з попереднім бюджетним роком. Витрати спрямовувалися на поліпшення матеріального становища вчителів та, частково, на господарські потреби шкіл. Влада усвідомлювала та констатувала, що учителям відводилася домінуюча роль у громадській та культурно-освітній роботі на селі, однак дбала більше про свій вплив на них: «...політична свідомість вчительства та його педагогічна кваліфікація, дякуючи проведеній перепідготовці, значно підвищилася» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 196).

Шкільна мережа на Волині станом на 1923 рік охоплювала лише до 30% дітей селян. На Волині тоді ж перебувало 6,5 тис. дітей з губерній, охоплених голодом. З них, у дитячих будинках було розміщено 2300 дітей, інші перебували під патронатом місцевого населення (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 154 зв.-155).

Активними у громадській та політико-освітній роботі у волинському селі були 75% учителів; 10% були формальними членами організацій; 15% не брало участі у діяльності жодних організацій (переважно вчительки та вчителі пенсійного віку). Решта інтелігенції на селі (агрономи, лісоводи, лікарі, землеміри), як зазначається в радянських документах, ставилися до громадської роботи формально, оскільки категорія більш освічених людей з недовірою ставилася до нової влади, й не мала бажання перетворюватись на її промоутерів. З офіційних документах зустрічаємо перелік причин «недостатнього розвитку» політико-освітніх установ на селі. Серед них, переважно такі, що пов'язувались із відсутністю ідеологічно «підкованих» співробітників, які б могли забезпечувати потрібний владі рівень «промивки мізків» та підтримки. У переліку представлені такі причини: відсутність кваліфікованих робітників у цій галузі; слабе керівництво сільбудами; мізерне матеріальне становище хат-читалень та сільбудів; майже повна відсутність літератури у багатьох хатах-читальнях та ін. (Державний архів Житомирської

області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 196-196 зв.). Окремі дослідники зазначають, що сільбуди зосередили усю культурно-освітню діяльність на селі завдяки державній підтримці (Свистович, 2018, с. 9).

Важливим завданням влади стали політичні чистки учителів. Вони мали звільнити школу, як вважали партійні функціонери, від неподходящого та ворожого елемента. Як зазначалося в одній з доповідей губернського відділу народної освіти, перевірка політичної грамоти серед учителів виявила, що основна маса їх була політично безграмотною, тобто не переймалася питаннями політичними (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 168 зв.).

Усі заходи в сфері загальної освіти, на думку голови губернського відділу народної освіти, були боротьбою за радянізацію учительства. Він вважав, що учитель, незалежно від особистих прагнень, завжди мав бути політпрацівником і у майбутньому масовим робітником серед селянства, проводячи революційно-комуністичні ідеї (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 143).

Між тим, у розвитку шкільної справи на Волині вистачало і інших проблем: відсутність капітального ремонту шкільних приміщень; незабезпеченість шкіл підручниками та учбовим приладдям, особливо у старших класах; несвоєчасне забезпечення шкіл паливом; незадовільний санітарний стан шкіл масового типу; перевантаженість активу вчителів громадською та позашкільною роботою; слабе матеріальне забезпечення вчителів, особливо в окремих районах. Усі ці недоліки необхідно було вирішувати відділам народної освіти (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, арк. 197).

Проблеми існували також у розвитку бібліотечної справи на Волині. Зокрема, зазначалося про те, що бібліотечні працівники не вмiли правильно обслуговувати читачів, врахувати їх потреби у тих чи інших книгах, надати пораду. Окружний відділ політичної просвіти дбав про те, щоб укомплектувати бібліотеки в округах, насамперед політичною та сільськогосподарською літературою. У Житомирській окрузі працювали 9 великих бібліотек (у Новограді-Волинському, Янушполі, у с. П'ятці, на цукрових заводах

Андрушівки, Червоного та ін.) (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 132).

Радянська влада намагалася встановити свій контроль і над театрами. Місцеві функціонери від влади вважали, що театральна справа має перебувати в руках держави, не застосовуючи при цьому приватної коротко- або довгострокової оренди театрів. Передання театральної справи в оренду вважалося «неправильним політичним кроком» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 136).

Важливого значення у політиці атеїстичної влади надавалося антирелігійним кампаніям. Так, інспектором губернського відділу політичної просвіти Волині з питань агітації та пропаганди було проведено значну кількість лекцій та співбесід з антирелігійної пропаганди у робітничих клубах, у зв'язку із пасхальними святами (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 121 зв.).

Загалом, влада проводила цілеспрямовані дії, спрямовані на зміну побуту та дозвілля, особливо в селянському середовищі, що було важливо, як вважають окремі дослідники, для поширення комуністичних ідей, переконання в доцільності переходу від індивідуальної до колективної форми власності (Лукашевич, 2006, с. 11).

Важливого значення влада надавала ідеологічній роботі в сфері освіти серед національних меншин Волині. Так, у травні 1921 р. при Волинському губернському відділі народної освіти було утворено чехословацьку секцію для проведення культурно-освітньої роботи серед чехів цього регіону. У 1921-1922 рр. секцією було організовано 13 шкіл, у яких діти навчалися чеською мовою (34 групи, 13 чеських вчителів). Усього на Волині станом на 1925 р. проживало 5000 чехів. У галузі позашкільної освіти у населених чеськими колоністами пунктах, станом на 1922 р. працювали 15 гуртків (280 членів), за наявності 6 залів, 5 сцен та 9 бібліотек. Шкільної літератури чеською мовою майже не було, за виключенням окремих підручників. Однак влада не погоджувалася на співпрацю із чеською місією у Києві, та поширення її представниками літератури, вважаючи це неприпустимим, у зв'язку із базовими ідеологічними розходженнями. Місія опікувалась поверненням чехословацьких легіонерів у лавах

австрійської армії та чеських полонених часів Першої світової війни. Вирішити проблему забезпечення ідеологічно «надійної» літератури пропонувалося шляхом використання зв'язків з Компартією Чехословаччини, для поширення не лише навчальних, а й політико-освітніх текстів чеською мовою. Щодо учителів чеських шкіл, представниками місцевої влади було зроблено висновок, що більшість їх були людьми «старого» світогляду, політична свідомість яких не відповідала посадам учителів комунізму, за виключенням окремих осіб. Тому пропонувалося з 13 учителів замінити 5, інших добре інструктувати та залишити під контролем партійних організацій. Кадри учителів пропонувалося збільшити за рахунок чеської молоді, яка підтримувала владу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 107-108).

Труднощі із підбором вчителів для шкіл національних меншин були пов'язані із класовим підходом самої влади до них. Розвиток національних шкіл спрямовувався в русло культурної революції більшовиків (Гуцало, 2011, с. 123).

Чеське населення Волині влада вважала середняцьким та заможним «елементом», представники якого вже за показниками економічної спроможності, розмірів приватної власності не відповідали базовим засадам ідеології держави «робітників та селян». Для них не були близькими ідеали нової влади, тому і комуністичну просвіту, спрямовану на формування «радянської» людини, вони сприймали без ентузіазму. У своєму дослідженні І. Чуян зазначає, що влада заборонила у чеських школах проведення національних свят, що на думку її представників сприяло розвитку національної самосвідомості, яка суперечила політиці «інтернаціоналізму»; серед чеських вчителів були критики як національної, так і соціальної політики більшовиків (Чуян, 2019, с. 110).

Однак були і певні позитивні моменти, пов'язані із використанням чеської мови в освітньому процесі. У прикордонних районах Шепетівської округи на Волині чеські населені пункти знаходилися по сусідству з такими ж селами, що розташовувались на території Польщі. Радянська влада використовувала, в якості ідеологічного інструменту, факт організації навчання волинських чехів рідною мовою, що вигідно відрізняло їх положення від

польських чехів, які не мали подібної можливості (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 109 зв.).

Нові ідеологічні та політичні вимоги торкнулися і життя представників єврейської громади, релігійний традиціоналізм якої вирізняв її серед інших сусідів. У звіті про роботу єврейської секції губернського відділу народної освіти за першу половину 1923 р., зокрема, йшлося про введення політичної грамоти у школах та її вплив на світогляд учнів. Педагогічний персонал, у зв'язку з антирелігійною кампанією, був вимушений проводити заняття під час пасхальних свят і святкувати виключно «революційні» свята. Усі школи зобов'язувались перенести вихідний день із суботи на середу, що суперечило єврейським релігійним традиціям. Нові «революційні» свята були присвячені датам більшовицької революції, створення Червоної Армії, Державного політичного управління (ДПУ), 1 травня та ін. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 192-192 зв.).

Як зазначає у своєму дослідженні В. Нестеренко, під пильним контролем більшовицької влади перебували і польські культурно-освітні заклади, діяльність яких спрямовувалась на радянізацію поляків (Нестеренко, 2004, с. 141). Відмінною особливістю життєдіяльності польської громади залишався вплив і авторитет католицької церкви та її духовництва. Дії влади спрямовувались на їх кардинальне обмеження. У доповіді польської секції Волинського відділу народної освіти за травень-червень 1923 р. наголошувалось, що польське духовництво активно співпрацює з польськими школами, впливаючи на вчителів цих шкіл. Такі висновки призвели до прийняття рішень, спрямованих на обмеження впливу ксьондзів на учнів. У польських школах відмінили молебні, які раніше були невід'ємним компонентом навчального процесу. Як стверджувалось у документах, вони заважали духу радянських перетворень у сфері освіти (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, арк. 193-193 зв.).

Отже, розвиток освіти національних меншин на Волині у 1920-х рр. обмежувався новими ідеологічними рамками, які нав'язувала радянська влада.

Висновки. Освітньо-культурні процеси на Волині в 20-ті рр. ХХ ст. були спрямовані на вирішення як актуальних проблем, так й

ідеологізації відповідних установ, пов'язаних із галузями культури. У документах постійно наголошувалося на тому, що освіта і культура має контролюватися з боку радянських органів влади, відповідати інтересам правлячої партії. Влада добре усвідомлювала, що головна боротьба за свідомість людей у цей період буде відбуватися саме в сфері освіти, культури та релігії. Тому більшовики мали зробити все, щоб встановити свій вплив на ті сфери, у яких формувалася суспільна та політична свідомість. Антирелігійні кампанії засвідчили непримиренність більшовицької ідеології та релігійної свідомості. Влада намагалася поступово витіснити релігійні свята радянськими, надати їм політико-ідеологічного забарвлення, відірвати людей від традиційних релігійних поглядів та переконань. Такою ж була політика влади щодо освітньо-культурного розвитку національних меншин. Хоч і дозволялося відкриття шкіл з національною мовою викладання, однак владні органи пильно стежили за якісним складом учителів, їх настроями та ідеологічними установками, як і змістом підручників та ін. Радянська влада використовувала, в якості ідеологічного інструменту, факт організації навчання волинських чехів рідною мовою, що вигідно відрізняло їх положення від польських чехів, які не мали подібної можливості. Однак, дозвіл на використання рідної мови в освіті супроводжувався жорстким ідеологічним тиском, спрямованим на виховання «нової» людини. Чехи, євреї, поляки, (як і українці) відчували на собі ці зміни, що поступово вели до утвердження тоталітарної політичної системи.

Перспективними видаються подальші дослідження, спрямовані на вивчення освітньої, релігійної та загальнокультурної ситуації в регіоні в останні роки НЕПу та у період згорання відносної лібералізації, переходу від авторитарної до тоталітарної моделі в 30-х рр. ХХ ст.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Гуцало, Л. В. (2011). Стан освіти національних районів Волині в період коренізації. Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування істор. ф-ту Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка: зб. наукових праць, (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.). Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, с. 122-124.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 131, 242 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 2, 202 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 55, 345 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-544, оп. 1, спр. 6, 28 арк.

Жуковський, О. І. (2006). Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис...канд. іст. наук. Чернівці. 18 с.

Лукашевич, О. М. (2006). Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 16 с.

Мотуз, В. (2009). Роль культурних осередків у трансформації традиційної селянської ментальності. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. Т. 104, с. 91, с. 67-71.

Нестеренко, В. (2004) Польські школи на теренах Південно-Східної Волині у міжвоєнний період (1921 - 1939 рр.). Українська полоністика (1), с. 137-144.

Олійник, М. П. (2018). Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки непу (1921 – 1928). Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 11, с. 462-475.

Полтавець, Н. В. (2021). Селянська молодь УСРР 1920-х років як суб'єкт соціокультурних трансформацій: дис. докт. філософ.: 032. Черкаси. 238 с.

Свистович, С. М. (2018). До питання здійснення культурних трансформацій в УСРР (20-і рр. ХХ ст.). Історія науки і біографістика (2). Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_2_7

Чуян, І. Л. (2019). Становище освіти у середовищі чеської меншини радянської України (1920 – 1930-і рр.). Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (1),
с. 106-112.

References

Hutsalo, L. V. (2011). Stan osvity natsionalnykh raioniv Volyni v period korenizatsii. Materialy IV Volynskoi Mizhnarodnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoï 10-richchiu zasnovannia istor. f-tu Zhytomyrskoho derzhavnogo un-tu im. I. Franka: zb. naukovykh prats, (m. Zhytomyr, 18-19 lystopada 2011 r.). Zhytomyr: ZhDU im. I. Franka, p.122-124.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-28, op. 1, spr. 131, 242 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-31, op. 1, spr. 2, 202 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-31, op. 1, spr. 55, 345 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-544, op. 1, spr. 6, 28 ark.

Zhukovskiy, O. I. (2006). Natsionalni menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy u 20-ti roky XX stolittia: suspilno-politychni ta kulturni rozvytok: avtoref. dys...kand. ist. nauk. Chernivtsi. 18 s.

Lukashevych, O. M. (2006). Pobut ta dozvillia silskoho naselennia Ukrainy (1920-1930 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. 16 s.

Motuz, V. (2009). Rol kulturnykh osередkiv u transformatsii tradytsiinoï selianskoi mentalnosti. Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser.: Istoriia (104), 91, p. 67-71.

Nesterenko, V. (2004) Polski shkoly na terenakh Pivdenno-Skhidnoi Volyni u mizhvoiennyi period (1921 – 1939 rr.). Ukrainska polonistyka (1), p. 137-144.

Oliinyk, M. P. (2018). Kulturno-osvitnia robota bilshovykiv na Podilli v roky nepu (1921 – 1928). Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. I. Ohiiienka. Istorychni nauky. Kam'ianets-Podilskiyi, 11, p. 462-475.

Poltavets, N. V. (2021). Selianska molod USRR 1920-kh rokov yak sub'iekt sotsiokulturnykh transformatsii: dys. dokt. filosof.: 032. Cherkasy. 238 s.

Svystovych, S. M. (2018). Do pytannia zdiisnennia kulturnykh transformatsii v USRR (20-i rr. XX st.). Istoriia nauky i biohrafistyka (2). [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_2_7

Chuiian, I. L. (2019). Stanovyshche osvity u seredovyshchi cheskoï menshyny radianskoi Ukrainy (1920 – 1930-i rr.). Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka (1), p. 106-112.

Vlasyuk I. CULTURAL AND EDUCATIONAL PROCESSES IN VOLYNIA-ZHYTOMYRSHCHYNA IN 1921-1928.

Abstract

*The purpose of the article is to analyze the cultural and educational processes in Soviet Volyn during the NEP years. Problems in the field of Ukrainization of government institutions are shown; the development of the education of national minorities who lived in this region at that time (in particular, Czechs, Poles, Jews) is described. The ideological influence of the Bilshovyks' government on the development of education and culture of the region and anti-religious campaigns are characterized. **The research methodology** is based on analysis and synthesis, comparison (analysis of the development of education of different national groups) and special historical approaches: historical-systemic and elements of postcolonial studies (analysis of Soviet government policy in the field of education, culture and religion); historical-typological (to identify the main trends in the development of education and culture in the period); and tools of national studies. **The scientific novelty** is in a comprehensive study of the cultural and educational processes in this region during the NEP years. New archival sources were used to reveal this problem. **Conclusions.** The educational and cultural processes in Volyn-Zhytomyr in the 1920s were aimed primarily at solving urgent political problems, which was associated with the ideologization of education and the cultural sphere in general. In the analyzed documents, it was constantly emphasized that education and culture should be controlled by the Soviet authorities and correspond to the interests of the ruling party. The authorities were well aware that the main struggle after the events of the Civil War would take place precisely in the sphere of education, culture and religion. Therefore, the Bilshovyks had to do everything to establish their influence in those areas where the population's social and political consciousness was being formed. Anti-religious campaigns proved the irreconcilability of the Bilshovyks' ideology and the religious consciousness. The authorities tried to gradually replace religious holidays with Soviet ones, give them a political and ideological color, tear people away from their traditional religious views and beliefs. The same was the policy of the Soviet authorities regarding the educational and cultural development of national minorities. Although the opening of schools with the national language of instruction was allowed, the authorities closely monitored the teaching staff, and the content of textbooks, etc. The Soviet government used as an ideological tool the fact that Volyn Czechs were taught in their native language, which favorably distinguished their situation from that of Polish Czechs, who did not have such an opportunity. However, the permission to use the mother tongue in education was accompanied by harsh ideological pressure aimed at educating a "new"*

person. The Czechs, Jews, and Poles (as well as Ukrainians) experienced these changes, which gradually led to the establishment of a totalitarian political system.

Keywords: Volyn-Zhytomyr region, education, culture, Ukrainianization, anti-religious campaigns, Bilshovyks' government, national minorities

Własiuk I. PROCESY KULTURALNO-OŚWIATOWE NA WOŁYNIU-ŻYTOMIERSZCZYŹNIE W LATACH 1921-1928.

Abstrakcyjny

Celem artykułu jest analiza działalności kulturalnej i oświatowej władz bolszewickich na poradzieckim Wołyniu w okresie NEP. Pokazano problemy z zakresu ukrajinizacji instytucji rządowych; rozwój oświaty mniejszości narodowych zamieszkujących wówczas ten region (w szczególności Czechów, Polaków, Żydów). Scharakteryzowano wpływ ideologiczny władz bolszewickich na rozwój oświaty i kultury regionu, a także kampanie antyreligijne.

Metodologia badań opiera się na analizie i syntezie, porównaniu (analiza rozwoju edukacji różnych grup narodowych) oraz specjalnych podejściach historycznych: historyczno-systemowym i elementach studiów postkolonialnych (analiza polityki rządu radzieckiego w dziedzinie edukacji, kultury i religii); historyczno-typologicznym (w celu zidentyfikowania głównych trendów w rozwoju edukacji i kultury w tym okresie); oraz narzędzia studiów narodowych.

Nowością naukową jest kompleksowe badanie polityki oświatowej i kulturalnej władz bolszewickich w tym regionie w okresie NEP; wykorzystując nowe źródła archiwalne do ujawnienia tego problemu.

Wnioski. Procesy edukacyjne i kulturalne na Wołyniu-Żytomierzu w latach dwudzieste XX wieku miały na celu przede wszystkim rozwiązanie pilnych problemów politycznych, co wiązało się z ideologizacją edukacji i sfery kultury w ogóle. W analizowanych dokumentach stale podkreślano, że oświata i kultura powinny znajdować się pod kontrolą władz sowieckich i odpowiadać interesom partii rządzącej. Władze doskonale zdawały sobie sprawę, że główna walka po wydarzeniach wojny domowej toczyć się będzie właśnie w sferze oświaty, kultury i religii. Dlatego bolszewicy musieli zrobić wszystko, aby umocnić swoje wpływy na tych obszarach, na których kształtowała się świadomość społeczna i polityczna ludności.

Słowa kluczowe: Obwód wołyńsko-żytomierski, oświata, kultura, ukrajinizacja, kampanie antyreligijne, rząd bolszewicki, mniejszości narodowe.

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 27-774-735:355.012(470:477)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112070>

Мякінченко Ірина,
доктор філософії
(спеціальність 032 Історія та археологія),
завідуюча відділенням бакалаврату
Київського фахового коледжу туризму
та готельного господарства,
myakin-irina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4937-6418>

Сологуб Марія,
викладач суспільних дисциплін,
спеціаліст вищої категорії
Житомирського агротехнічного
фахового коледжу,
rozmariya@ukr.net

Подкур Віталій,
викладач суспільних дисциплін,
спеціаліст першої категорії
Житомирського агротехнічного
фахового коледжу,
vitaliypodkur@ukr.net

ВСЕУКРАЇНСЬКА РАДА ЦЕРКОВ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Анотація

*Метою роботи є розгляд діяльності Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) під час повномасштабної російської військової агресії проти України. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, спеціальних історичних методів та міждисциплінарного підходу, інструментів релігієзнавства й соціології. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у статті, на основі широкої джерельної бази розглянуто діяльність ВРЦіРО в умовах повномасштабної російсько-української війни. У результаті автори приходять до таких **висновків**: ВРЦіРО в умовах повномасштабної російської військової агресії проти України активізувала діяльність з мобілізації українського суспільства та*

міжнародної спільноти для протистояння агресору. У зверненнях до міжнародного співтовариства вона закликала надати Україні військову та гуманітарну підтримку; добиватися звільнення військових та цивільних, утримуваних державою-агресором. Небезпідставно міжконфесійний орган вимагав визнати дії російських військових геноцидом українського народу. Із метою підтримки України ВРЦіРО посилила співпрацю з міжнародними гуманітарними організаціями; члени Ради відвідували окремі країни та проводили зустрічі з громадськістю, політичними та релігійними діячами; а також приймали світових релігійних лідерів в Україні. В останні роки ВРЦіРО продовжила законотворчу діяльність та обговорення важливих напрямків державно-церковних відносин з представниками вищих органів державної влади України. Однак позиція ВРЦіРО не завжди враховувалася, зокрема при ратифікації Верховною Радою України Стамбульської конвенції та прийнятті Закону про легалізацію медичного канабісу.

Ключові слова: Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), церковно-релігійні організації, повномасштабне вторгнення, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Найбільшим міжконфесійним органом України є Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). ВРЦіРО, створена наприкінці 1996 р. з ініціативи Президента України Л. Кучми, «<...> є представницьким міжконфесійним консультативно-дорадчим органом, що діє на громадських засадах» (Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021, 2021, с. 24). Нині до складу Ради входять представники 16 церков та релігійних організацій України, які репрезентують понад 90 % її релігійної мережі. Це, зокрема, найбільші християнські та етноконфесійні церковно-релігійні організації, а також Українське біблійне товариство (Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021, 2021, с. 20–21). Упродовж своєї історії Рада відіграла важливу роль як у розвитку міжконфесійних відносин, так і в налагодженні ефективної державно-церковної взаємодії. Діяльність ВРЦіРО активізувалася в умовах повномасштабної російської військової агресії проти України наприкінці лютого 2022 р. Із цього часу Рада спрямувала свої зусилля на мобілізацію українського суспільства та міжнародної спільноти для протистояння агресору.

Історіографія. В сучасній історіографії діяльність ВРЦіРО (іноді – її окремі напрямки) переважно розглядалася від часу створення міжконфесійного органу наприкінці 1996 р. та до кінця 2010-х років. Передусім варто відзначити дослідження П. Калашника (Калашник, 1997, с. 25–28), О. Кисельова (Кисельов, 2007, с. 184–187) та В. Бокоч (Бокоч, 2018, с. 5–12). Найбільш комплексно роботу ВРЦіРО у вказаний період дослідила І. М'якінченко (М'якінченко, 2019, с. 99–104; М'якінченко, 2021), яка детально проаналізувала як процеси створення міжконфесійного органу, так і основні напрямки його діяльності до початку 2019 р. Відтак, нині в історіографії відсутнє комплексне узагальнююче дослідження діяльності ВРЦіРО в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Метою статті є аналіз діяльності ВРЦіРО в умовах повномасштабної російської військової агресії проти України, від 24 лютого 2022 р. до початку 2024 р.

Виклад основного матеріалу. Реакція ВРЦіРО на повномасштабну російську військову агресію з'явилася у перший день вторгнення, 24 лютого 2022 р. У зверненні до українського народу, Рада висловила жаль, що зусилля світового співтовариства та релігійної спільноти не допустити війну, не увінчалися успіхом. Відтак: «Відбувся неспровокований напад з боку Росії та Білорусі на Україну» (Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку з військовою агресією Росії проти України, 2022). Водночас міжконфесійний орган звернувся до світових релігійних та політичних лідерів із закликом зупинити російську військову агресію (Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку з військовою агресією Росії проти України, 2022).

У цих умовах розпочалася мобілізація українського суспільства, яка передбачала і релігійне єднання, яке очолила ВРЦіРО як найбільше міжконфесійне об'єднання держави. 2 березня 2022 р. представники Ради у Софійському Соборі Києва провели спільний молитовний захід «Звернення до Всевишнього про захист та збереження України». Разом із релігійними діячами до спільної міжконфесійної молитви долучилися окремі високопосадові особи держави, серед яких заступник Керівника Офісу Президента України О. Дніпров (В Софійському Соборі

молилися за Україну, незважаючи на обстріли Києва російськими ракетами, 2022). До речі, спільна міжконфесійна молитва в Софійському Соборі відбулася і в День єднання – 16 лютого 2022 р., перед російським повномасштабним вторгненням (День єднання в Україні розпочався з молитви в Софійському Соборі, 2022). Напередодні річниці повномасштабної російсько-української війни ВРЦіРО закликала віруючих усіх конфесій до загальнонаціонального посту і молитви 24 лютого 2023 р. (Заклик ВРЦіРО до загальнонаціонального посту і молитви 24 лютого, 2023).

Від початку повномасштабного російського військового вторгнення ВРЦіРО почала закликати світове співтовариство включитися до допомоги Україні, як військової, так і гуманітарної. В умовах систематичних ракетних обстрілів території України, а також фактичної гуманітарної кризи в зонах бойових дій та в окупованих регіонах, ВРЦіРО 3 березня 2022 р. закликала держави-учасниці ОБСЄ, міжнародні організації, у тому числі Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Європарламент, створити в Україні гуманітарні коридори для евакуації дітей та жінок (Рада Церков закликає створити гуманітарні коридори в Україні для евакуації дітей і жінок, 2022). На наступний день, 4 березня 2022 р., ВРЦіРО закликала ООН, ЄС, ОБСЄ, ПАРЕ запровадити над територією України безпольотну зону та надати ЗСУ сучасні засоби ППО (Рада Церков наполягає на запровадженні безпольотної зони над Україною, 2022). Оскільки російські авіаційні й ракетні обстріли, зокрема цивільних об'єктів та інфраструктури, продовжувалися 13 березня 2022 р. ВРЦіРО повторно поширила звернення про необхідність запровадження безпольотної зони, надання Україні засобів ППО та адекватного реагування на гуманітарну катастрофу в окремих регіонах України. У цьому документі Рада також звернулася до керівництва держави-агресора та російських церковно-релігійних діячів з вимогою вжити термінових заходів для організації гуманітарних коридорів та обміну військовополоненими (Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про необхідність запровадження безполітної зони над Україною та реагування на гуманітарну катастрофу в окремих регіонах, 2022).

Подібні звернення до міжнародної спільноти та до російського військово-політичного керівництва й церковно-релігійних лідерів ВРЦіРО висловлювала і в подальшому, зокрема щодо створення гуманітарних коридорів для цивільних та поранених українських військових у Маріуполі. Як приклад, 22 квітня 2022 р. ВРЦіРО поширила звернення до російських релігійних діячів щодо необхідності евакуації цивільних та поранених українських військових з Азовсталі у Маріуполі (Звернення ВРЦіРО до російських релігійних діячів про евакуацію з Азовсталі мирних мешканців і поранених захисників Маріуполя, 2022). ВРЦіРО також постійно засуджувала системні обстріли російськими військами українських населених пунктів (Заява ВРЦіРО щодо чергової терористичної атаки Росії проти України, 2023).

Через російську військову агресію зазнали руйнувань багато культових споруд. У зв'язку з цим ВРЦіРО зверталася до керівництва держави-агресора та до міжнародного співтовариства припинити таку практику. Першим тут було термінове звернення Ради від 1 березня 2022 р. щодо можливості повітряної атаки на Софійський Собор у Києві (Термінове звернення ВРЦіРО щодо можливості повітряної атаки на Софію Київську, 2022). 8 березня 2022 р. через систематичні російські атаки на цивільні об'єкти, у тому числі на культові споруди, Рада опублікувала чергову заяву. Адже лише за два неповні тижні повномасштабного вторгнення, російські загарбники знищили чимало культових історичних споруд. Як приклад: у с. В'язівка Коростенського району Житомирської області вони зруйнували церкву Різдва Пресвятої Богородиці, побудовану 1862 р. (Заява з приводу обстрілів російськими загарбниками цивільних об'єктів в Україні, 2022).

Після звільнення на початку квітня 2022 р. Київщини, стали відомими факти масових військових злочинів росіян, які мали ознаки геноциду проти українського народу. 6 квітня 2022 р. ВРЦіРО закликала держави світу визнати геноцид українського народу під час російського вторгнення, та засудити ідеологію «руського міру» як ідеологію «що виправдовує геноцид народів та знищення цілих держав». Рада також відзначила: *«Вся Україна та весь світ жахнувся від чисельних фактів тих знущань і нелюдської жорстокості, які російські солдати вчиняли по відношенню до невинних мирних людей у захоплених містах Київської області»*

(Заява ВРЦіПО про геноцид Українського народу, вчинений російськими військами на Київщині, 2022). Між іншим, уже 14 квітня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”». У документі відповідні дії російського керівництва та російських військ визначені як геноцид українського народу (Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», 2022). Згодом російський геноцид по відношенню до українців був визнаний рядом держав.

Від початку повномасштабного російського військового вторгнення ВРЦіПО підняла на міжнародний рівень питання обміну полоненими, а також евакуації цивільного населення і поранених військовослужбовців із Маріуполя. 15 березня 2022 р. Рада звернулася до російських релігійних лідерів і служителів із закликом сприяти обміну військовополоненими (Звернення з приводу обміну полоненими між Росією та Україною як прояв милосердя, 2022). Питання перебування в російському полоні українських військових та цивільних ВРЦіПО обговорювала на зустрічі із Уповноваженим Верховної Ради України з прав Людини Д. Лубінцем 20 вересня 2022 р. (Омбудсмен налагоджує співпрацю з релігійною спільнотою України, 2022). Перший масштабний обмін військовополоненими відбувся 21 вересня 2022 р. Тоді Україна повернула з російського полону 215 військових (Україна повернула з російського полону 215 військових, зокрема, захисників Азовсталі, 2022). Водночас 23 вересня 2022 р. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та ВРЦіПО оприлюднили спільну заяву із закликом до світової спільноти та міжнародних організацій сприяти звільненню з російського полону українських військових і цивільних заручників (Спільна заява Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, 2022).

У контексті гуманітарної підтримки України ВРЦіПО посилила співпрацю з міжнародними гуманітарними організаціями. 19 вересня 2023 р. у Києві члени Ради зустрілися з делегацією американської гуманітарної медичної організації MedGlobal, яка активно працює в Україні в останні роки. Під час зустрічі в українській столиці очільник MedGlobal наголосив на необхідності

захисту суверенітету: *«Немає жодного виправдання російській агресії. Україна відстоює не тільки свій суверенітет, але і міжнародний порядок»* (MedGlobal та Рада Церков України зміцнюють співпрацю для боротьби проти російської агресії, 2023).

Як і раніше, одним із напрямків роботи ВРЦіРО залишилася міжнародна активність. Однак із кінця лютого 2022 р. міжнародні заходи Ради передусім передбачали мету продовження та посилення підтримки України міжнародним співтовариством. 24–26 січня 2023 р. відбувся візит делегації ВРЦіРО до Ватикану та її зустріч із Папою Франциском. У зустрічі з лідером католицької церкви представники ВРЦіРО наголосили на важливості єднання зусиль церковно-релігійних організацій України та світу у протистоянні військовій агресії Росії (Комюніке за підсумками візиту делегації ВРЦіРО до Ватикану, 2023). Наприкінці жовтня – на початку листопада 2023 р. делегація ВРЦіРО перебувала у Вашингтоні та Х'юстоні. У США вона провела ряд зустрічей з українською діаспорою, релігійними діячами, лідерами думок, політиками, «щоб поділитися особистими свідченнями страждань народу України від російської агресії» (Всеукраїнська Рада Церков розпочала адвокаційний візит до США, 2023). Зокрема, 1 листопада 2023 р. члени ВРЦіРО у Білому домі зустрілися зі спеціальною помічницею Д. Байдена й старшою директоркою Білого дому з питань демократії та прав людини К. Раззук (Делегація Всеукраїнської Ради Церков провела зустрічі в Білому домі та USCIRF, 2023).

ВРЦіРО проводила зустрічі зі світовими релігійними лідерами в Україні. 21 лютого 2023 р. у Києві відбулася зустріч з капеланом Палати представників Конгресу США М. Кіббен (Всеукраїнська Рада Церков зустрілася в Києві з капеланом Конгресу США, 2023). 11 травня 2023 р. члени ВРЦіРО зустрілися із делегацією Всесвітньої Ради Церков (В Україні немає переслідувань за релігійною ознакою. Результати зустрічі з Всесвітньою Радою Церков, 2023). 3 червня 2023 р. відбулася зустріч з делегацією Ради з міжнародних відносин Євангелічно-Лютеранської Церкви Данії (ВРЦіРО розповіла релігійним діячам Данії про наслідки російської агресії для України, 2023), а 5 червня 2023 р. – з посланцем Папи римського кардиналом М. Дзуппі (Представники ВРЦіРО зустрілися з посланцем папи кардиналом Маттео Дзуппі, 2023).

Основними питаннями цих зустрічей стала російська військова агресія, духовна та гуманітарна діяльність українських конфесій, становище церков і релігійних організацій в Україні в умовах російсько-української війни. В усіх випадках іноземні церковно-релігійні лідери висловлювали підтримку Україні та українському народу у протистоянні російським загарбникам.

Варто відзначити, що у рамках міжнародної активності 9 жовтня 2023 р. ВРЦіРО засудила атаку ХАМАСу на Ізраїль. Члени Ради відзначили: *«Ми солідарні з державою та народом Ізраїлю у цій жахливій трагедії. Ми висловлюємо щире співчуття рідним загиблих, а також бажаємо швидкого одужання пораненим. Ми співчуваємо сім'ям бранців терористів і бажаємо заручникам як найшвидше повернутись додому живими і здоровими»* (Звернення Всеукраїнської Ради Церков щодо ситуації в Ізраїлі, 2023).

Як і в попередні роки ВРЦіРО, шляхом висловлення відповідних пропозицій вищим органам державної влади України, долучилася до законотворчого процесу. Передусім, члени Ради взяли участь в обговоренні державних ініціатив щодо удосконалення і розвитку законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій (Рада Церков розглянула питання капеланської та альтернативної служби під час воєнного стану, 2023). Разом з тим, ВРЦіРО взяла участь в обговоренні законодавчих ініціатив, не пов'язаних зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій. Міжконфесійний орган традиційно виступав проти ратифікації Україною Стамбульської конвенції, адже, на думку Ради, запровадження у такому випадку до національного законодавства поняття «гендер» «несе загрози спотворення у молодого покоління своєї статевої ідентичності <...>». 16 червня 2022 р. ВРЦіРО звернулася до парламентарів України із закликом не ратифікувати, принаймні в період війни, Стамбульську конвенцію, а, натомість, розвивати законодавство з протидії домашньому насильству та насильству проти жінок (Рада Церков закликає парламентарів не розглядати Стамбульську конвенцію під час війни, 2022). Також ВРЦіРО виступила проти законопроекту про легалізацію медичного канабісу (Звернення ВРЦіРО щодо законопроекту № 7457 (про «легалізацію медичного канабісу»), 2023). Однак ці ініціативи міжконфесійного органу не були враховані парламентарями, оскільки згодом в Україні було

ратифіковано Стамбульську конвенцію та прийнятий Закон про легалізацію медичного канабісу.

Традиційно ВРЦіРО проводила зустрічі з представниками вищих органів державної влади в Україні, у тому числі з Президентом України. На заходах обговорювалися важливі питання релігійного життя держави. В умовах повномасштабної війни кількість подібних зустрічей зменшилася. Зокрема, остання зустріч з Президентом України відбулася 17 грудня 2021 р. Тоді В. Зеленський у присутності членів Ради підписав Закон України «Про Службу військового капеланства» (Президент Зеленський підписав закон про військове капеланство під час зустрічі з Радою Церков, 2021). 19 жовтня 2023 р. відбулася зустріч ВРЦіРО з Прем'єр-міністром України Д. Шмигалем. Він відзначив важливу роль Ради у спільному з державою вирішенні низки проблем в умовах повномасштабної російської військової агресії. Д. Шмигаль зауважив: *«Гуманітарна допомога, розміщення й підтримка вимушених переселенців, капеланство, психологічна допомога, різноманітні соціальні проекти, адвокація України на міжнародній арені – це далеко не повний перелік сфер, де церква, релігійні організації та держава діють синхронно. Тому Уряд усвідомлює величезне значення вашої роботи й буде максимально їй сприяти»* (Прем'єр-міністр і представники Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій обговорили спільні виклики воєнного часу, 2023).

Висновки. Після початку повномасштабної російської військової агресії проти України ВРЦіРО розпочала активну діяльність з мобілізації українського суспільства й міжнародної спільноти для протистояння ворогу. При цьому Рада виступала не лише як міжконфесійний орган, а і як інститут громадянського суспільства. Вона систематично закликала міжнародне співтовариство, особливо на початку російського вторгнення, створити над Україною безпольотну зону, надати ЗСУ сучасні системи ППО та іншу зброю для захисту суверенітету та територіальної цілісності держави; долучитися до гуманітарної підтримки постраждалих, організації гуманітарних коридорів та обміну полонених військових та цивільних осіб. ВРЦіРО також заявила про необхідність визнання дій російських військ в Україні геноцидом та засудити так звану ідеологію «руського міру». Для

реалізації цих завдань, Рада активізувала співпрацю з міжнародними гуманітарними організаціями; її члени відвідували окремі країни, де зустрічалися з громадськістю, політиками, релігійними діячами, доносячи правду про війну в Україні. Багато світових релігійних діячів відвідували Україну та проводили зустрічі з представниками ВРЦіРО. Як і раніше, Рада продовжила діяльність, пов'язану із законотворчим процесом в Україні та для обговорення актуальних питань державно-церковних відносин проводила зустрічі з представниками вищих органів державної влади в Україні. Хоча позиція ВРЦіРО не завжди враховувалася, як-от парламентарями при ратифікації Стамбульської конвенції та прийнятті Закону про легалізацію медичного канабісу.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Бокоч, В. (2018). Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій: суспільно-політичний контекст. *Регіональні студії*. № 13. С. 5–12.

В Софійському Соборі молилися за Україну, незважаючи на обстріли Києва російськими ракетами. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-prayer-for-ukraine-and-against-russian-aggression> (дата звернення: 08.01.2024).

В Україні немає переслідувань за релігійною ознакою. Результати зустрічі з Всесвітньою Радою Церков. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-met-with-wcc-delegation-in-kyiv> (дата звернення: 29.01.2024).

ВРЦіРО розповіла релігійним діячам Данії про наслідки російської агресії для України. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/vrtsiro-rozpovila-religiynim-diyacham-danii-pro-naslidki-rosiyskoi-agresii-dlya-ukraini> (дата звернення: 29.01.2024).

Всеукраїнська Рада Церков зустрілася в Києві з капеланом Конгресу США. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-with-chaplain-of-us-house-of-representatives> (дата звернення: 29.01.2024).

Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник документів 1996–2021. (2021). / Упоряд. М. С. Васін. Київ: Медіа світ. 420 с.

Всеукраїнська Рада Церков розпочала адвокаційний візит до США. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/2023-uccro-visit-to-united-states> (дата звернення: 11.01.2024).

Делегація Всеукраїнської Ради Церков провела зустрічі в Білому домі та USCIRF. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meetings-at-white-house-and-uscirf> (дата звернення: 11.01.2024).

День єднання в Україні розпочався з молитви в Софійському Соборі. (2022). *Інститут релігійної свободи*. URL: <https://www.irs.in.ua/public/p/87> (дата звернення: 08.01.2024).

Заклик ВРЦіРО до загальнонаціонального посту і молитви 24 лютого. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-call-for-national-fasting-and-prayer-in-ukraine-on-february-24> (дата звернення: 22.01.2024).

Заява ВРЦіРО про геноцид Українського народу, вчинений російськими військами на Київщині. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-genocide-of-ukrainian-people-committed-by-russian-troops> (дата звернення: 25.01.2024).

Заява ВРЦіРО щодо чергової терористичної атаки Росії проти України. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-russian-terrorist-attacks-on-cities-of-ukraine> (дата звернення: 27.01.2024).

Заява з приводу обстрілів російськими загарбниками цивільних об'єктів в Україні. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-russian-air-attacks-on-civil-infrastructure-of-ukraine> (дата звернення: 18.01.2024).

Звернення ВРЦіРО до російських релігійних діячів про евакуацію з Азовсталі мирних мешканців і поранених захисників Маріуполя. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appealed-to-russian-religious-figures-to-evacuate-citezens-from-azovstal-plant> (дата звернення: 25.01.2024).

Звернення ВРЦіРО щодо законопроекту № 7457 (про «легалізацію медичного канабісу»). (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-regarding-draft-law-7457-on-legalization-of-cannabis> (дата звернення: 28.01.2024).

Звернення ВРЦіРО щодо розв'язання конституційної кризи правосуддя в Україні. (2022).). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних*

організацій. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-resolution-of-constitutional-crisis-of-justice-in-ukraine> (дата звернення: 27.01.2024).

Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про необхідність запровадження безполітної зони над Україною та реагування на гуманітарну катастрофу в окремих регіонах (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-to-introduce-no-fly-zone-over-ukraine> (дата звернення 21.01.2024).

Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку з військовою агресією Росії проти України. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-address-regarding-russian-military-aggression-against-ukraine> (дата звернення: 11.01.2024).

Звернення Всеукраїнської Ради Церков щодо ситуації в Ізраїлі. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/appeal-on-situation-in-israel> (дата звернення: 28.01.2024).

Звернення з приводу обміну полоненими між Росією та Україною як прояв милосердя. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-exchange-of-prisoners-between-russia-and-ukraine> (дата звернення: 16.01.2024).

Калашиник, П. (1997). Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. *Людина і світ*. № 11–12. С. 25–28.

Кисельов, О. (2007). Діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій після Помаранчевої революції. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. № 12. С. 184–187.

Комюніке за підсумками візиту делегації ВРЦіРО до Ватикану. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-visit-to-holy-see> (дата звернення: 25.01.2024).

Мякінченко, І. (2019). Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та державні реформи в Україні (2014 – початок 2019 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. Svazek 5. 4 vydání. С. 99–104.

Мякінченко, І. (2021). Міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). Дис. ... д-ра філософії: 032 Історія та археологія. Житомир, Київ. 256 с.

Омбудсмен налагоджує співпрацю з релігійною спільнотою України. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL:

<https://vrciro.org.ua/ua/events/ombudsman-establishes-cooperation-with-religious-community-of-ukraine> (дата звернення: 20.01.2024).

Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». (2022). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text> (дата звернення: 17.01.2024).

Представники ВРЦіРО зустрілися з посланцем папи кардиналом Маттео Дзуппі. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-met-with-papal-envoy-cardinal-matteo-zuppi> (дата звернення: 25.01.2024).

Президент Зеленський підписав закон про військове капеланство під час зустрічі з Радою Церков. (2021). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/president-zelensky-met-with-ukrainian-council-of-churches> (дата звернення: 22.01.2024).

Прем'єр-міністр і представники Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій обговорили спільні виклики воєнного часу. (2023). *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-i-predstavnyku-vseukrainskoi-rady-tserkov-i-relihiinykh-orhanizatsii-obhovoryly-spilni-vyuklyku-voiennoho-chasu> (дата звернення: 22.01.2024).

Рада Церков закликає парламентарів не розглядати Стамбульську конвенцію під час війни. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-urges-parliament-not-to-vote-on-the-istanbul-convention-during-the-war> (дата звернення: 26.01.2024).

Рада Церков закликає створити гуманітарні коридори в Україні для евакуації дітей і жінок. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-to-create-humanitarian-corridors-in-ukraine-for-evacuation> (дата звернення: 14.01.2024).

Рада Церков наполягає на запровадженні безпольотної зони над Україною. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-for-no-fly-zone-under-ukraine> (дата звернення: 12.01.2024).

Рада Церков розглянула питання капеланської та альтернативної служби під час воєнного стану. (2023). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-in-kyiv-july-2023> (дата звернення: 28.01.2024).

Спільна заява Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. (2022). *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. URL:

https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/spilna-zayava-upovnovazhenogo-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-ta-vseukrayinskoyi-radi-cerkov-i-religijnih-organizacij (дата звернення: 26.01.2024).

Термінове звернення ВРЦіРО щодо можливості повітряної атаки на Софію Київську. (2022). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-emergency-address> (дата звернення: 18.01.2024).

Україна повернула з російського полону 215 військових, зокрема, захисників Азовсталі. (2022). *Суспільне новини*. URL: <https://suspile.media/284215-ukraina-povernula-z-polonu-golovu-patrolnoi-policii-mariupola-ta-zahisnikiv-azovstali/> (дата звернення: 23.01.2024).

MedGlobal та Рада Церков України зміцнюють співпрацю для боротьби проти російської агресії. (2023). *Слово про слово*. URL: <https://slovoproslovo.info/medglobal-ta-rada-tserkov-ukraini-zmitsnyuyut-spivpratsyu-dlya-borotbi-proti-rosiyskoi-agresii/> (дата звернення: 03.01.2024).

References

Bokoch, V. (2018). Vseukrainska rada tserkov i relihiinykh orhanizatsii: suspilno-politychnyi kontekst. *Rehionalni studii*. № 13. S. 5–12. [In Ukrainian].

V Sofiiskomu Sobori molylysia za Ukrainu, nezvazhaiuchy na obstrily Kyieva rosiiskymu raketamy. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-prayer-for-ukraine-and-against-russian-aggression> (data zvernennia: 08.01.2024). [In Ukrainian].

V Ukraini nemaie peresliduvan za relihiinoiu oznakoiu. Rezultaty zustrichi z Vsesvitnoiu Radoiu Tserkov. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-met-with-wcc-delegation-in-kyiv> (data zvernennia: 29.01.2024). [In Ukrainian].

VRTsiRO rozpovila relihiinym diiacham Danii pro naslidky rosiiskoi ahresii dlia Ukrainy. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/vrtsiro-rozpovila-religiynim-diyacham-danii-pro-naslidki-rosiyskoi-agresii-dlya-ukraini> (data zvernennia: 29.01.2024). [In Ukrainian].

Vseukrainska Rada Tserkov zustrilasia v Kyievi z kapelanom Konhresu SShA. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-with-chaplain-of-us-house-of-representatives> (data zvernennia: 29.01.2024). [In Ukrainian].

Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii. Zbirnyk dokumentiv 1996–2021. (2021). / Uporiad. M. S. Vasin. Kyiv: Media svit. 420 s. [In Ukrainian].

Vseukrainska Rada Tserkov rozpochala advokatsiinyi vizyt do SShA. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL:

<https://vrciro.org.ua/ua/news/2023-uccro-visit-to-united-states> (data zvernennia: 11.01.2024). [In Ukrainian].

Delehatsiia Vseukrainskoi Rady Tserkov provela zustrichi v Bilomu domi ta USCIRF. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meetings-at-white-house-and-uscirf> (data zvernennia: 11.01.2024). [In Ukrainian].

Den yednannia v Ukraini rozpochavsia z molytvy v Sofiiskomu Sobori. (2022). *Instytut relihiinoi svobody*. URL: <https://www.irs.in.ua/public/p/87> (data zvernennia: 08.01.2024). [In Ukrainian].

Zaklyk VRTsiRO do zahalnonatsionalnogo postu i molytvy 24 liutoho. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-call-for-national-fasting-and-prayer-in-ukraine-on-february-24> (data zvernennia: 22.01.2024). [In Ukrainian].

Zaiava VRTsiRO pro henotsyd Ukrainskoho narodu, vchynenyi rosiiskymy viiskamy na Kyivshchyni. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-genocide-of-ukrainian-people-committed-by-russian-troops> (data zvernennia: 25.01.2024). [In Ukrainian].

Zaiava VRTsiRO shchodo chervoi terorystychnoi ataky Rosii proty Ukrainy. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-russian-terrorist-attacks-on-cities-of-ukraine> (data zvernennia: 27.01.2024). [In Ukrainian].

Zaiava z pryvodu obstriliv rosiiskymy zaharbnymy tsyvilnykh obektiv v Ukraini. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-russian-air-attacks-on-civil-infrastructure-of-ukraine> (data zvernennia: 18.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia VRTsiRO do rosiiskykh relihiinykh diiachiv pro evakuatsiiu z Azovstali myrnykh meshkantsiv i poranenykh zakhysnykiv Mariupolia. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appealed-to-russian-religious-figures-to-evacuate-citizens-from-azovstal-plant> (data zvernennia: 25.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia VRTsiRO shchodo zakonoproektu № 7457 (pro «lehalizatsiiu medychnoho kanabisu»). (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-regarding-draft-law-7457-on-legalization-of-cannabis> (data zvernennia: 28.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia VRTsiRO shchodo rozviazannia konstytutsiinoi kryzy pravosuddia v Ukraini. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-resolution-of-constitutional-crisis-of-justice-in-ukraine> (data zvernennia: 27.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii pro neobkhidnist zaprovadzhennia bezpolitnoi zony nad Ukrainoiu ta reahuvannia na humanitarnu katastrofu v okremykh rehionakh (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-to-introduce-no-fly-zone-over-ukraine> (data zvernennia 21.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii u zviazku z viiskovoiu ahresiieiu Rosii proty Ukrainy. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-address-regarding-russian-military-aggression-against-ukraine> (data zvernennia: 11.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov shchodo sytuatsii v Izraili. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/appeal-on-situation-in-israel> (data zvernennia: 28.01.2024). [In Ukrainian].

Zvernennia z pryvodu obminu polonenymy mizh Rosiieiu ta Ukrainoiu yak proiav myloserdia. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-exchange-of-prisoners-between-russia-and-ukraine> (data zvernennia: 16.01.2024). [In Ukrainian].

Kalashnyk, P. (1997). Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii: rik roboty. *Liudyna i svit*. № 11–12. S. 25–28. [In Ukrainian].

Kyselov, O. (2007). Diialnist Vseukrainskoi Rady Tserkov ta relihiinykh orhanizatsii pislia Pomaranchevoi revoliutsii. *Relihiina svoboda: Mizhkonfesiinyi dialoh yak skladova stanovlennia hromadianskoho suspilstva. Naukovi shchorichnyk*. № 12. S. 184–187. [In Ukrainian].

Komiunike za pidsumkamy vyzytu delehatsii VRTsiRO do Vatykanu. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-visit-to-holy-see> (data zvernennia: 25.01.2024). [In Ukrainian].

Miakinchenko, I. (2019). Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii ta derzhavni reformy v Ukraini (2014 – pochatok 2019 rr.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. Svazek 5. 4 vydání. S. 99–104. [In Ukrainian].

Miakinchenko, I. (2021). Mizhkonfesiini vidnosyny ta yikh vplyv na derzhavotvorchi protsesy v Ukraini (1990-ti – 2010-ti roky). *Dys. ... d-ra filosofii: 032 Istoriiia ta arkeolohiia*. Zhytomyr, Kyiv. 256 s. [In Ukrainian].

Ombudsmen nalahodzuie spivpratsiu z relihiinoiu spilnotoiu Ukrainy. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/ombudsman-establishes-cooperation-with-religious-community-of-ukraine> (data zvernennia: 20.01.2024). [In Ukrainian].

Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini». (2022). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-IX#Text> (data zvernennia: 17.01.2024). [In Ukrainian].

Predstavnyky VRTsiRO zustrilysia z poslantsem papy kardynalom Matteo Dzuppi. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-met-with-papal-envoy-cardinal-matteo-zuppi> (data zvernennia: 25.01.2024). [In Ukrainian].

Prezydent Zelenskyi pidpysav zakon pro viiskove kapelanstvo pid chas zustrichi z Radoiu Tserkov. (2021). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/president-zelensky-met-with-ukrainian-council-of-churches> (data zvernennia: 22.01.2024). [In Ukrainian].

Premier-ministr i predstavnyky Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii obhovoryly spilni vyklyky voiennoho chasu. (2023). *Uriadovy portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/premier-ministr-i-predstavnyky-vseukrainskoi-rady-tserkov-i-relihiinykh-orhanizatsii-obhovoryly-spilni-vyklyky-voiennoho-chasu> (data zvernennia: 22.01.2024). [In Ukrainian].

Rada Tserkov zaklykaie parlamentariv ne rozghliadaty Stambulsku konventsiiu pid chas viiny. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-urges-parliament-not-to-vote-on-the-istanbul-convention-during-the-war> (data zvernennia: 26.01.2024). [In Ukrainian].

Rada Tserkov zaklykaie stvoryty humanitarni korydory v Ukraini dlia evakuatsii ditei i zhinok. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-to-create-humanitarian-corridors-in-ukraine-for-evacuation> (data zvernennia: 14.01.2024). [In Ukrainian].

Rada Tserkov napoliahaie na zaprovadzhenni bezpolotnoi zony nad Ukrainoiu. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-for-no-fly-zone-under-ukraine> (data zvernennia: 12.01.2024). [In Ukrainian].

Rada Tserkov rozghlianula pytannia kapelanskoi ta alternatyvnoi sluzhby pid chas voiennoho stanu. (2023). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-in-kyiv-july-2023> (data zvernennia: 28.01.2024). [In Ukrainian].

Spilna zaiava Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny ta Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii. (2022). *Upovnovazhenyi Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/spilna-zayava-upovnovazhenogo-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-ta

vseukrayinskoyi-radi-cerkov-i-religijnih-organizacij (data zvernennia: 26.01.2024). [In Ukrainian].

Terminove zvernennia VRTsiRO shchodo mozhyvosti povitrianoi ataky na Sofiiu Kyivsku. (2022). *Vseukrainska Rada Tserkov i relihiinykh orhanizatsii*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-emergency-address> (data zvernennia: 18.01.2024). [In Ukrainian].

Ukraina povernula z rosiiskoho polonu 215 viiskovykh, zokrema, zakhysnykiv Azovstali. (2022). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/284215-ukraina-povernula-z-polonu-golovu-patrujnoi-policii-mariupola-ta-zahisnikiv-azovstali/> (data zvernennia: 23.01.2024). [In Ukrainian].

MedGlobal ta Rada Tserkov Ukrainy zmitsniuut spivpratsiu dlia borotby proty rosiiskoi ahresii. (2023). *Slovo pro slovo*. URL: <https://slovoproslovo.info/medglobal-ta-rada-tserkov-ukraini-zmitsnyuyut-spivpratsyu-dlya-borotbi-proti-rosiyskoi-agresii/> (data zvernennia: 03.01.2024). [In Ukrainian].

Miakinchenko I., Sologub M., Podkur V. ALL-UKRAINIAN COUNCIL OF CHURCHES AND RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract

The purpose of the work is to examine the activities of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations (AUCCRO) during the full-scale Russian military aggression against Ukraine. The methodology of scientific research is based on the use of a complex of general scientific, special historical methods and an interdisciplinary approach, tools of religious studies and sociology. The scientific novelty of the work lies in the fact that here, on the basis of a wide source base, the activities of the Russian Federation of Civil and Political Affairs in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war are considered. As a result, the authors come to the following conclusions. AUCCRO, in the conditions of full-scale Russian military aggression against Ukraine, intensified activities to mobilize Ukrainian society and the international community to confront the aggressor. In her appeals to the international community, she called for military and humanitarian support to Ukraine; seek the release of soldiers and civilians imprisoned by the aggressor state. Not without reason, the interfaith body demanded to recognize the actions of the Russian military as genocide of the Ukrainian people. In order to support Ukraine, AUCCRO strengthened cooperation with international humanitarian organizations; members of the Council visited individual countries and held meetings with the public, political and religious figures; and also met world religious leaders in Ukraine. In recent years, AUCCRO continued its law-making activities and discussion of important areas of state-church relations with representatives of higher state authorities of Ukraine. However, the position of AUCCRO was not always taken into account, in particular

during the ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Istanbul Convention and the adoption of the Law on the Legalization of Medical Cannabis.

Key words: All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations (AUCCRO), church-religious organizations, full-scale invasion, Russian-Ukrainian war.

**Miakinczenko I., Sologub M., Podkur W. WSZECHUKRAIŃSKA RADA
KOŚCIOŁÓW I ORGANIZACJI RELIGIJNYCH W WARUNKACH
PEŁNOSKALOWEJ ROSYJSKIEJ AGRESJI WOJSKOWEJ PRZECIWKO
UKRAINIE**

Streszczenie

Celem pracy jest analiza działalności Wszzechukraińskiej Rady Kościołów i Organizacji Religijnych (WRKiOR) podczas pełnoskalowej rosyjskiej agresji wojskowej przeciwko Ukrainie. **Metodologia** badań naukowych opiera się na wykorzystaniu kompleksu ogólnonaukowych, specjalnych metod historycznych oraz interdyscyplinarnego podejścia, narzędzi religioznawstwa i socjologii. **Nowość naukowa** pracy polega na tym, że na podstawie szerokiej bazy źródłowej analizowana jest działalność WRKiOR w warunkach pełnoskalowej wojny rosyjsko-ukraińskiej. W wyniku autorzy dochodzą do następujących wniosków. WRKiOR w warunkach pełnej skali rosyjskiej agresji militarnej na Ukrainę zintensyfikowało działania mające na celu mobilizację społeczeństwa ukraińskiego i społeczności międzynarodowej do konfrontacji z agresorem. W swoich apelach do międzynarodowej społeczności wzywała do udzielenia Ukrainie wsparcia wojskowego i humanitarnego; dążyła do uwolnienia wojskowych i cywilów uwięzionych przez państwo-agresora. Zasadnie organ międzykonfesyjny domagał się uznania działań wojsk rosyjskich za ludobójstwo narodu ukraińskiego. W celu wsparcia Ukrainy WRKiOR zwiększyła współpracę z międzynarodowymi organizacjami humanitarnymi; członkowie Rady odwiedzali poszczególne kraje i prowadzili spotkania z społecznością, politykami oraz liderami religijnymi; a także spotykali światowych liderów religijnych na Ukrainie. W ostatnich latach WRKiOR kontynuowało działalność legislacyjną i dyskusję na temat ważnych obszarów relacji państwo-Kościół z przedstawicielami wyższych władz państwowych Ukrainy. Nie zawsze jednak stanowisko WRKiOR było brane pod uwagę, zwłaszcza podczas ratyfikacji przez Radę Najwyższą Ukrainy Konwencji Stambulskiej i przyjęcia ustawy o legalizacji konopi medycznych.

Słowa kluczowe: Wszzechukraińska Rada Kościołów i Organizacji Religijnych (WRKiOR), organizacje kościelno-religijne, pełnoskalowa inwazja, wojna rosyjsko-ukraińska.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

**ІСТОРИКО-ПАМ'ЯТТЄВІ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ**

УДК 94:321.64 (477+430):[323.2]
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112071>

Венгерська Вікторія,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vengerska@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5464-2016>
SCOPUS: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223086307&origin=recordpage>
Ковальчук Іван,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-2866>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5072-2016>

«НЕГІДНЕ ЖИТТЯ» ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ НАЦИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ³

Анотація

Метою роботи є дослідження ситуації після Другої світової війни та в наш час у ставленні до пам'ятання про злочини нацистського режиму, що мали відношення до соціальних і расових експериментів. Серед завдань, які автори ставили перед собою – здійснення аналізу особливостей витіснення/«забування» «незручних» сторінок історії на тривалий період у повоєнний час та причини їхнього «повернення».

---

³ Дана стаття написана в рамках проекту «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики» програми Еразмус+ Модуль Жана Моне і складається із двох частин. Закінчення статті буде опубліковане в наступному випуску журналу «Інтермарум: історія, політика, культура».

Методологія дослідження. Серед методологічних підходів, які використовувались авторами під час підготовки статті: історіографічно-джерелознавчий, методи *memory study*, порівняльних досліджень, історії науки, а також нового міждисциплінарного напрямку – *disability studies*, який пов'язаний із вивченням значення, природи та наслідків інвалідності. **Наукова новизна** визначається у порівнянні ситуації пам'ятання про жертви нацистського режиму, життя яких назвали «негідним», та представлення цієї тематики в історичній та іншій спеціальній літературі, історичній пам'яті та комеморативних практиках Німеччини та України. **Висновки.** Ідеї трактування людей із спадковими та набутими хворобами як «суспільного баласту» народилися в європейському та американському інтелектуальному середовищі задовго до здобуття нацистами влади в Німеччині. Державні програми, спрямовані на примусову стерилізацію, згодом – позбавлення життя людей із інвалідністю в різні способи, під час окупації європейських країн набули «масштабування» у концтаборах і не лише. До тривалого «забуття» цієї сторінки історії долучилися німецький, радянський та американські уряди. Лише з кінця 1980-х рр. розпочинається процес проговорювання та повернення з небуття пам'яті про жертви та відповідальність за злочини. Повільне, але систематичне включення до меморіальних ландшафтів населених пунктів Німеччини та України свідчень про злочини, повертає пам'ять про жертви нацизму та слугує застереженням щодо неможливості порушення загально етичних норм, завдяки яким ми залишаємось людьми.

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, історична пам'ять, історична політика, меморіальний простір, Україна, Німеччина, еваназія.

Постановка проблеми. Війна, яка триває в Україні більше десяти років, спонукає задуматись над проблемами, які вона породжує не лише у геополітичному, а й суто у гуманітарному сенсі. У ХХ ст. людство зіштовхнулось із двома світовими війнами, які призвели як до загибелі мільйонів військових, мирних громадян, так і породили явище, що увійшло у світову культуру під назвою «втраченого покоління». Про травми не лише фізичного, а й психічного (ментального) характеру, отримані учасниками цих воєн, які призвели до складної адаптації у мирному житті, довгий час не прийнято було говорити та згадувати у контексті їх наслідків.

Мета роботи – дослідження ситуації після Другої світової війни та в наш час у ставленні до пам'ятання про злочини нацистського режиму, що мали відношення до соціальних і расових експериментів. Вони були започатковані ще до війни та спрямовувалися на дегуманізацію окремих категорій населення у німецькому, а згодом і в радянському та українському суспільствах, та їхнє відображення в історіографії, меморіальних, мистецьких і культурних практиках. Серед завдань наявний також й аналіз особливостей витіснення/«забування» «незручних» сторінок історії на тривалий період у повоєнний час та причини їхнього «повернення» на даний час.

Виклад основного матеріалу. Породженні результатами Першої світової війни, авторитарні режими, які згодом трансформувались у тоталітарні, серед ключових завдань свого існування та розвитку проголосити створення «кращого світу» та «досконалих» співгромадян. Тоні Джадт запропонував таку оцінку цих режимів та їх телеологій:

«Комуністичних інтелектуалів і їхніх фашистських колег після 1917 р. єднав глибокий потяг до смертної боротьби, та її вигідних суспільних чи естетичних наслідків. Фашистські інтелектуали зокрема зробили зі смерті водночас виправдання і спокусу війни та громадянського насильства: з такого хаосу мали народитися краща людина і кращий світ» (Джадт Т., Снайдер, Т. 2019, с. 111).

Німецькій відповідник такої моделі мав вписуватись у концепцію «чистоти арійської раси» та Третього райху, радянський – комунізму та його атлетичних «будівників». Ідеї «расової гігієни» та «оптимізації» кількості населення для розв'язання економічних проблем, що з'явилися ще наприкінці XVIII ст., та набули популярності у Німеччині після завершення Першої світової війни, призвели спочатку до появи ряду законів, а згодом спеціальної програми під назвами «Евтаназія» та «Дія Т-4», які передбачали стерилізацію та фізичне знищення людей (дітей та дорослих) із розумовою інвалідністю, спадковими та невиліковними хворобами, серед яких були і учасники Першої світової війни.

Методи «ліквідації», «апробовані» на німцях до початку німецько-радянської війни, були «масштабовані» на території Східної Європи, перш за все у концтаборах, а також в Україні, де пацієнтів психлікарень знищували, як і жертв Голокосту. Пам'ять

про цю сторінку історії ретельно «зачищалася» протягом тривалого повоєнного часу. Лише після гучних журналістських розслідувань у 1980-х рр. про це почали відверто говорити у Німеччині та світі. В тих німецьких землях, де розташовувались заклади із знищення людей, зокрема на території Нижньої Саксонії, від 1990-х рр. активізується виставкова діяльність та інші комеморативні практики, спрямовані на вшанування пам'яті жертв згаданих нацистських програм. Щодо Берліна, який має складну повоєнну історію, повернення до меморіальних просторів міста цієї сторінки історії було не простим та триває донині.

Історіографія та джерела: *пам'ять про жертви та історіографія в Німеччині*⁴

Після проведення Нюрнберзького процесу, злочини нацистського режиму на деякий час втратили свою актуальність для європейських країн, у зв'язку з необхідністю розв'язання більш нагальних тоді економічних та політичних проблем. Проте, завдяки активності небайдужих дослідників, періодично готувались збірки документів, які дозволяли звертатись до питань, пов'язаних із злочинною діяльністю представників нацистської влади. Так, в Амстердамі було підготовлено 22-х томне зібрання документів кримінальних вироків 1945–1966 рр., за вбивства, здійсненні нацистськими злочинцями. Перший том зібрання з'явився у 1966 р., а останній – у 1981 р. Серед справ, представлених у ньому, були і ті, які стосувались реалізації евгеністичних програм, стерилізації та евтаназії (Justiz und NS-Verbrechen).

Завдяки дослідженню журналіста-розслідувача Ернста Клеє «Евтаназія в нацистській державі. “Знищення життя, негідного життя”», яке було опубліковане в 1983 р., і згодом неодноразово перевидавалось, ця тема набула розголосу (Клеє, 1983). Поява книги мала ланцюгову реакцію. Цього ж року була видрукувана розвідка Асмуса Фінзена, присвячена діяльності лікарів однієї із установ для людей із психічними хворобами в Нижній Саксонії у нацистський період, яка у заголовку названа «закладом для вбивства» (Finzen, 1983). Протягом наступних років з'явилася ціла низка публікацій, які ґрунтувались на архівних документах, та

---

⁴ Огляд сучасної української історіографії міститься у другій частині статті, та буде опублікована у наступному числі журналу.

присвячувались політиці націонал-соціалістів у сфері евгеніки та «расової чистоти». Німецькі дослідники концентрували увагу на діяльності конкретних закладів та їх медичного персоналу, в сенсі залучення до реалізації проєктів, спрямованих на фізичне знищення пацієнтів. Так, у 1984 р. Н. Порксен та В. Хейко опублікували розвідку, присвячену знищенню людей із психічними хворобами у будинку для людей похилого віку, розміщеному в місті Льонебург (Нижня Саксонія) (Pörksen, Heiko, 1984). У цьому ж закладі проводились експерименти і над дітьми із вадами здоров'я, у результаті яких за період від 1941–1945 рр. були вбиті 418 дітей, серед яких і діти примусових робітників зі Східної Європи (Lüneburg (Landes-Heil-und Pflegeanstalt Lüneburg; Reiter, R. (2009).

Важливу роль у поверненні з небуття пам'яті про загиблих людей, в результаті реалізації програм із стерилізації, «Евтаназія», «Дія Т-4» відіграли і лікарі-психіатри, діяльність яких спрямовувалась на подолання упередженого ставлення до психіатрії. Також важливим був наголос на необхідності дотримання медико-етичних засад у лікарській справі, як і відповідальності та спокуті за здійсненні злочини. Саме тому, перші наукові конференції та публікації, які з'явилися у Німеччині після початку публічного обговорення у країні цієї проблеми, проводились представниками медичних інституцій. Від 1990-х рр. у Німеччині була запроваджена серія проєктів, спрямованих на підготовку пересувних виставок, у яких містились документи, світлини, свідчення жертв або їх родичів, які демонстрували антигуманну сутність нацистського режиму та готовність частини лікарів служити йому, порушуючи основні постулати клятви Гіппократа. Від цього часу з'являються і дослідження, присвячені регіональним медичним установам, долученим до «реалізації» згаданих програм (Vöhme, K., Lohalm, U. (Hg.). (1993); Engelbracht, G. (1994).

У 2006 р. у Гейдельберзі проходив колоквиум, результатом роботи якого стала збірка публікацій, присвячених аналізу психіатричних медичних записів жертв «Дії Т-4», а саме її централізовано організованої фази (Die nationalsozialistische «Euthanasie», 2010). Тривалий час такі записи вважали знищеними та втраченими, що цілком вписувалось у стратегію свідомого

«забування» подібної сторінки історії. Проте, у німецькій столиці ці документи зберігались, й на сьогодні дослідники мають можливість працювати із фондом R 179 філії федерального архіву Берлін-Ліхтерфельде. Переважна більшість публікацій, до підготовки яких від 2000-х рр. мали відношення німецькі психіатри, ґрунтується саме на справах, представлених у цьому фонді (Söhner, F., Cranach, V., &.. (2017), Steger, F., Görgl, A., &.. (2010) та ін.

Від початку 2000-х рр. дослідження і німецьких істориків, як і психіатрів, присвячувались участі конкретних медичних закладів у «реалізації» програм зі знищення їх пацієнтів. До таких належала і Державна лікарня міста Гюнцбурга. Колектив авторів дослідив збереженні документи у самій лікарні, а також справи фонду R 179 Берлінського архіву, щодо долі чотирьох пацієнтів цієї установи. Серед іншого, автори зосередили увагу і на мові опису та ведення медичної документації. За їх оцінками, практика медичного опису та звітності характеризувалась сумішшю медичної термінології, ідеологічних кліше та звичайної мови. Автори прийшли до висновку, що особливості ведення медичної документації є підтвердженням стигматизації та дискримінації пацієнтів та відображали інституційне насильство. У статті наголошується і на важливості вшанування пам'яті жертв нацистських програм, та необхідності пошуку, реконструкції місць поховання жертв як елементу етичної відповідальності сучасників. (Steger, F., Görgl, A., & Strube, W., Winkelmann, HJ., Becker, T. (2010).

Раймонд Рейтер належить до німецьких дослідників, сфера наукових інтересів яких сконцентрована на питаннях психіатрії за націонал-соціалізму та вшануванню пам'яті жертв націонал-соціалізму й нацистських злочинів. У його науковому доробку значна кількість публікацій (серед них такі: Reiter, 1996; 2005 та інші), присвячених цим питанням. Не останню роль у їх актуалізації відіграла й активна громадська позиція дослідника. Власне, саме поєднання прагнення частини німецького соціуму відновити історичну пам'ять та спокутувати колективні провини й стали головним стимулюючим фактором радикальних змін у політиці пам'яті та сучасному ставленні щодо людей із вадами здоров'я в Німеччині.

Витоки програм із соціального дарвінізму

Результати Першої світової війни для економіки Німеччини мали нищівне значення, оптимізація державних витрат та економія перетворилися на ідею «фікс», яку спробували пов'язати і з концепцією «чистоти раси». Одна із сторінок нацистського минулого країни має відношення до втілення у життя ідей евгеніки та соціал-дарвінізму початку ХХ ст. в особливо цинічний спосіб. Цілі, досягнення яких проголосили ідеологи та натхненники програми, виправдовувались піклуванням про «чистоту раси». Йдеться про програми, які були започатковані прийняттям Нюрнберзького кодексу, що закріпив правила навколо експериментів на людях, а згодом реалізовані у проєктах із стерилізації, «Евтаназія» та «Дія Т-4».

Слід зазначити, що ідеї «оптимізації» народонаселення, шляхом регулювання народжуваності, та інші пропозиції з'явилися в інтелектуальному середовищі ще наприкінці ХVІІІ ст. Уже в перші три десятиліття ХХ ст. набирає популярності евгеніка, нею особливо захоплюються німецькі лікарі, які розробляють політизовану філософію медицини під назвою «Прикладна біологія».

Мало хто згадує про той факт, що евгеніка користувалась популярністю у США. Саме американці надавали і моральну, і благодійну підтримку Третьому рейху для проведення експериментів у галузі евгеніки. Доктор медичних наук Шелтон Рубенфельд, який є виконавчим директором Центру медицини після Голокосту, наголошує на тому, що Голокост був не лише війною проти євреїв, а у відповідності із популярними евгеністичними теоріями – війною проти генетично «неповноцінних» (*Rubinfeld, S. Medicine after the Holocaust*).

Про досить двозначну позицію, яку тривалий час займали США щодо лікарів, які проводили експерименти над людьми, свідчить і той факт, що лише в 2020 р. бібліотека Гарвардської юридичної школи, в межах реалізації проєкту «Нюрнберзькій процес», оцифрувала та виставила у відкритий доступ масив документів, пов'язаний із справами проти лікарів та медичного персоналу, які мали відношення до вбивств людей із інвалідністю: стенограми засідань, обвинувальні акти та інші, серед яких і справи проти лікарів, які дозволяють вивчати зміст та механізми реалізації

нацистських програм зі знищення людей з інвалідністю (Letters and memoranda).

Невтішні результати Першої світової війни для Німеччини стали поштовхом до появи одного з найбільш сумнівних (з етичної точки зору) текстів у ХХ ст. Така оцінка стосується як самого змісту, ключові ідеї якого знайшли відображення вже в самій назві – «Знищення негідного життя», так і фаху його авторів. Йдеться про юриста Карла Біндинга та лікаря-психіатра Альфреда Гоге (Binding, K., Hoche, A. 2012). Ідеї, висловлені в цій книзі, фактично заклали підґрунтя для прийняття як політичних рішень, так і формування суспільної згоди щодо питань «позбавлення від баласту». Саме так позначались авторами невиліковно хворі люди, перш за все, із психічними розладами (серед яких були і ветерани Першої світової війни), люди зі спадковими генетичними хворобами.

Із властивою німцям педантичністю, уже після приходу до влади націонал-соціалістів, були обраховані суми державних витрат на утримання таких категорій, та окреслена точна кількість людей, які підлягали знищенню – 70 тис. осіб (до вересня 1941 р. було знищено 70 273 особи) (Петрюк П., Петрюк А. 2011, повідомлення 2). Одночасно, наголошувалось на економії, яка дозволить в такій спосіб переспрямувати «вивільнені» кошти (885 439 800 райхсмарок; із розрахунку утримання хворих протягом десяти років) на середньостатистичні «здорові» німецькі родини (Експозиція Deutsches Historisches Museum (Берлін)).

Перший закон, який спрямовувався на «регулювання» процесів, що завдавали шкоди «чистоті» «національного тіла», (під натиском націонал-соціалістів, які склали більшість у німецькому парламенті), було прийнято в останні місяці існування Веймарської республіки. Це закон «Про запобігання спадковим захворюванням нащадків» (датований липнем 1933 р.). Його прийняття передбачало обов'язкову примусову стерилізацію людей зі спадковими хворобами (Remembering the «Forgotten victims» of Nazi «Euthanasia» murders). У 1935 р. прийнято ще один закон – «Про охорону спадкового здоров'я німців» (Програма евтаназії та операція T4. Енциклопедія Голокосту).

У такий спосіб було сформовано «правову» основу ідеї так званої «расової гігієни». На початку Другої світової війни,

апелюючи до загострення економічних, соціальних проблем та необхідності додаткових витрат на ведення війни, нацисти запроваджують програму «Дія Т-4». У назві програми знайшла відображення адреса, за якою в центрі Берліна розташовувалось приміщення, у якому знаходилось її координаційне бюро – Тіргартенштрассе, 4.

Спочатку реалізація програми спрямовувалась лише на дітей у віці до трьох років, проте дуже швидко вона «охопила» інші вікові категорії та людей із різними діагнозами. Програму знищення очолив керівник Канцелярії А. Гітлера Філіпп Боулер та лікар, а згодом райхскомісар охорони здоров'я Карл Брандт. Вони керували та координували створення шести центрів у різних регіонах Німеччини та Австрії, де розміщувались газові камери для умертвіння дорослих у межах програми «евтаназія» (Програма евтаназії та операція Т-4. Енциклопедія Голокосту).

Активну участь у реалізації цієї програми брали лікарі та медичний персонал, яких позбавили відповідальності за вчинення ними вбивств. Жертв програми спочатку вбивали шляхом введення ін'єкцій або іншими медикаментозними методами, або ж доводили до голодної смерті. З часом почали використовувати газові камери, які стали експериментальними майданчиками для їх масового використання у концтаборах, розташованих на території Європи. Саме тому програму «Дія Т-4» характеризують як «репетицію» Голокосту (Chase, J. 2017).

Після закінчення війни, попри наявність серед тих, хто постали перед Нюрнбергським трибуналом, були й лікарі та медичний персонал, дотичний до реалізації програми, саме ця сторінка історії на багато років виявилася «забутою». У німецькому контексті така ситуація пояснювалась «витісненням» із пам'яті подібних травматичних сторінок. Характеризуючи особливості німецької історичної пам'яті, відомий фахівець у цій сфері, Ден Дінер увів до наукового обігу термін «прикриваюча пам'ять», тобто приховування подій, які мають однозначно негативне значення, шляхом пригадування неважливих моментів (Diner, 2000).

Підтвердженням такої оцінки є прийняття рішення про будівництво приміщення філармонії на місці зруйнованого під час авіа атак союзників маєтку, в якому розташовувалася штаб-квартира програми «Дія Т-4». Будівництво одного з найбільших та

найвідоміших музичних майданчиків Берліна завершилось у 1963 р. на площі Кемперплац, у центрі якої постала філармонія, розпочалося формування нового культурного центру столиці НДР – Культурного форуму. Оскільки влада комуністичної Німеччини докладала максимум зусиль до формування власного «антифашистського» образу, для його підтримки потрібно було затерти/знищити пам'ять про дотичність «східних» німців до злочинів гітлерівської доби.

Після руйнації Берлінського муру, та фактичного завершення «холодної війни», в Німеччині активізувались дебати довкола питань історичної пам'яті та історичної політики. Однак, до повернення із небуття пам'яті про жертви програм «Евтаназія» та «Дія Т-4», шляхом її увічнення та представлення у музейних практиках, міському просторі, пройшло достатньо часу. Лише завдяки діяльності поодиноких журналістів та вцілілих жертв цих програм та/або їх родичів, які почали об'єднуватись для відновлення справедливості й встановлення пам'яті про подібні злочини нацистів (у тісній співпраці із вченими та лікарями), тема набула публічності. Процес наповнення музейних експозицій, міських просторів пам'ятними знаками, іншою інформацією, яка б стосувалась цієї сторінки німецької історії, був доволі повільним. Однак зараз, практично у кожному музеї Берліна, який пов'язується із «пропрацюванням» минулого, міститься інформація, фото, інші візуальні складові, присвячені цій проблематиці.

Так, в Історичному музеї міста, що розташовується на Музейному острові, представлений стенд, який відображає початок компанії проти людей із інвалідністю. На ньому розміщено обкладинку одного із номерів щомісячного журналу «Neues Volk» за 1938 р. який видавався «Офісом расової політики» нацистської партії. На малюнку (у плакатному стилі) зображено двоє чоловіків. Один – «втілення» здорового, працьовитого, «чистокровного» німця (як зазначено в описі до зображення), а інший – уособлення «негідного» життя («непродуктивного баласту»). Угорі над малюнком цифра – 60 000 райхсмарок. Саме в таку суму, за твердженням нацистських пропагандистів, державній казні обходилося утримання одного хворого протягом його життя (Експозиція Deutsches Historisches Museum (Берлін).

Про складність та повільність прийняття рішень щодо публічного окреслення у культурному просторі німецької столиці місця, пов'язаного із програмою «Дія Т-4» свідчить той факт, що меморіал поблизу філармонії на колишній Тірганденштрассе 4, було відкрито лише у 2014 р. Серед фото на інформаційному стенді цього простору і світлина медсестри Клари Новак (1922–2003), яка стала жертвою програми стерилізації. Інформація про неї є свідченням важливості ролі особи у відновленні пам'яті про «незручні сторінки історії», активної позиції колишніх жертв таких програм та їх родичів. У 1987 р. вона виступила співзасновницею, та до 1999 р. очолювала федерацію постраждалих від програми «Евтаназія» та тих, хто зазнав примусової стерилізації (Меморіал на Тірганденштрассе 4).

Поділ Берліна на зони окупації, будівництво муру у 1961 р., який на тривалий час став втіленням «залізної завіси», залишив у місті і американську зону, на території якої було засновано Вільний університет, на противагу університету Гумбольдта, що перебував під контролем німецької комуністичної влади. Прикметно, що протягом усього часу збереження американського контролю над частиною міста, жодним чином не згадувались та не відображались у меморіальному просторі історичні сюжети, пов'язані із змістом діяльності окремих інституцій, які долучались до реалізації антигуманних програм. На одному із корпусів Вільного університету Берліна (за адресою Ihnestr. 22) лише восени 2023 р. з'явилася меморіальна дошка, на якій міститься інформація про зміст діяльності «Інституту антропології, спадковості людини та евгеніки кайзера Вільгельма», що розташовувався у цьому приміщенні, спеціально для нього побудованому. Співробітники закладу узаконили примусову стерилізацію ще за часів Веймарської республіки. Вони ж мали відношення до проведення медичних експериментів над людьми з інвалідністю, а з приходом до влади нацистів – над євреями, сінти та ромами. (Projekt Geschichte der Ihnestr.22).

Меморіальна дошка з'явилася завдяки діяльності центру «Memorial Site Ihnestr.22» та реалізації проекту, який спрямований на розроблення виставкового простору, що буде інтегрований до конкретного історичного місця. Не менш важливим завданням, яке поставили перед собою члени центру – дослідити передісторію

виникнення евгенічних ідей та розвиток подібних практик, та використання результатів експериментів інституту у повоєнний період. Відкриття простору заплановане на осінь 2024 р. (Projekt Geschichte der Ihnestr.22).

Спільні зусилля журналістів, вчених, представників громадянського суспільства та членів асоціацій/об'єднань жертв (їх родичів) злочинів націонал-соціалізму призвели до формування у німецькому суспільстві максимально шанобливого та уважного ставлення до людей із фізичними та психічними/ментальними хворобами. Наслідком зосередження уваги суспільства на проблемах таких людей, та факт їх дегуманізації і знищення під час націонал-соціалізму, стала кардинальна зміна у ставленні до них, максимальне включення/залучення до суспільного життя, публічність та створення умов у міському транспорті, громадських спорудах, навчальних закладах та інших просторах, адоптованих до спеціальних потреб.

Висновки. Породженні результатами Першої світової війни авторитарні режими, які згодом трансформувались у тоталітарні, серед ключових завдань свого існування та розвитку проголосити створення «кращого світу» та «досконалих» співгромадян. У цьому процесі зловісну роль відіграла психіатрія. Все, що не відповідало новим стандартам, у німецькому випадку втрачало право на життя, у радянському – не мало права на публічність.

Ідеї трактування людей із спадковими та набутими хворобами як «суспільного баласту» народилися в європейському та американському інтелектуальному середовищі задовго до здобуття нацистами влади в Німеччині. Лідери націонал-соціалістичної партії долучились до розробки державних програм, спрямованих на примусову стерилізацію, згодом – позбавлення життя людей із інвалідністю в різні способи, які під час окупації європейських країн набули «масштабування» у концтаборах і не лише.

До тривалого «забуття» цієї сторінки історії долучились не лише німецький та радянський уряди. Не останню роль у ньому відіграла і позиція США, медичні, фармакологічні галузі якої були зацікавленні у використанні результатів експериментів, які проводились над людьми в межах окреслених програм. Лише завдяки зусиллям журналістів, лікарів-психіатрів та колишніх жертв і родичів програм «Евтаназія», «Дія Т-4» та інших, з кінця

1980-х рр. розпочинається процес проговорювання та повернення до історичної пам'яті подій, які призвели до знищених людей. Хоча й повільне, але систематичне включення до меморіальних ландшафтів населених пунктів Німеччини, повертає пам'ять про жертви нацизму та слугує застереженням людству щодо неможливості порушення загально етичних норм, завдяки яким ми залишаємось людьми.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Джадт, Т., Снайдер, Т. (2019). Роздуми про двадцяте століття. Перек. з англ. П. Гришак. Львів: Човен. 384 с.

Експозиція Deutsches Historisches Museum (Berlin).

Меморіал на Тіргарденштрассе, 4. Покликання на одному зі стендів на Landesarchiv NRW – D107/73 M5. (з особистого архіву авторів).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: насильницька стерилізація душевнохворих та інших осіб. Повідомлення 2. *Психічне здоров'я*. Вип. 1. С. 54–62. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> [російською мовою] (Accessed 18 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: проведення «Акції Т-4» з активною участю психіатрів. Повідомлення 3. *Психічне здоров'я*. Вип. 2. С. 53–63. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/articles/paper398.htm> [російською мовою] (Accessed 19 March 2024).

Програма евтаназії та операція Т 4. Енциклопедія Голокосту <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/euthanasia-program> (Accessed 27 March 2024).

100 Jahre Landeskrankenhaus Lüneburg. Landeskrankenhaus Lüneburg (Hg.). Lüneburg (2001).

https://www.luenepedia.de/wiki/Psychiatrische_Klinik_L%C3%BCneburg
(Accessed 28 March 2024).

Binding, K., Hoche, A. (2012) *Allowing the destruction of Life Unworthy of Life Its Measure and Form.* 120 p.

Böhme, K., Lohalm, U. (Hg.). (1993). *Wege in den Tod. Hamburgs Anstalt Langenhorn und die Euthanasie in der Zeit des Nationalsozialismus.* Hamburg. 512 p.

Chase, J. (2017). Remembering the 'forgotten victims' of Nazi 'euthanasia' murders. *Deutsche Welle*, 2017. <https://www.dw.com/en/remembering-the-forgotten-victims-of-nazi-euthanasia-murders/a-37286088> (Accessed 27 March 2024).

Die nationalsozialistische «Euthanasie»-Aktion «T4» und ihre Opfer. Geschichte und ethische Konsequenzen für die Gegenwart, (herausgegeben von Maïke Rotzoll und andere). 2010, Paderborn. 463 p.

Diner, D. (2000). *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust.* University of California Press. 286 p.

Engelbracht, Gerda. (1994). Zur Tötung von Patienten und Patientinnen in der Bremer Nervenklinik während. *Sozialpsychiatrische Informationen*, Nr. 1, Bonn. 35–39.

Finzen, Asmus. (1983). Auf dem Dienstweg. Die Verstrickung einer Anstalt in die Tötung psychisch Kranker. Rehburg-Loccum. 133 p.

Friedlander, Henry. (2002). *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung.* Berlin Verlag, Berlin. 624 p.

Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966, Hg.: Adelheid L. Rüter-Ehlermann u. a., Redaktion Fritz Bauer u. a., Band 1–22, Amsterdam 1968–1981.

Klee, E. (1983) «Euthanasie» im NS-Staat. Die «Vernichtung lebensunwerten Lebens». S. Fischer, Frankfurt. 502 p.

Letters and memoranda from the euthanasia program, including reports of specific actions and reactions in localities. URL: <https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/2615-letters-and-memoranda-from?q=martin+bormann#p.3> (Accessed 25 March 2024).

Lüneburg (Landes-Heil-und Pflegeanstalt Lüneburg) <https://www.uvm.edu/~lkaelber/children/lueneburg/lueneburg.html>.

Porksen, N., Heiko W. (1984). «Geistig Minderwertig...»: Lebensvernichtung in der Psychiatrie: Die Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg". *Heimat, Heide, Hakenkreuz. Lüneburgs Weg ins Dritte Reich*, edited by Lüneburger Arbeitskreis "Machtergreifung." Hamburg: VSA-Verlag. Pp. 163–71

Projekt Geschichte der Ihnestr. 22. URL: <https://www.polsoz.fu-berlin.de/en/polwiss/gesch-ihne22/index.html> (Accessed 16 March 2024).

Reiter, R. (1996). Nationalsozialismus und Moral. Die «Pflichtenlehre» eines Verbrecherstaates. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag. 214 p.

Reiter, R. (2005). **Psychiatrie im Nationalsozialismus** und die Bildungs- und Gedenkstätte "Opfer der NS-Psychiatrie" in Lüneburg. Marburg. 246 p.

Remembering the «Forgotten victims» of Nazi «Euthanasia» murders. URL: <https://avim.org.tr/en/Bulten/REMEMBERING-THE-FORGOTTEN-VICTIMS-OF-NAZI-EUTHANASIA-MURDERS> (Accessed 23 March 2024).

Rubinfeld, S. (2017) Medicine after the Holocaust. URL: <https://www.tmc.edu/news/2017/04/medicine-after-the-holocaust>

Söhner, F., Cranach, V., & Fangerau, M., Becker, T. (2017). After the Action T4: "Regionalized euthanasia" in the Günzburg Psychiatric Hospital. *Nervenarzt*. Sep; 88 (9):1065-1073. doi: 10.1007/s00115-016-0190-1.

Steger, F., Görgl, A., & Strube, W., Winkelmann, H.J., Becker, T. (2010). The role of the "Heil- und Pflegeanstalt" (state hospital) Günzburg in the context of the "Aktion-T4". *Psychiatr Prax*. Sep;37(6):300-5. doi: 10.1055/s-0030-1248439.

Steger, F., Gorgl, A., Strube, W. (2011). Die «Aktion-T4». *Der Nervenarzt* 82 (11):1476–1482. Universität Augsburg.

References

Dzhadt, T., Snaider, T. (2019). Rozdumy pro dvadtsiate stolittia. Perek. z anh. P. Hrytsak. Lviv: Choven. 384 s. [in Ukrainian].

Ekspozytsiia Deutsches Historisches Museum (Berlin). (From the personal archive of the authors).

Memorial na Tirhardenshtrasse, 4. Poklykannia na odnomu zi stendiv na Landesarchiv NRW – D107/73 M5. (From the personal archive of the authors).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiatriia za natsyzmu: nasylnytska sterylizatsiia dushevnokhvorykh ta inshykh osib. Povidomlennia 2. Psykhichne zdorovia. Vyp. 1. S. 54–62. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> (Accessed 18 March 2024). [in Russian].

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiatriia za natsyzmu: provedennia «Aktii T-4» z aktyvnoiu uchastiu psykhiatriv. Povidomlennia 3. Psykhichne zdorovia. Vyp 2. S. 53–63. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/article/s/paper398.htm> (Accessed 19 March 2024). [in Russian].

Porksen, N., Heiko W. 1984. "Geistig Minderwertig...: Lebensvernichtung in der Psychiatrie: Die Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg." *Heimat, Heide, Hakenkreuz. Lüneburgs Weg ins Dritte Reich*, edited by Lüneburger Arbeitskreis "Machtergreifung." Hamburg: VSA-Verlag. Pp. 163-71. [in German].

Prohrama evtanazii ta operatsiia T 4. Entsyklopediia Holokostu. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/euthanasia-program> (Accessed 27 March 2024). [in Ukrainian].

100 Jahre Landeskrankenhaus Lüneburg. Landeskrankenhaus Lüneburg (Hg.). Lüneburg (2001). https://www.luenepedia.de/wiki/Psychiatrische_Klinik_L%C3%BCneburg (Accessed 28 March 2024). [in German].

Binding, K., Hoche, A. (2012) *Allowing the destruction of Life Unworthy of Life Its Measure and Form.* 120 p. [in English].

Böhme, K., Lohalm, U. (Hg.). (1993). *Wege in den Tod.* Hamburgs Anstalt Langenhorn und die Euthanasie in der Zeit des Nationalsozialismus. Hamburg. 512 p. [in German].

Chase, J. (2017). Remembering the «forgotten victims» of Nazi «euthanasia» murders. *Deutsche Welle*, 2017. <https://www.dw.com/en/remembering-the-forgotten-victims-of-nazi-euthanasia-murders/a-37286088> (Accessed 27 March 2024). [in English].

Die nationalsozialistische «Euthanasie»-Aktion «T4» und ihre Opfer. Geschichte und ethische Konsequenzen für die Gegenwart, (herausgegeben von Maieke Rotzoll und andere). 2010, Paderborn. 463 p. [in German].

Diner, D. (2000). *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust.* University of California Press. 286 p. [in English].

Engelbracht, Gerda. (1994). Zur Tötung von Patienten und Patientinnen in der Bremer Nervenlinik während. *Sozialpsychiatrische Informationen*, Nr. 1, Bonn. 35–39. [in German].

Finzen, Asmus. (1983). Auf dem Dienstweg. Die Verstrickung einer Anstalt in die Tötung psychisch Kranker. *Rehburg-Loccum*. 133 p. [in German].

Friedlander, Henry. (2002). *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung.* Berlin Verlag, Berlin. 624 p. [in German].

Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966, Hg.: Adelheid L. Rüter-Ehlermann u. a., Redaktion Fritz Bauer u. a., Band 1–22, Amsterdam 1968–1981. [in German].

Klee, E. (1983) «Euthanasie» im NS-Staat. Die «Vernichtung lebensunwerten Lebens». S. Fischer, Frankfurt. 502 p. [in German].

Letters and memoranda from the euthanasia program, including reports of specific actions and reactions in localities. URL: <https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/2615-letters-and-memoranda-from?q=martin+bormann#p.3> (Accessed 25 March 2024). [in English].

Lüneburg (Landes-Heil-und Pflegeanstalt Lüneburg) <https://www.uvm.edu/~lkaelber/children/lueneburg/lueneburg.html>. [in German].

Porksens, N., Heiko W. (1984). «Geistig Minderwertig...»: Lebensvernichtung in der Psychiatrie: Die Heil- und Pflegeanstalt Lüneburg". *Heimat, Heide, Hakenkreuz. Lüneburgs Weg ins Dritte Reich*, edited by Lüneburger Arbeitskreis "Machtergreifung." Hamburg: VSA-Verlag. Pp. 163-71. [in German].

Projekt Geschichte der Ihnestr. 22. URL: <https://www.polsoz.fu-berlin.de/en/polwiss/gesch-ihne22/index.html> (Accessed 16 March 2024). [in German].

Reiter, R. (1996). Nationalsozialismus und Moral. Die «Pflichtenlehre» eines Verbrecherstaates. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag. 214 p. [in German].

Reiter, R. (2005). *Psychiatrie im Nationalsozialismus* und die Bildungs- und Gedenkstätte "Opfer der NS-Psychiatrie" in Lüneburg. Marburg. 246 p. [in German].

Remembering the «Forgotten victims» of Nazi «Euthanasia» murders. URL: <https://avim.org.tr/en/Bulten/REMEMBERING-THE-FORGOTTEN-VICTIMS-OF-NAZI-EUTHANASIA-MURDERS> (Accessed 23 March 2024). [in English].

Rubinfeld, S. (2017) Medicine after the Holocaust. URL: <https://www.tmc.edu/news/2017/04/medicine-after-the-holocaust> [in English].

Söhner, F., Cranach, V., & Fangerau, M., Becker, T. (2017). After the Action T4: "Regionalized euthanasia" in the Günzburg Psychiatric Hospital. *Nervenarzt*. Sep; 88 (9):1065-1073. doi: 10.1007/s00115-016-0190-1. [in German].

Steger, F., Görgl, A., & Strube, W., Winkelmann, HJ., Becker, T. (2010). The role of the "Heil- und Pflegeanstalt" (state hospital) Günzburg in the context of the "Aktion-T4". *Psychiatr Prax*. Sep;37(6):300-5. doi: 10.1055/s-0030-1248439. [in German].

Steger, F., Gorgl, A., Strube, W. (2011). Die «Aktion-T4». *Der Nervenarzt* 82 (11):1476–1482. Universität Augsburg. [in German].

Vengerska V., Kovalchuk I. "UNWORTHY LIFE" AND HISTORICAL MEMORY OF THE VICTIMS OF NAZISM IN GERMANY AND UKRAINE: THEORY, HISTORIOGRAPHY AND POLITICAL PRACTICES

Abstract

The purpose of the work is to investigate the situation after the Second World War and in our time, in relation to the memory of the crimes of the Nazi regime, which were related to social and racial experiments, and their reflection in the historiography, memorial, artistic and cultural practices of Germany. Among the tasks that the authors set before themselves was the

analysis of the features of the displacement/forgetting of "inconvenient" pages of history for a long period in the post-war period, and the reasons for their "return". **Research methodology.** Among the methodological approaches used by the authors during the preparation of the article: historiographical and source studies, methods of memory study, comparative studies, history of science, as well as a new interdisciplinary direction - disability studies, which is related to the study of the meaning, nature and consequences of disability. **Scientific novelty** is determined by comparing the situation of remembering the victims of the Nazi regime, whose lives were called "unworthy", and the presentation of this topic in historical and other special literature, historical memory and commemorative practices of Germany and Ukraine. **Conclusions.** The ideas of treating people with hereditary and acquired diseases as "social ballast" were born in the European and American intellectual environment long before the Nazis came to power in Germany. The leaders of the National Socialist Party participated in the development of state programs aimed at forced sterilization, and later - taking the lives of people with disabilities in various ways, which during the occupation of European countries acquired "scaling" in concentration camps and not only.

Not only the German and Soviet governments joined in the long "forgetting" of this page of history. Not the last role was played by the position of the USA, whose medical and pharmacological fields were interested in using the results of experiments conducted on people within the framework of the outlined programs. Only thanks to the efforts of journalists, psychiatrists and former victims and relatives of the programs "Euthanasia", "Action T-4" and others, since the end of the 1980s, the process of speaking and returning to historical memory the events that led to the destroyed people Although slow, but systematic inclusion in the memorial landscapes of settlements in Germany and Ukraine, brings back the memory of the victims of Nazism and serves as a warning to humanity about the impossibility of violating the general ethical norms that keep us human.

This article was written within the framework of the project "European integration and Ukraine: historical memory and migration challenges" of the Jean Monnet Erasmus+ program and consists of two parts. The end of the article will be published in the next issue of *Intermarum: History, Politics, Culture* magazine.

Key words: World War II, Nazism, historical memory, historical politics, memorial space, Ukraine, Germany, euthanasia.

**Więherska W., Kowalczyk I. „NIEGODNE ŻYCIE” I PAMIĘĆ
HISTORYCZNA OFIAR NAZIZMU W NIEMCZECH I UKRAINIE:
TEORIA, HISTORIOGRAFIA I PRAKTYKI POLITYCZNE**

Streszczenie

Celem pracy jest zbadanie sytuacji po drugiej wojnie światowej i współcześnie, w odniesieniu do pamięci o zbrodniach reżimu nazistowskiego, które wiązały się z eksperymentami społecznymi i rasowymi oraz ich odbiciem w historiografii, pamiątkowych, artystycznych i kulturalnych praktykach Niemiec. Wśród zadań, jakie postawili sobie autorzy, jest analiza cech wycofania/„zapomnienia” „niewygodnych” momentów historii na długi okres powojennego czasu i przyczyn ich „powrotu”. **Metodologia badań.** Wśród podejść metodologicznych zastosowanych przez autorów w trakcie przygotowywania artykułu: badania historiograficzne i źródłowe, metody badania pamięci, badania porównawcze, historia nauki, a także nowy kierunek interdyscyplinarny – disability studies, który wiąże się z badaniem znaczenia, charakteru i skutków niepełnosprawności. **Nowatorstwo naukowe** polega na porównaniu sytuacji upamiętniania ofiar reżimu nazistowskiego, których życie nazwano „niegodnymi”, z reprezentacją tego tematu w literaturze historycznej i specjalistycznej, pamięci historycznej i praktykach upamiętniających Niemiec i Ukrainy. **Wnioski.** Idee traktowania osób chorych dziedzicznie i nabytych jako „balastu społecznego” narodziły się w europejskim i amerykańskim środowisku intelektualnym na długo przed dojściem nazistów do władzy w Niemczech. Przywódcy Partii Narodowo-Socjalistycznej uczestniczyli w opracowywaniu państwowych programów mających na celu przymusową sterylizację, a później – odbieranie życia osobom niepełnosprawnym na różne sposoby, co w czasie okupacji krajów europejskich zyskało „skalowanie” w obozach koncentracyjnych i nie tylko.

Do długiego „zapominania” tej karty historii włączyły się nie tylko rządy Niemiec i ZSRR. Nie ostatnią rolę w tym odegrało stanowisko Stanów Zjednoczonych, których dziedziny medyczne i farmakologiczne były zainteresowane wykorzystaniem wyników eksperymentów prowadzonych na ludziach w ramach zarysowanych programów. Tylko dzięki wysiłkom dziennikarzy, psychiatrów oraz byłych ofiar i bliskich programów „Eutanazja”, „Akcja T-4” i innych, od końca lat 80 XX w. rozpoczął się proces opowiadania i przywracania pamięci historycznej wydarzeń, które doprowadziły do zniszczonych ludzi. Choć powolne, ale systematyczne wpisywanie w krajobraz pamięci osiedli Niemiec i Ukrainy, przywraca pamięć o ofiarach nazizmu i stanowi przestrożę dla ludzkości przed niemożliwością naruszenia ogólnych norm etycznych, które czynią nas ludźmi.

Słowa kluczowe: Druga wojna światowa, nazizm, pamięć historyczna, polityka historyczna, przestrzeń pamięci, Ukraina, Niemcy, eutanazja.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 39:069"18/20 ст."

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112072>

Вербицька Поліна,
доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри історії,
музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету
«Львівська політехніка»,
Polina.V.Verbytska@lpnu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-0768>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ МУЗЕЇВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСКУСІЙ І ПРАКТИК ПОСТКОЛОНІАЛІЗМУ

Анотація

Мета статті – обґрунтувати потенціал теоретичних підходів постколоніалізму в переосмисленні місії етнографічного музею у глобалізованому багатокультурному суспільстві. **Методологічна основа дослідження** базується на інструментах сучасних постколоніальних і пам'яттєвих студій, музеології та антропології. **Наукова новизна.** Обґрунтовано значення теоретичних підходів постколоніалізму в переосмисленні місії етнографічного музею у глобалізованому багатокультурному суспільстві. На прикладі Музею цивілізацій Європи та Середземномор'я у Марселі, визначено інноваційні кураторські підходи деколонізації етнографічної колекції та інтеграції надбання різних народів колишньої колоніальної імперії. **Висновки.** Проаналізовано виникнення і функціонування етнографічних музеїв у XIX – першій половині XX ст. як втілення імперських проєктів. Простежено еволюцію етнографічних музеїв у тісному взаємозв'язку з розвитком антропології як наукової дисципліни. Етнографічні об'єкти розглядалися як свідчення цивілізаційної еволюції людства, а також встановлювали відмінності між європейцями та «іншими». Схарактеризовано виклики й особливості нової парадигми етнографічної музеології у сучасному світі. У статті представлено кураторські підходи, втілені в постійній експозиції музею цивілізацій Європи та Середземномор'я у Марселі як приклад сучасної трансформації етнографічного музею у музей суспільства.

Ключові слова: етнографічний музей, експозиція, антропологія, колоніальна імперія, постколоніалізм, музеї суспільства.

Постановка проблеми. Етнографічні музеї, що виникли в Європі у дев'ятнадцятому столітті, були імперськими проектами. Вони сформували чіткі зв'язки з метрополією, оскільки збирали колекції з колоній для дослідницьких й просвітницьких цілей для популяризації культури народів колоніальних імперій. Проте наприкінці ХХ ст. європейські етнографічні музеї зіткнулися із кризовими явищами, пов'язаними із процесами деколонізації. Музеї у Європі, як легітимні хранителі та авторитети культурного надбання, функціонування яких було тісно пов'язане зі спробами, започаткованими у дев'ятнадцятому столітті, використати культуру з метою колоніальної експансії, розпочали процес переосмислення своїх підходів до її представлення (Durrans, 1993). Сама категорія «етнографічний музей» як музей, присвячений «іншим» (не західним цивілізаціям, суспільствам чи етнічним групам), потребувала ґрунтового переосмислення (Boursiquot, 2016).

Виклики для етнографічних музеїв у постколоніальному світі пов'язані із пошуком нових способів представлення предметів у музейній експозиції. Сучасна антропологія та музеологія, у контексті теоретичних дискусій і практик постколоніалізму, відкинула ідею унітарних, гомогенних культур. Паралельно відбувається переосмислення культури титульної нації. У контексті зміни парадигми у представленні образу «іншого» унікальні колекції етнографічних музеїв можуть запропонувати громадськості ключі до кращого розуміння інших культур (Harris, O'Hanlon, 2013). Зміна парадигми в антропології та музеології позитивно впливає на кураторські практики етнографічних музеїв. У відповідь на виклики, більшість етнографічних музеїв в Європі почали переосмислювати предмети в колекціях, а також розвивати тісну співпрацю зі спільнотами, матеріальну культуру яких вони експонують.

Останні дослідження та публікації. Проблематика статті об'єднує міждисциплінарні напрями сучасної теорії й практики: постколоніалізму, музеології й антропології. У сучасній світовій музеології й антропології відбуваються інтенсивні процеси переосмислення підходів до представлення інших культур в музейних експозиціях в контексті теорії постколоніалізму. Нові дослідження в наукових сферах музеології, культурології,

антропології, етнології, етнографії, історії мистецтва, дизайну порушили низку історичних та інтерпретаційних питань, що мають вирішальне значення для функціонування етнографічних музеїв у постколоніальну добу (Aronsson, Elgenius, 2014; Barringer, Flynn, 2012; Groten, 2022).

Колективна пам'ять відіграє вирішальну роль у створенні просторових уявлень та ідентичності спільноти. Культурна європеїзація та творення європейської пам'яті є суперечливим процесом, що відображена у низці публікацій музеологів про вплив політики на дискурси щодо зовнішніх і внутрішніх кордонів Європи та Європейського Союзу (Kaiser, 2011; Krankenhagen, 2011). У наукових працях про європейські музеї висвітлюється зв'язок сучасних музейних наративів з локальними, національними і транснаціональними дискурсами і викликами (Bulley, 2009; Poehls, 2011; Lebovics, 2014; De Cesari, 2017). У низці статей досліджуються експозиції і методи експонування в європейських музеях суспільства, на предмет узгодження локального, регіонального, національного і транснаціонального вимірів культурного простору двадцять першого століття (Boursiquot, 2016; Giovanangeli, 2021; Mazé, Poulard, Ventura, 2015). Дослідники відзначають суперечливий характер нових кураторських пошуків у музейному просторі Європи, котрі, з одного боку, прагнуть подолати культурні бар'єри в європейському контексті, а з іншого – ризикують повторити процеси націоналізації XIX ст. стосовно того, хто є європейцем, а хто ні (Krankenhagen, 2011).

Дискурс деколонізації музейних наративів є новим напрямом в українській музеології. Тематичні наукові дискусії з цієї проблеми мають місце, проте обмежуються географічним простором і хронологічними рамками російської і радянської імперій (Ukrainian Institute, 2023). Відтак бракує досліджень того, яким чином транснаціональні дискурси і сучасний європейський музейний досвід впливають на практики в сучасних українських етнографічних музеях.

Мета статті. Мета статті – обґрунтувати потенціал теоретичних підходів постколоніалізму в переосмисленні місії етнографічного музею у глобалізованому багатокультурному суспільстві. У статті представлено кураторські підходи, втілені в постійній експозиції музею цивілізацій Європи та Середземномор'я

у Марселі, як приклад трансформації етнографічного музею у музей суспільства. Стаття базується на ґрунтовному аналізі наукових праць з музеології й антропології, а також авторських спостережень під час відвідин та ознайомлення із експозицією музею цивілізацій Європи та Середземномор'я у Марселі в 2023 році.

Виклад матеріалу дослідження. Музеї були невід'ємною складовою модерного міста, найбільш типовою інституцією метрополії. Національні музеї існували в різних формах і видах: археологічні, етнографічні, фольклорні, історичні, художні, військові, технічні, природничі (Aronsson, Elgenius, 2014). У контексті імперського дискурсу етнографічні та колоніальні музеї були найважливішими спеціалізованими культурними інституціями (Boursiquot, 2016).

Впродовж дев'ятнадцятого століття сформувався тісний зв'язок між музеєм і антропологією як науковою дисципліною. Ідея природного відбору, підтверджена концепцією еволюції, обґрунтувала класифікацію етнографічних артефактів. Етнографічні об'єкти розглядалися як свідчення поступової еволюції людства від стану дикунства до цивілізації. Поряд з етнологічним експонуванням людей на колоніальних виставках та світових ярмарках, ці предмети не лише підтверджували статус антропології як емпіричної науки, але й артикулювали відмінності між європейцями та «іншими» (Schildkrout, 2012). Водночас традиційна матеріальна культура європейських народів була відмежована об'єктом вивчення спорідненої, але окремої спеціалізації – фольклору, на відміну від етнології або етнографії (Groten, 2022).

Дослідники визначають «музейний період» в антропології, який тривав з 1840-х до 1890-х рр., як період, коли майже всі дослідження проводилися музейними антропологами: збір музейних колекцій і подальше вивчення їх в музеї було важливою частиною антропологічних досліджень» (Feest, 2013). Відносини між музеєм і антропологією формувалися під впливом кількох чинників: генеза антропології як природничої науки і поширення природничих музеїв; використання антропології як наукового обґрунтування європейського колоніального проєкту та колоніальних виставок протягом ХІХ - першої половини ХХ ст.;

утвердження ідеї про необхідність енциклопедичної фіксації культур корінних народів, а також гуманістичний проєкт, що обґрунтував як єдність, так і різноманітність людства.

У XIX ст. в європейському просторі утвердилася практика експонування предметів і людей, які вважалися принципово відмінними від європейської культурної та фізичної норми. На зламі століть такі заходи були доповнені спеціальними колоніальними виставками в Лондоні (1886, 1924-1925), Амстердамі (1883), Ліоні (1894), Марселі (1906 і 1922), Порту (1934) і Глазго (1938) (Boursiquot, 2016).

Колоніальні музеї, що виникли на початку двадцятого століття, були пізнішим доповненням до етнографічних музеїв. Зазвичай колоніальні музеї містили етнографічні відділи, що представляли культури і «раси» різних колоній. Політичні еліти використовували колоніальні музеї для експонування колоніальних предметів і товарів, щоб підвищити суспільний інтерес до імперської політики (Groten, 2022). Оскільки вирощування чи видобуток екзотичних продуктів вимагало застосування наукових знань агрономії чи хімії, низка колоніальних музеїв ставали також дослідницькими установами, публікуючи бюлетені для потенційних підприємців та емігрантів (Boursiquot, 2016). Разом з численними місійними музеями, торговими й місцевими виставками, зоопарками, музеї та експозиції формували складний «виставковий комплекс» (Groten, 2022).

Незважаючи на те, що музеї у XIX ст. були потужними інструментами національної політики європейських держав, конструюючи національні наративи й сприяючи формуванню національні ідентичності, етнографічні музеї підтримували ідеологічну легітимізацію імперій. Вони відкривали публіці свої величні будівлі та вражаючи на той час експозиції, де етнографічні артефакти символізували первісний світ, а новітні технології та мистецтво – останні досягнення людського розвитку (Bennett, 1988). У музейному контексті зібрані предмети стали репрезентувати та ілюструвати культури чи народи, а отже, набули нових значень, відірваних від їхніх первинних смислів.

Як зазначають у своєму дослідженні П. Аронсон та Г. Елденіус, об'єднавчою складовою європейських музеїв був транснаціоналізм, який відіграв важливу роль у їх становленні і

розвитку європейського культурного простору. Національні музеї адаптували практики інших музеїв до власних національних потреб. Відповідно такі транснаціональні практики у формуванні європейського музейного ландшафту містили чимало спільних характеристик, що стосувалися збору колекцій, процесу і принципів колекціонування, способів експонування збірок, педагогічні цілі просвітництва громадськості, у намаганні представити глибинні історичні витоки своїх націй (Aronsson, Elgenius, 2014).

Впродовж двадцятого століття етнографічні музеї залишалися на чільному місці європейського музейного ландшафту. Однак антропологи поступово відмовилися від матеріального вивчення суспільств і дедалі більше цікавилися вивченням смислів, соціальних структур, владних відносин, соціальних практик, способів буття, які можна отримати лише шляхом проведення польових досліджень.

Наприкінці 1980-х рр. ХХ ст., внаслідок зміни парадигми світової антропології й музеології, деякі етнографічні музеї трансформувалися у музеї суспільства, які інтегрували наративи про соціальні трансформації та репрезентації культурного розмаїття в плюралістичних і транснаціональних соціальних контекстах (Pabst, Johansen, Ipsen, 2016). На відміну від етнографічних музеїв минулого, котрі документували та експонували інші культури, музеї суспільства змінили ставлення до культурних відмінностей, позиціонуючи їх як місця міжкультурних зустрічей. Переймаючись нагальними суспільними проблемами, ці інституції формують нову місію музею – рефлексії та критики, що співзвучна із критичною антропологією (Schildkrout, 2012).

Етнографічні об'єкти у європейських музеях – це не лише незахідні предмети; вони втягнуті у відносини між «нами» та «іншими» - відносинами, які постійно переосмислюються (L'Estoile, 2007). Постколоніальний музей, як зазначає де Л'Естуаль, - це музей, який рефлексує над цими відносинами й заохочує публіку замислитися над тим, що інші культури не існують поза відносинами, які визначають відмінності (L'Estoile, 2008). Вони ставлять питання про те, як і чому були зібрані етнографічні об'єкти, як туризм трансформував культурні практики, як незахідні суспільства представлені в експозиціях. Лише завдяки таким

рефлексивним зусиллям з'являються можливості міжкультурного діалогу, що трансформує як експозицію, так і відносини з публікою.

Музеї суспільства ідентифікують себе насамперед через свою публіку, а не колекції, а також застосовують тематичний підхід для роздумів над суспільними проблемами. Музеї суспільства прагнуть уникати індоктринації: вони передають питання, а не відповіді на них. У цій перспективі музей стає інтерактивною «обсерваторією» суспільного життя, де публіку змушують задуматися над власною культурою та ідентичністю (Boursiquot, 2016).

За останні кілька років низка етнографічних музеїв в Європі вирішили прибрати більшу частину свого історичного матеріалу з експозиції на користь нових об'єктів й експозицій, які фокусуються на сучасних соціально-політичних темах. До прикладу, у Музеї світових культур у Гетеборзі, Швеції, куратори відмовилися від постійної експозиції, організувавши серію тимчасових виставок, присвячених актуальним соціальним проблемам, наприклад, «СНІД в епоху глобальних змін» (Harris, O'Hanlon, 2013). Інші музеї зайнялися ґрунтовним дослідженням історії артефактів своїх колекцій та зв'язків, що їх створюють. Зокрема, у музеї Оксфордського університету Пітт Ріверса проєкт «Музей родинних зв'язків» спирався на ідеї з мережевої теорії, щоб дослідити стосунки, які сприяли створенню колекції музею у дев'ятнадцятому та на початку двадцятого століття (Gosden, Larson та Petch, 2007).

Музей цивілізації Європи та Середземномор'я у Марселі як поєднання локального, регіонального й транснаціонального наративів.

Серед «музеїв суспільства» особливий інтерес викликає перший національний музей, розташований за межами столиці – Музей цивілізацій Європи та Середземномор'я в Марселі, що був відкритий у Франції у 2013 р. Його колекція має давню історію та бере свій початок від експозиції національного музею народних мистецтв і традицій у Парижі, що презентувала аспекти французької народної культури. З огляду на політичні та соціальні зміни, експозиція цього етнографічного музею потребувала переосмислення, тож планувалося її закриття та переведення до нового приміщення. У дусі культурної децентралізації, саме Марсель був визначений новим місцем розташування музею.

Рішення про відкриття Музею цивілізацій Європи та Середземномор'я в Марселі було прийнято в контексті французької політики, яка традиційно визнає культурні інституції потужним інструментом ідентичності. Музейний нарратив, як один із політичних проєктів, мав порушити важливі питання зв'язку постколоніальної Франції з її колишньою колоніальною імперією. Він також вписувався в ширший політичний план, задуманий всередині 1990-х рр. для зміцнення занепакої економіки та інфраструктури Марселя, у контексті стратегії використання середземноморських характеристик міста для регенерації його центру й портової зони (Giovanangeli, 2021).

Крім того, це було співзвучно із політичними намаганнями посилення ролі Франції в середземноморському регіоні. Створення з ініціативи Франції у 2008 р. середземноморського союзу (Спільна декларація Паризького саміту 2013 року), що об'єднав 47 країн – членів ЄС, а також північно-африканські, балканські держави і Туреччину, мав бути підкріпленим спільним плюралістичним проєктом для відображення розмаїття культурного життя в середземноморському регіоні (Lebovics, 2014). Відкриття музею у 2013 році відбувалося одночасно з проведенням у Марселі річної програми Європейського Союзу «Європейські столиці культури» (ЕСОС), під час якої місто демонструвало середземноморську тематику в інтерпретації місцевих та всесвітньо відомих митців.

Зв'язок між національним французьким музеєм (першим за межами Парижа) та культурною програмою під егідою Європейського Союзу, привертає увагу до музею як до дискурсивного конструювання транснаціональних нарративів, пов'язаних з «парафіяльними» концепціями міського простору (Lazarus, 2011). Поява європейських музеїв, які досліджують транснаціональні нарративи, відбувається у контексті інтенсивних дискусій в Європейському Союзі про міжнародні відносини та етичні зобов'язання. Країни ЄС розробляють зовнішню політику та політику безпеки в Європейському Союзі, наголошуючи на етичній відповідальності перед сусідніми країнами в контексті дотримання прав людини й політичних наслідків кордонів ЄС (Bulley, 2009, p. 64).

Музей цивілізацій Європи та Середземномор'я в Марселі декларує зміни у ставленні до культурних відмінностей: на відміну

від етнографічних музеїв, що документували та експонували інші культури, музеї суспільства позиціонують як місця міжкультурних контактів і зустрічей (Boursiquot, 2016). Ця нова місія сприяє поширенню європейськості, відповідно до гасла ЄС про єдність у розмаїтті, а також формулює певні питання про те, яким чином відбуватиметься такий діалог, хто братиме в ньому участь, яке місце буде відведено колоніальному минулому.

Як зазначають дослідники, шлях до розуміння цього комплексу питань полягає в тому, щоб простежити за історіями, які розповідають нові музеї, або за розбіжностями щодо того, які історії вони мають розповідати, так як це стосується державної і регіональної політики, економічних інтересів, розвитку туризму і, власне, ідентичності. Саме музейна експозиція відображає комплекс чинників – культурних, суспільних, економічних, політичних і транснаціональних, що сприяють формуванню нової локальної, національної, європейської і глобальної історії (Lebovics, 2014).

Рисунок 1. Музей цивілізацій Європи та Середземномор'я в Марселі

Символічне розташування музею на середземноморському узбережжі Франції підтверджує стратегічну роль Марселю в інтеграції середземноморських народів і культур, зміщуючи європейський фокус у бік географічного півдня. Географічне розташування музею створює мости, які простягаються до інших місць Середземномор'я, створюючи діалог між громадами як на місцевому, регіональному, так і на глобальному рівні. Метою музею є створення «нового бачення Середземномор'я, яке не нав'язує точку зору європейців» (Freschel, 2013). Це твердження означає не лише середземноморський фокус, але й новий спосіб концептуалізації Середземномор'я. Нове Середземномор'я – це простір з власною виразною ідентичністю, зосередженою навколо

головних його проблем – мобільності, релігійної різноманітності, воєн і довілля (Giovanangeli, 2021).

Локальний, регіональний і транснаціональний вимір інтегрований в архітектуру і кураторську роботу марсельського музею. Його будівля спроектована архітектором Річчіотті у формі об'ємного прямокутного блоку з темного скла і чорного філігранного бетону на земельній косі біля входу в порт, який з'єднує Середземномор'я із Францією, що сигналізує про безпосередній зв'язок культурного контексту із культурною політикою (Giovanangeli, 2021).

Рисунок 2. Внутрішній простір Музею середземноморських цивілізацій у Марселі

Наративи Музею середземноморських цивілізацій у Марселі присвячені країнам Середземномор'я, здійснюючи внесок у постійний діалог населення цього регіону. У центрі музейного наративу – середземноморські цивілізації, а також зв'язки регіону з Європою. Музей містить постійну і тимчасові експозиції, дослідницький центр, організовує наукові конференції.

Рисунок 3. Експозиція, присвячена сільському господарству у Музеї середземноморських цивілізацій у Марселі

Головні теми, визначені в постійній експозиції «Галерея Середземномор'я», відображають винайдення землеробства, релігійні вірування, генезу монотеїзму, громадянство, права людини, морські подорожі. Вони представляють транснаціональну перспективу, яка включає Туреччину, Північну Африку, Європу, Ізраїль та перетин між ісламом, іудаїзмом і християнством (Mazé, Poulard, Ventura, 2015). Експозиція містить музеалії, аудіовізуальні інсталяції й мистецькі твори.

Поряд із регіональним існують численні перетини місцевого і транснаціонального наративів. Значення об'єктів, представлених в експозиції, формується кураторською концепцією, що представляє спільні простори з огляду на зв'язки, які вони створюють з локальним і транснаціональним. До прикладу, у розділі, присвяченому сільському господарству, експонуються старовинні та сучасні глиняні горщики різного походження (з Франції, Греції, Туреччини, Сербії). Проте вони ілюструють спільну практику їх використання у процесі споживання хліба, оливок і вина у середземноморському регіоні. А поряд представлена інсталяція «Дерево водомірів», складена з металевих водопровідних труб у формі дерева. Послання цієї інсталяції ґрунтується на середземноморському наративі, але також має чітко виражений глобальний контекст: вона порушує проблему управління водними ресурсами в сучасному світі, що загрожує продовольчим культурам й засобам існування фермерів (Giovanangeli, 2021). Предмети сучасного мистецтва співіснують в експозиції з народними артефактами, кидаючи виклик традиційним музеологічним парадигмам: європоцентричній дихотомії мистецтва як «високої культури» проти етнографічної, «низької» культури (De Cesari, 2017).

Ілюстрацією взаємозв'язку між локальними і транснаціональними проблемами є розділ музейної експозиції, присвячений громадянству і правам людини. Значна частина цього розділу присвячена французькій революції, що підкреслює чіткий національний та марсельський вимір. Концепція громадянства репрезентована у ньому за допомогою різних об'єктів з античного світу, інсталяцій та відео, що розповідає про долю вигнанців у Туреччині. Еволюція демократичних принципів, що розгортається у середземноморському просторі, порушує питання зв'язку між

поняттям європейської приналежності, міграціями і глобальним громадянством (De Cesari, 2017). В останніх розділах музейної експозиції є згадки про війну в Іспанії, ізраїльсько-палестинські конфлікти, порушуються гендерне питання й проблема міграції.

Відповідно музей у Марселі відображає еволюцію ідей щодо співіснування локального, національного і регіонального, які певною мірою вплинули на музейні наративи. Музей намагається врахувати місцеві та національні пріоритети, представляючи з одного боку, плюралістичну історію Франції, а з іншого, підкреслюючи зв'язок Франції з Середземномор'ям і Європою (Lebovics, 2014). Як вияв успіху цієї стратегії у 2015 р. Музею було присуджено премію Ради Європи «Музей року» за значний внесок у розуміння європейської культурної спадщини та дослідження Середземномор'я як місця зародження цивілізацій і перехрестя європейської та арабської культур (Giovanangeli, 2021).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що представлення образу «іншого» в сучасній експозиції етнографічного музею є індикатором соціальних і політичних змін. Для того, щоб пояснити концепцію і підходи кураторів, які ініціюють трансформаційні процеси в європейських музеях, дослідники використовують поняття «рефлексивної європеїзації» (Kaiser, 2014). Рефлексивна європеїзація ставить під сумнів обґрунтованість традиційних, гегемоністських образів Європи, змодельованих на основі західного універсалізму, Просвітництва чи християнства. На зміну цим образам приходять самоаналіз і продуктивне відчуття невизначеності, що призводить до розгляду історичних і сучасних взаємозв'язків Європи з іншими регіонами світу. Усвідомлюючи мінливість кордонів і суперечливість європейського проекту, а також власну критичну роль у цьому процесі геополітичної уяви, музейні куратори намагаються знайти відповідь на складне питання, як представити «Європу» в музеї без її уречевлення і «контейнеризації» у глибоко проблематичний спосіб (De Cesari, 2017).

Розуміння цих змін в етнографічному музеї знаходиться у площині зв'язку етнографічного музею й антропології, що склалися у другій половині ХІХ ст., та у змінах парадигми, яка визначила подальший розвиток цієї дисципліни. Як в антропології, так і в етнографічній музеології пошуки відповідей на суперечливі

питання відбуваються в політизованому контексті на локальному, національному, регіональному і транснаціональному рівнях.

Музеї є важливим місцем, де створюється геополітична уява про культурну Європу. Національні проекти та геополітика відіграють ключову роль у такій європеїзації культурних інституцій (De Cesari, 2017). Процеси трансформації етнографічної музеології супроводжуються пошуком відповіді на питання про те, чи нові музеї є ефективним способом деколонізації старих етнографічних колекцій і сприяють новим відносинам між європейськими країнами та їхніми колишніми колоніями. У контексті теорії постколоніалізму у світових музеологічних дискусіях постали питання про легітимність усталених підходів експонування етнографічних предметів, про репрезентацію образу «інших», про необхідність діалогу із спільнотами, колекції культур яких експонуються у музеї.

На зламі століть європейські музеї дедалі менше акцентують увагу на відмінностях, створюючи наративи, що підкреслюють багатокультурне суспільне розмаїття і плюралізм. Важливим, у процесі пошуку нових моделей репрезентації інших культур в музейній експозиції, є ініціатива знизу. Грунтовна теоретична рефлексія нової музеології позитивно впливає на кураторські практики сучасних етнографічних музеїв. Історичні етнографічні колекції ребрендovanі в європейських музеях суспільства, зокрема Музеї цивілізацій Європи та Середземномор'я в Марселі, котрий є позитивним прикладом інтеграції локального, регіонального і транснаціонального вимірів кураторської практики й архітектури культурної інституції. Сучасні музеологічні підходи інвестують у створення місцевої ідентичності Марселя навколо символічної репрезентації потоків міграцій і міжкультурних контактів.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів порушеної проблематики. Існує проблема браку нових моделей і практик полікультурної інтеграції в експозиції українських етнографічних музеїв, що потребує подальшої уваги теоретиків і практиків в царині музеології.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті

Джерела та література

Український інститут, (2023). Деколонізація в українських музеях: теорія і практика. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ui.org.ua/sectors/projects/decolonization-in-ukrainian-museums/>.

Aronsson, P. and Elgenius, G. (2014). National Museums and Nation-building in Europe 1750-2010: Mobilization and legitimacy, continuity and change, Taylor & Francis, Milton Park, Abingdon. 212 p.

Barringer, T. and Flynn, T. (2012). Colonialism and the object: empire, material culture and the museum, Routledge, Milton Park, Oxfordshire. 236 p.

Bennett, T. (1988). “The Exhibitionary Complex”, *New formations*, (4), pp. 73-102.

Boursiquot, F. (2016). “Ethnographic Museums: From Colonial Exposition to Intercultural Dialogue”, In Chambers I., De Angelis A., Ianniciello C. and Orabona M (Eds.), *The postcolonial museum: The arts of memory and the pressures of history*, Routledge, Milton Park, Oxfordshire, pp. 63-89.

Bulley, D. (2009). Ethics as foreign policy: Britain, the EU and the other, Routledge, Milton Park, Oxfordshire. 192 p.

De Cesari, C. (2017). “Museums of Europe: Tangles of memory, borders, and race”, *Museum Anthropology*, 40(1), pp. 18-35.

Durrans, B. (1993), “The future of ethnographic exhibitions”, *Zeitschrift Für Ethnologie*, 118(1), pp. 125-139.

Eriksen, T.H. and Nielsen, F.S. (2013). A History of Anthropology, Pluto Press, London. 264 p.

Feest, C. (2013). “Which Ethnography Do Ethnographic Museums Need?”, *Beyond Modernity. Do Ethnography Museums Need Ethnography*, pp. 185-195.

Giovanangeli, A. (2021). “Shaping Mediterranean Geographies. The Museum of European and Mediterranean Civilizations in Marseille and the Making of Identity”, *Urban Bridges, Global Capital (s): Trans-Mediterranean Francosphères*, 101, pp. 1-26, available at : <https://opus.lib.uts.edu.au/bitstream/10453/146138/2/Giovanangeli%20Urban%20Bridges%20revised.pdf>.

Gosden, C., Larson, F. and Petch, A. (2007). Knowing Things: exploring the collections at the Pitt Rivers Museum 1884–1945. Oxford University Press, Oxford. 280 p.

Groten, M. (2022). “Propaganda and science in imperial museums”, In Groten M (Ed.), *The Architecture of Empire in Modern Europe: Space, Place,*

and the Construction of an Imperial Environment, 1860-1960, Amsterdam University Press, Amsterdam, pp. 229-282.

Harris, C. and O'Hanlon, M. (2013). "The Future of the Ethnographic Museum", *Anthropology Today*, 29 (1), pp. 8-12.

Kaiser, W., Krankenhagen, S. and Poehls, K. (2014). *Exhibiting Europe in museums: Transnational networks, collections, narratives, and representations*, Vol. 6, Berghahn Books, Oxford. 254 p.

Kaiser, W. (2011). "Musealizing the European Union and Its History: Institutions, Actors and Networks", available at: <https://aei.pitt.edu/52871/>.

Krankenhagen, S. (2011). "Exhibiting Europe The Development of European Narratives in Museums, Collections, and Exhibitions", *Culture Unbound*, 3(3), pp. 269-278.

Lazarus, N. (2011). *The postcolonial unconscious*, Cambridge University Press, Cambridge. 310 p.

Lebovics, H. (2014). "The future of the nation foretold in its museums", *French Cultural Studies*, 25(3-4), pp. 290-298.

L'Estoile, B. (2008). "The past as it lives now: an anthropology of colonial legacies", *Social anthropology/Anthropologie sociale*, 16(3), pp. 267-279.

Mazé, C., Poulard, F. and Ventura, C. (2015). "Dismantling, Reorganization, and Creation: The Introduction to Ethnology Museums: Culture, Politics, and Institutional Change", *Museum Anthropology Review*, 9(1-2), pp. 34-57.

Poehls, K. (2011). "Europe, blurred: Migration, margins and the museum", *Culture Unbound*, 3(3), pp. 337-353.

Schildkrout, E. (2012). "Anthropology – Museum-based Study", *Encyclopedia Britannica Online*, available at: <https://www.britannica.com/science/anthropology> (accessed 30 March 2024).

Shelton, A. (2000). "Museum Ethnography. An Imperial Science", In Hallam E. and Street B (Eds.), *Cultural Encounters. Representing Otherness*, Routledge, New York and London, pp. 155-193.

References

Ukrainskyi instytut, (2023). Dekolonizatsiia v ukrainskykh muzeiakh: teoriia i praktyka. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://ui.org.ua/sectors/projects/decolonization-in-ukrainian-museums/>.

Aronsson, P. and Elgenius, G. (2014). *National Museums and Nation-building in Europe 1750-2010: Mobilization and legitimacy, continuity and change*, Taylor & Francis, Milton Park, Abingdon. 212 p.

Barringer, T. and Flynn, T. (2012). *Colonialism and the object: empire, material culture and the museum*, Routledge, Milton Park, Oxfordshire. 236 p.

Bennett, T. (1988). "The Exhibitionary Complex", *New formations*, (4), pp. 73-102.

Boursiquot, F. (2016). “Ethnographic Museums: From Colonial Exposition to Intercultural Dialogue”, In Chambers I., De Angelis A., Ianniciello C. and Orabona M (Eds.), *The postcolonial museum: The arts of memory and the pressures of history*, Routledge, Milton Park, Oxfordshire, pp. 63-89.

Bulley, D. (2009). *Ethics as foreign policy: Britain, the EU and the other*, Routledge, Milton Park, Oxfordshire. 192 p.

De Cesari, C. (2017). “Museums of Europe: Tangles of memory, borders, and race”, *Museum Anthropology*, 40(1), pp. 18-35.

Durrans, B. (1993). “The future of ethnographic exhibitions”, *Zeitschrift Für Ethnologie*, 118(1), pp. 125-139.

Eriksen, T.H. and Nielsen, F.S. (2013). *A History of Anthropology*, Pluto Press, London. 264 p.

Feest, C. (2013). “Which Ethnography Do Ethnographic Museums Need?”, *Beyond Modernity. Do Ethnography Museums Need Ethnography*, pp. 185-195.

Giovanangeli, A. (2021). “Shaping Mediterranean Geographies. The Museum of European and Mediterranean Civilizations in Marseille and the Making of Identity”, *Urban Bridges, Global Capital (s): Trans-Mediterranean Francosphères*, 101, pp. 1-26, available at : <https://opus.lib.uts.edu.au/bitstream/10453/146138/2/Giovanangeli%20Urban%20Bridges%20revised.pdf>.

Gosden, C., Larson, F. and Petch, A. (2007). *Knowing Things: exploring the collections at the Pitt Rivers Museum 1884–1945*, Oxford University Press, Oxford. 280 p.

Groten, M. (2022). “Propaganda and science in imperial museums”, In Groten M (Ed.), *The Architecture of Empire in Modern Europe: Space, Place, and the Construction of an Imperial Environment, 1860-1960*, Amsterdam University Press, Amsterdam, pp. 229-282.

Harris, C. and O’Hanlon, M. (2013). “The Future of the Ethnographic Museum”, *Anthropology Today*, 29(1), pp. 8-12.

Kaiser, W., Krankenhagen, S. and Poehls, K. (2014). *Exhibiting Europe in museums: Transnational networks, collections, narratives, and representations*, Vol. 6, Berghahn Books, Oxford. 254 p.

Kaiser, W. (2011). “Musealizing the European Union and Its History: Institutions, Actors and Networks”, available at: <https://aei.pitt.edu/52871/>.

Krankenhagen, S. (2011). “Exhibiting Europe The Development of European Narratives in Museums, Collections, and Exhibitions”, *Culture Unbound*, 3(3), pp. 269-278.

Lazarus, N. (2011). *The postcolonial unconscious*, Cambridge University Press, Cambridge. 310 p.

Lebovics, H. (2014). “The future of the nation foretold in its museums”, *French Cultural Studies*, 25(3-4), pp. 290-298.

L’Estoile, B. (2008). “The past as it lives now: an anthropology of colonial legacies”, *Social anthropology/Anthropologie sociale*, 16(3), pp. 267-279.

Mazé, C., Poulard F. and Ventura C. (2015). “Dismantling, Reorganization, and Creation: The Introduction to Ethnology Museums: Culture, Politics, and Institutional Change”, *Museum Anthropology Review*, 9(1-2), 34-57.

Poehls, K. (2011). “Europe, blurred: Migration, margins and the museum”, *Culture Unbound*, 3(3), pp. 337-353.

Schildkrout, E. (2012). “Anthropology – Museum-based Study”, *Encyclopedia Britannica Online*, available at: <https://www.britannica.com/science/anthropology> (accessed 30 March 2024).

Shelton A. (2000). “Museum Ethnography. An Imperial Science”, In Hallam E. and Street B (Eds.), *Cultural Encounters. Representing Otherness*, Routledge, New York and London, pp. 155-193.

Verbytska P. TRANSFORMATION OF EUROPEAN ETHNOGRAPHIC MUSEUMS IN THE CONTEXT OF THEORETICAL DISCUSSIONS AND PRACTICES OF POSTCOLONIALISM

Abstracts

The article aims to substantiate the potential of postcolonialism's theoretical approaches in rethinking an ethnographic museum's mission in a globalized, multicultural society. The methodological basis of the study based on the tools of contemporary postcolonial and memory studies, museology and anthropology. Scientific novelty. The importance of theoretical approaches to postcolonialism in rethinking the mission of an ethnographic museum in a globalized, multicultural society is substantiated. In the example of the Museum of Civilisations of Europe and the Mediterranean in Marseille, innovative curatorial approaches are identified to decolonize the ethnographic collection and integrate the heritage of different peoples of the former colonial empire. Conclusions. The article analyses the emergence and functioning of ethnographic museums in the nineteenth and first half of the twentieth century as the embodiment of imperial projects. The evolution of ethnographic museums is closely connected with the development of anthropology as a scientific discipline. Ethnographic objects were seen as evidence of humanity's civilizational evolution and established differences between Europeans and "others." The challenges and peculiarities of the new paradigm of ethnographic museology in the modern world are characterized. The article presents curatorial approaches in the permanent exhibition of the Museum of

---

Civilisations of Europe and the Mediterranean in Marseille as an example of transforming an ethnographic museum into a museum of society.

Keywords: ethnographic museum, exposition, anthropology, colonial empire, postcolonialism, museums of society

**Verbytska P. TRANSFORMACJA EUROPEJSKICH MUZEÓW
ETNOGRAFICZNYCH W KONTEKŚCIE TEORETYCZNYCH DYSKUSJI
I PRAKTYK POSTKOLONIALIZMU**

Streszczenia

*Artykuł ma na celu uzasadnienie potencjału teoretycznych podejść postkolonializmu w ponownym przemyśleniu misji muzeum etnograficznego w zglobalizowanym, wielokulturowym społeczeństwie. **Podstawa metodologiczna badania** w oparciu o narzędzia współczesnych studiów postkolonialnych i studiów nad pamięcią, muzeologii i antropologii. **Nowość naukowa.** Uzasadniono znaczenie teoretycznych podejść do postkolonializmu w ponownym przemyśleniu misji muzeum etnograficznego w zglobalizowanym, wielokulturowym społeczeństwie. Na przykładzie Muzeum Cywilizacji Europy i Morza Śródziemnego w Marsylii zidentyfikowano innowacyjne podejścia kuratorskie mające na celu dekolonizację kolekcji etnograficznej i integrację dziedzictwa różnych ludów byłego imperium kolonialnego. **Wnioski.** Artykuł analizuje powstanie i funkcjonowanie muzeów etnograficznych w XIX i pierwszej połowie XX wieku jako ucieleśnienie imperialnych projektów. Ewolucja muzeów etnograficznych jest ściśle związana z rozwojem antropologii jako dyscypliny naukowej. Obiekty etnograficzne były postrzegane jako dowód cywilizacyjnej ewolucji ludzkości i ustalonych różnic między Europejczykami a "innymi". Scharakteryzowano wyzwania i osobliwości nowego paradygmatu muzealnictwa etnograficznego we współczesnym świecie. Artykuł przedstawia podejście kuratorskie w stałej ekspozycji Muzeum Cywilizacji Europy i Śródziemnomorza w Marsylii jako przykład przekształcenia muzeum etnograficznego w muzeum społeczeństwa.*

***Słowa kluczowe:** muzeum etnograficzne, ekspozycja, antropologia, imperium kolonialne, postkolonializm, muzea społeczne.*

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 94(477+470):[314.15.045:341.241.2:355.012]

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112073>

Стельникович Сергій,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
stel-s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID: H-5420-2016

ЄВРОПЕЙСЬКА МІГРАЦІЙНА КРИЗА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація

*Метою роботи є аналіз сучасної європейської міграційної кризи, масового переміщення українських біженців до країн ЄС, яке розпочалося після повномасштабного російського військового вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на основі загальнонаукових і спеціальних історичних методів, соціологічних та демографічних інструментів, теорії людського капіталу, концепції «факторів поштовху-притягання», засад неокласичної економічної макрорівневої теорії міграції. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що в статті уперше комплексно розглянуто європейську міграційну кризу, яка була зумовлена переміщенням мільйонів українських біженців до Європейського Союзу через повномасштабну російсько-українську війну. У результаті автор приходять до **висновків**, що найбільшу європейську міграційну кризу, з часів Другої світової війни, спричинило повномасштабне російське військове вторгнення до України 24 лютого 2022 р. Її наслідком стало переміщення, зокрема до країн СЄ, мільйонів українських біженців, переважно жінок та дітей. По відношенню до них уперше було застосовано Директиву про тимчасовий захист переміщених осіб, яку одноголосно підтримали усі країни Євросоюзу. Після відносної стабілізації фронту бойових дій, більшість українців повернулися на батьківщину. Нині у світі нараховується ще близько 6,5 млн українських біженців, з яких понад 6 млн перебувають у країнах ЄС. Розв'язання європейської міграційної кризи, спричиненої повномасштабною російсько-українською війною, можливе лише переможним завершенням війни для України.*

Ключові слова: російсько-українська війна, українські біженці, Європейський Союз (Євросоюз, ЄС), міграційна криза, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН).

Постановка проблеми. До недавнього часу найбільшою європейською міграційною кризою новітньої доби, був масовий наплив мігрантів та біженців до країн Європи переважно з Близького Сходу та Африки, який розпочався у 2015 р. (Barlai, Fähnrich, Griessler, Rhombert, 2017). Її причиною стали локальні збройні конфлікти у відповідних регіонах. Загалом, лише упродовж 2015 р. до Європейського Союзу прибуло понад 1,25 млн мігрантів і біженців, які звернулися з проханням про надання притулку (Кількість шукачів притулку в ЄС у 2015 році перевищили мільйон, 2016). Кризові міграційні ситуації загострювалися і в подальшому, однак найбільша міграційна криза в ЄС розпочалася наприкінці лютого 2022 р. і була зумовлена повномасштабним російським військовим вторгненням в Україну. Вона стала найбільш масовою міграцією населення в Європі після Другої світової війни. Відмінність цієї міграційної кризи повоєнного часу від кризи, зумовленої російським військовим вторгненням, полягає в тому, що нині біженці представляють лише одну країну – Україну. Щоправда, до ЄС не повністю припинився і рух мігрантів та біженців з інших регіонів, у тому числі з Близького Сходу й Африки. Станом на кінець жовтня 2023 р. кількість не українців, які отримали тимчасовий захист в Євросоюзі, становила майже 2 % (Гірик, 2023).

Історіографія. На сьогодні в історіографії лише починають з'являтися роботи, в яких розглядаються окремі аспекти європейської міграційної кризи, пов'язаної з масовим переміщенням українців до країн Європи в умовах повномасштабної російсько-української війни. Такі дослідження представлені у рамках різних галузей знань та спеціальностей. Зокрема, як приклад, можна назвати наукові розвідки вітчизняних фахівців Вікторії Адамик та Наталії Стахової (трансформація європейської міграційної політики в умовах глобальних і регіональних викликів) (Адамчик, Стахова, 2022); Юрія Курилюка, Наталії Родінової, Петра Овчара (проблеми й перспективи міграційної політики Євросоюзу) (Курилюк, Родінова, Овчар,

2022); західних учених Ослунда Андерса (порівняння європейської кризи біженців 2015 р. та 2022 р.) (Åslund, 2022); Мачея Дужчика й Павела Качмарчика (підтримка українських біженців у Польщі) (Duszczuk, Kaczmarczyk, 2022) та інших.

Зазначимо, що криза, пов'язана з напливом українських біженців до країн ЄС після повномасштабного російського військового вторгнення, в європейській публіцистиці та наукових дослідженнях переважно називається «Українською кризою біженців» («Ukrainian refugee crisis»). Увагу тут, таким чином, звернено на поняття «біженець» («refugee») як на особу, яка була змушена покинути власну країну через війну. У свою чергу, поняття «європейська міграційна криза» («European migrant crisis»), яке похідне від терміну «мігрант» («migrant»), здебільшого вживається по відношенню до 2015 р. Однак, як і в 2015 р., так і з 2022 р. основу міграційних потоків до європейських країн склали біженці. В українській публіцистиці й історіографії по відношенню до масового переміщення українців до Європи після початку повномасштабної російсько-української війни, очевидно, за аналогією до кризи 2015 р., здебільшого вживаються формулювання «європейська міграційна криза», «міграційна криза в ЄС», «міграційна криза в Європі».

Метою статті є аналіз сучасної європейської міграційної кризи, масового переміщення українських біженців до країн ЄС, яке розпочалося після повномасштабного російського військового вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

Виклад основного матеріалу. Російське повномасштабне військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. спричинило масовий міграційний рух населення. Разом зі сплеском внутрішньої міграції мільйони українців, переважно жінок та дітей, рятуючись від небезпеки, вирушили до кордонів європейських країн з метою еміграції. За даними ООН, лише упродовж першого тижня з України до сусідніх країн перемістився понад 1 млн біженців (Chachko, Linos, 2022). Керівниця комунікації Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) назвала такий швидкий відтік значної кількості біженців з України «феноменальним» (More than 1.2 million refugees flee Ukraine, 2022).

На відміну від попередніх міграційних викликів європейська спільнота надзвичайно оперативно відреагувала на нову міграційну кризу. 2 березня 2022 р. голова Європейської Ради Шарль Мішель після зустрічі з прем'єр-міністром Польщі Матеушем Моравецьким у Жешуві відзначив: *«Нинішня ситуація є надзвичайно болючою і важкою для українців. Як ніколи, ми повинні бути разом з українцями. Ми повинні їх вітати. Ми їх приймемо, ми гарантуємо гідність цього українського народу, ми докладемо всіх можливих зусиль для підтримки України – політичної, фінансової, гуманітарної. Це наш політичний і моральний обов'язок»* (Remarks by President Charles Michel after his meeting with Prime Minister of Poland Mateusz Morawiecki in Rzeszów, 2022). Уже 4 березня 2022 р. ЄС уперше в історії активізував Директиву про тимчасовий захист переміщених осіб (Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection, 2022). Вона передбачала спрощення процедури захисту українських біженців по всій території Євросоюзу (була активізована на рік, у подальшому подовжувалася). Директиву одноголосно підтримали 27 держав-членів ЄС, у тому числі Польща та Угорщина, які виступили проти надзвичайних заходів Євросоюзу для вирішення міграційної кризи 2015 р. Директива про тимчасовий захист гарантувала українським біженцям законне право перебувати на території ЄС, доступ до житла, ринку праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо (EU countries agree to host Ukrainian refugees under exceptional protection scheme, 2022). Таку реакцію ЄС Верховний комісар ООН у справах біженців Філіппо Гранді назвав «безпрецедентною» (Chachko, Linos, 2022). Багато європейських країн приймали додаткові рішення про тимчасовий захист українських біженців. До підтримки українців долучилися міжнародні організації, у тому числі структури ООН: УВКБ ООН, ЮНІСЕФ, Міжнародна організація з міграції та інші.

Представник Стокгольмського форуму вільного світу і Джорджтаунського університету Ослунд Андерс зауважує, що всеохоплююча підтримка українських біженців європейцями як на політичному, так і на особистісному рівнях зумовлена російською

загарбницькою війною, якій немає виправдання. Європейці це дуже добре усвідомлювали, на відміну, наприклад, від кризи біженців 2015 р. Адже у цьому випадку, зокрема через нерозуміння сутності громадянської війни у Сирії, підтримка сирійський біженців не була такою значною (Åslund, 2022, р. 7). Важливим у ситуації із підтримкою біженців з України стало те, що війна розпочалася в самій Європі, у її східній частині, а, відтак, європейці допомагали своїм сусідам – українцям.

Найбільш активним потік українських біженців до країн ЄС був у перші місяці повномасштабного російського військового вторгнення та дещо посилювався у період російських атак на енергетичну інфраструктуру наприкінці 2022 – на початку 2023 рр. Під час конференції у Брюсселі, присвяченій року дії Директиви про тимчасовий захист, єврокомісар із питань внутрішніх справ Ілва Йоганссон зазначила: *«16 млн українців приїхали на територію Євросоюзу протягом минулого (2022 р. – Авт.) року. 11 мільйонів з них повернулися назад. Чотири мільйони залишаються. Ще 1 мільйон поїхав далі за межі України, наприклад, до Канади, США та Великої Британії»* (Додому в Україну з ЄС повернулися 11 мільйонів біженців – єврокомісар, 2023). За повідомленням УВКБ ООН, станом на 24 лютого 2024 р., після двох років повномасштабної російсько-української війни, за межами України перебували близько 6,5 млн українців, з яких понад 6 млн – у країнах Європи (Ukraine Refugee Situation, 2024). Зауважимо, що дані про кількість осіб, які виїхали з України після 24 лютого 2022 р., дещо відрізняються у різних джерелах.

Як правило, спочатку українські біженці в'їжджали в сусідні з Україною країни (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) і або залишалися в них, або переміщувалися далі в інші, зокрема європейські, країни. Українці потрапляли до країн Європейського Союзу не лише напряму а й з інших країн, де вони перебували на момент повномасштабного російського вторгнення. Приміром, у Єгипті в цей час на відпочину за різними оцінками перебувало від 16 тис. до 20 тис. громадян України. За підтримки єгипетського уряду вони отримали можливість безкоштовно дістатися літаками до Польщі, Словаччини та Угорщини. Лише до 4 березня 2022 р. можливістю такого перельоту скористалися близько 4 тис. осіб (Ahmed, 2022).

Тривалий час найбільше українських біженців було зареєстровано у Польщі, Німеччині та Чехії (В ООН назвали кількість українських біженців, які зареєструвалися в Європі, 2022). У другій половині 2023 р. першість у розміщенні українських біженців зайняла Німеччина. До кінця жовтня 2023 р. із загальної кількості 4,24 млн українців зі статусом тимчасового захисту в ЄС у Німеччині перебувало понад 1,215 млн осіб (28,7 % від загального числа), у Польщі – більше 960 тис. осіб (22,7% від загальної чисельності біженців), у Чехії – понад 364 тис. осіб (8,6 % від загальної чисельності українських біженців). Із загальної чисельності українських біженців жінки становили 46,4 %, діти – 33,4 %, чоловіки – 20,2 %. У цей же час у середньому в ЄС кількість українців, які отримали тимчасовий захист, становила 9,5 осіб на тисячу жителів. Порівняно з іншими країнами найбільше таких було у Чехії (33,7 осіб на тисячу жителів), Естонії (26,3 особи на тисячу жителів), Польщі й Болгарії (26,1 особа на тисячу жителів), Литві (25,8 осіб на тисячу жителів) (Гірник, 2023). При цьому, українські біженці нерідко з різних причин, передусім економічних, переїжджали з однієї країни ЄС до іншої. Саме через це, значною мірою, можна пояснити зміну у першості розміщення українських біженців з Польщі до Німеччини (хоча основна причина зменшення українських біженців у Польщі – це їхнє повернення на батьківщину). Адже найбільше українців з Польщі переїжджали саме до Німеччини, а також до Нідерландів та Норвегії (Топ-3 країни, куди переїжджають українські біженці з Польщі, 2024).

Особливістю європейської міграційної кризи, що розпочалася після 24 лютого 2022 р., є те, що переважна частина українських біженців повернулася після відносно стабілізації фронту бойових дій та звільнення північних окупованих регіонів України. Так, за повідомленням прес-служби польської прикордонної служби, станом на кінець листопада 2022 р. кордон Польщі з 24 лютого 2022 р. на в'їзд перетнуло 8,031 млн українців, на виїзд – 6,219 млн українців (Стало відомо, скільки українців повернулися з Польщі за час війни, 2022). Як зауважувалося вище, свого часу єврокомісар Ілва Йоганссон відзначала, що у 2022 р. із 16 млн українців, які в'їхали в країни ЄС, до України повернулося 11 млн осіб (Додому в

Україну з ЄС повернулися 11 мільйонів біженців – єврокомісар, 2023).

Українські біженці зі статусом тимчасового захисту в країнах Євросоюзу користуються правом тимчасового повернення на батьківщину. Щоб не втратити матеріальну підтримку така поїздка має становити не більше 30 днів. Останнім часом окремі країни Європи почали впроваджувати заохочувальні заходи, зокрема фінансового характеру, для тих українських біженців, які вирішать повернутися до України (Любченко, 2023). Однак таке стимулювання на офіційному рівні було засуджено УВКБ ООН. УВКБ ООН заявило, що дії європейських країн, які спрямовані на заохочення повернення українських біженців додому, зважаючи на тривалу повномасштабну війну, не є доречними, та закликала утриматися від примусового виселення українців (Ukraine Refugee Situation, 2024).

За різними прогнозами, значний відсоток українських біженців навіть після завершення війни залишиться в країнах ЄС. Передусім, це стосується тих осіб, чиє житло було зруйноване у ході бойових дій. За відносно тривалий час перебування в Європі багато з них адаптувалися, опанували мови країн перебування, вирішили житлово-побутові проблеми, працевлаштувалися та налагодили соціальні зв'язки. Також немаловажливим є те, що рівень життя в ЄС наразі вищий, ніж в Україні. Відповідно до розрахунків української дослідницької організації Центр економічної стратегії, проведених у середині 2023 р., після війни за кордоном планувало залишитися від 1,3 млн до 3,3 млн українських біженців, що на 0,4–0,6 млн осіб більше, ніж відповідно до досліджень кінця 2022 р. Таке зростання кількості українців, які висловили бажання залишитися за кордоном, є наслідком тривалості війни та їх адаптацією (Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт, 2023). Варто взяти до уваги й те, що в такому випадку після війни до своїх сімей за кордон переїде значна частина українських чоловіків.

Українські біженці не лише отримують фінансові виплати в країнах Європи, а й, включаючись в економічні відносини, зокрема через працевлаштування, сприяють їх економічному добробуту. Для прикладу: у 2022 р. українські біженці в країнах ЄС витратили 20 млрд доларів США, підписали 1,87 млн трудових контрактів

(відомості про 17 країн Євросоюзу). Також, за деякими дослідженнями, українські біженці сприяли підняттю ВВП лише Польщі, де показник працевлаштування українців найвищий, на 1 % (Абрамович, 2023).

На завершення необхідно звернути увагу на наслідки європейської міграційної кризи, пов'язаної з повномасштабним російським військовим вторгненням, для України. Мільйони українців, перебуваючи в країнах ЄС, зберегли своє життя та здоров'я. У складний період вони зменшили соціальне навантаження на український бюджет; знизилася використання енергоносіїв в Україні під час російських атак на інфраструктурні об'єкти, зокрема наприкінці 2022 – на початку 2023 рр. Разом з тим, прогнозоване неповернення частини біженців до України матиме негативні демографічні та соціально-економічні наслідки. Саме по собі неповернення мільйонів українців, передусім дітей та жінок, у перспективі матиме вкрай негативний вплив на демографічну ситуацію в Україні. Якщо не повернеться від 1,3 млн до 3,3 млн українських біженців, як зауважується у згаданому дослідженні Центру економічної стратегії, економіка України може втрачати від 2,7 % до 6,9 % річного ВВП (Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт, 2023). Хоча окремі фахівці мають і більш песимістичні прогнози. Як зазначають аналітики Bloomberg Economics, в окремих випадках через масове неповернення українських біженців Україна може втратити 10 % річного довоєнного ВВП (Україна потребує повернення жінок для відновлення економіки – Bloomberg, 2023).

Серед небагатьох позитивних наслідків потенційного неповернення значної кількості українців, після завершення російсько-української війни, стане посилення української присутності в Європі, що сприятиме репрезентації України та лобюванню українських інтересів. Вони поповнять ряди української діаспори, яка почала масово тут з'являтися ще після завершення Першої світової війни.

Висновки. Повномасштабне російське військове вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. спричинило найбільшу з часів Другої світової війни міграційну кризу в Європі. Мільйони українців, в основному жінок та дітей, рятуючись від небезпеки, знайшли притулок в країнах Європейського Союзу. Керівництво ЄС, як і

жителів європейських країн, надали українцям усебічну підтримку. Саме до українських біженців уперше було застосовано Директиву про тимчасовий захист переміщених осіб, яку одногослоно підтримали усі держави-члени європейської спільноти. Особливістю європейської міграційної кризи, спричиненої повномасштабною російсько-українською війною, стало те, що більшість українців повернулися на батьківщину після відносної стабілізації фронту бойових дій. Однак і нині, після двох років повномасштабної війни в Україні, у світі нараховується близько 6,5 млн українських біженців, з яких понад 6 млн – у європейських країнах. За прогнозами, із різних причин їх значний відсоток залишиться в країнах ЄС у подальшому. Наразі ж розв'язання європейської міграційної кризи можливе лише переможним для України завершенням російсько-української війни.

Подяка. Висловлюю вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише автору та не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Абрамович, О. (2023). Біженці та економіка – які наслідки для ЄС має наплив українців. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bizhentsi-ta-ekonomika-yaki-naslidky-dlya-yes-maye-naplyv-ukrayintsiv/32641171.html> (дата звернення: 20.02.2024).

Адамчик, В., Стахова, Н. (2022). Трансформація європейської міграційної політики в умовах глобальних і регіональних викликів. *Вісник економіки*. Вип. 3. С. 137–151.

Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. (2023). *Центр економічної стратегії*. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/> (дата звернення: 13.02.2024).

В ООН назвали кількість українських біженців, які зареєструвалися в Європі. (2022). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2022/11/28/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist->

ukrayinskykh-bizhencziv-yaki-zareyestruvalysya-yevropi (дата звернення: 11.02.2024).

Гірник, К. (2023). Кількість українських біженців збільшилася в усіх країнах ЄС, крім однієї, – Євростат. *Уніан*. URL: <https://www.unian.ua/world/ukrajinski-bizhenci-v-yes-v-yaki-krajini-naybilshe-jidut-ukrajinci-12480807.html> (дата звернення: 14.02.2024).

Додому в Україну з ЄС повернулися 11 мільйонів біженців – єврокомісар. (2023). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3679776-dodomu-v-ukrainu-z-es-povernulisa-11-miljoniv-bizenciv-evrokomisar.html> (дата звернення: 19.02.2024).

Кількість шукачів притулку в ЄС у 2015 році перевищили мільйон. (2016). *BBC News Ukrainian*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/03/160304_eu_asylum_seekers_s_a (дата звернення: 17.02.2024).

Курилок, Ю. Б., Родінова, Н. Л., Овчар, П. А. (2022). Проблеми та перспективи міграційної політики ЄС. *Економіка та суспільство*. [Електронний журнал]. Вип. 46. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2047> (дата звернення: 22.02.2024).

Любченко, Ю. (2023). Які країни готові платити українським біженцям, щоб вони повернулися додому. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/stylar/ki-krayini-gotovi-platiti-ukrayinskimbizhentsyam-1699535694.html> (дата звернення: 20.02.2024).

Стало відомо, скільки українців повернулися з Польщі за час війни. (2022). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/28/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayincziv-povernulysya-polshhi-chas-vijny> (дата звернення: 11.02.2024).

Топ-3 країни, куди переїжджають українські біженці з Польщі. (2024). *Finance.ua*. URL: <https://news.finance.ua/ua/top-3-krainy-kudy-pereizzhayut-ukrains-ki-bizhenci-z-pol-shhi> (дата звернення: 21.02.2024).

Україна потребує повернення жінок для відновлення економіки – Bloomberg. (2023). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-potrebuye-povernennya-zhinok-dlya-vidnovlennya-ekonomiky-bloomberg/32532541.html> (дата звернення: 20.02.2024).

Ahmed, S. (2022). Egypt Flies Out Stranded Ukrainians to Neighbouring Europe for Free. *Egyptian Streets*. URL: <https://egyptianstreets.com/2022/03/07/egypt-flies-out-stranded-ukrainians-to-neighbouring-europe-for-free/> (дата звернення: 21.02.2024).

Åslund, A. (2022). A New Perspective on the Ukrainian Refugee Crisis. *CESifo Forum*. 4, vol. 23. P. 3–7.

Barlai, M., Fähnrich, B., Griessler, C., Rhomberg, M. (2017). The migrant crisis: European perspectives and national discourses. Zürich: Lit Verlag. 386 p.

Chachko, E., Linos, K. (2022). Sharing Responsibility for Ukrainian Refugees: An Unprecedented Response. *Law fare*. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/sharing-responsibility-ukrainian-refugees-unprecedented-response> (дата звернення: 19.02.2024).

Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_2022.071.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2022%3A071%3ATOC (дата звернення: 22.02.2024).

Duszczyk, M., Kaczmarczyk, P. (2022). Poland and War Refugees from Ukraine – Beyond Pure Aid. *CESifo Forum*. 4, vol. 23. P. 36–40.

EU countries agree to host Ukrainian refugees under exceptional protection scheme. (2022). *Euronews*. URL: <https://www.euronews.com/my-europe/2022/03/03/eu-countries-agree-to-trigger-a-never-used-law-to-host-ukrainian-refugees> (дата звернення: 19.02.2024).

More than 1.2 million refugees flee Ukraine. (2022). *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/live-news/20220304-more-than-1-2-million-refugees-flee-ukraine> (дата звернення: 21.02.2024).

Remarks by President Charles Michel after his meeting with Prime Minister of Poland Mateusz Morawiecki in Rzeszów. (2022). *European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-prime-minister-of-poland-mateusz-morawiecki-in-poland/> (дата звернення: 22.02.2024).

Ukraine Refugee Situation. (2024). *Operational Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 24.02.2024).

References

Abramovych, O. (2023). Bizhentsi ta ekonomika – yaki naslidky dlia YeS maie naplyv ukraintsiv. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bizhentsi-ta-ekonomika-yaki-naslidky-dlya-yes-maye-naplyv-ukrayintsiv/32641171.html> (data zvernennia: 20.02.2024). [In Ukrainian].

Adamchyk, V., Stakhova, N. (2022). Transformatsiia yevropeiskoi mihratsiinoi polityky v umovakh hlobalnykh i rehionalnykh vyklykiv. *Visnyk ekonomiky*. Vyp. 3. S. 137–151. [In Ukrainian].

Bizhentsi z Ukrainy: khto vony, skilky yikh ta yak yikh povernuty? Finalnyi zvit. (2023). *Tsentr ekonomichnoi stratehii*. URL:

<https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/> (data zvernennia: 13.02.2024). [In Ukrainian].

V OON nazvaly kilkist ukrainskykh bizhentsiv, yaki zareiestruvalysia v Yevropi. (2022). *Slovo i dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/28/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskykh-bizhencziv-yaki-zareyestruvalysya-yevropi> (data zvernennia: 11.02.2024). [In Ukrainian].

Hirnyk, K. (2023). Kilkist ukrainskykh bizhentsiv zbilshylasia v usikh krainakh YeS, kram odniiei, – Yevrostat. *Unian*. URL: <https://www.unian.ua/world/ukrajinski-bizhenci-v-yes-v-yaki-krajini-naybilshe-jidut-ukrajinci-12480807.html> (data zvernennia: 14.02.2024). [In Ukrainian].

Dodomu v Ukrainu z YeS povernulysia 11 milioniv bizhentsiv – yevrokomisar. (2023). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3679776-dodomu-v-ukrainu-z-es-povernulisa-11-miljoniv-bizencziv-evrokomisar.html> (data zvernennia: 19.02.2024). [In Ukrainian].

Kilkist shukachiv prytulku v YeS u 2015 rotsi perevyshchly milion. (2016). *BBC News Ukrainian*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/03/160304_eu_asylum_seekers_s_a (data zvernennia: 17.02.2024). [In Ukrainian].

Kuryliuk, Yu. B., Rodinova, N. L., Ovchar, P. A. (2022). Problemy ta perspektyvy mihratsiinoi polityky YeS. *Ekonomika ta suspilstvo*. [Elektronnyi zhurnal]. Vyp. 46. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2047> (data zvernennia: 22.02.2024). [In Ukrainian].

Liubchenko, Yu. (2023). Yaki krainy hotovi platyty ukrainskym bizhentsiam, shchob vony povernulysia dodomu. *RBK-Ukraina*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/stylar/ki-krayini-gotovi-platiti-ukrayinskim-bizhentsyam-1699535694.html> (data zvernennia: 20.02.2024). [In Ukrainian].

Stalo vidomo, skilky ukraintsiv povernulysia z Polshchi za chas viiny. (2022). *Slovo i dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/28/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-skilky-ukrayincziv-povernulysya-polshhi-chas-vijny> (data zvernennia: 11.02.2024). [In Ukrainian].

Top-3 krainy, kudy pereizhdzhaiut ukrainski bizhentsi z Polshchi. (2024). *Finance.ua*. URL: <https://news.finance.ua/ua/top-3-krainy-kudy-pereizzhayut-ukrains-ki-bizhenci-z-pol-shhi> (data zvernennia: 21.02.2024). [In Ukrainian].

Ukraina potrebuie povernennia zhinok dlia vidnovlennia ekonomiky – Bloomberg. (2023). *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-potrebuye-povernennya-zhinok-dlya-vidnovlennya-ekonomiky-bloomberg/32532541.html> (data zvernennia: 20.02.2024). [In Ukrainian].

Ahmed, S. (2022). Egypt Flies Out Stranded Ukrainians to Neighbouring Europe for Free. *Egyptian Streets*. URL: <https://egyptianstreets.com/2022/03/07/egypt-flies-out-stranded-ukrainians-to-neighbouring-europe-for-free/> (data zvernennia: 21.02.2024). [In English].

Åslund, A. (2022). A New Perspective on the Ukrainian Refugee Crisis. *CESifo Forum*. 4, vol. 23. P. 3–7. [In English].

Barlai, M., Fährlich, B., Griessler, C., Rhomberg, M. (2017). The migrant crisis: European perspectives and national discourses. Zürich: Lit Verlag. 386 p. [In English].

Chachko, E., Linos, K. (2022). Sharing Responsibility for Ukrainian Refugees: An Unprecedented Response. *Law fare*. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/sharing-responsibility-ukrainian-refugees-unprecedented-response> (data zvernennia: 19.02.2024). [In English].

Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. (2022). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2022.071.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2022%3A071%3ATOC (data zvernennia: 22.02.2024). [In English].

Duszczyk, M., Kaczmarczyk, P. (2022). Poland and War Refugees from Ukraine – Beyond Pure Aid. *CESifo Forum*. 4, vol. 23. P. 36–40. [In English].

EU countries agree to host Ukrainian refugees under exceptional protection scheme. (2022). *Euronews*. URL: <https://www.euronews.com/my-europe/2022/03/03/eu-countries-agree-to-trigger-a-never-used-law-to-host-ukrainian-refugees> (data zvernennia: 19.02.2024). [In English].

More than 1.2 million refugees flee Ukraine. (2022). *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/live-news/20220304-more-than-1-2-million-refugees-flee-ukraine> (data zvernennia: 21.02.2024). [In English].

Remarks by President Charles Michel after his meeting with Prime Minister of Poland Mateusz Morawiecki in Rzeszów. (2022). *European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/remarks-by-president-charles-michel-after-his-meeting-with-prime-minister-of-poland-mateusz-morawiecki-in-poland/> (data zvernennia: 22.02.2024). [In English].

Ukraine Refugee Situation. (2024). *Operational Data Portal*. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (data zvernennia: 24.02.2024). [In English].

**Stelnykovich S. EUROPEAN MIGRANT CRISIS AS CONDITIONED BY
THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Abstract

The aim of the paper is to analyse the current European migrant crisis, as the massive movement of Ukrainian refugees to the EU countries, beginning after the full-scale Russian military invasion of Ukraine on February 24, 2022. The methodology of the research is based on general scientific and special historical methods, sociological and demographic tools, the theory of human capital, the concept of «push and pull factors», the foundations of the neoclassical economic macro-level theory of migration. The topicality of the research is conditioned by the fact that it is the first attempt to examine the European migrant crisis. The cause of this is the movement of millions of Ukrainian refugees to the European Union because of the full-scale Russian-Ukrainian war. As a result, the author comes to the conclusion that the largest European migrant crisis since the Second World War has been caused by the Russian full-scale military invasion of Ukraine on February 24, 2022. It has led to the displacement of millions of Ukrainian refugees, mostly women and children particularly to the EU. The Temporary Protection Directive for refugees from Ukraine has been activated for the first time, and all EU countries have supported it unanimously. Due to the relative front line stability, most Ukrainians have returned to their motherland. Today, there are about 6.5 million Ukrainian refugees in the world, and more than 6 million of them are in the EU. The solution to the European migrant crisis caused by the full-scale Russian-Ukrainian war is only possible if Ukraine wins.

Key words: Russian-Ukrainian war, Ukrainian refugees, European Union (EU), migrant crisis, United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR).

**Stelnykowycz S. EUROPEJSKI KRYZYS MIGRACYJNY W WARUNKACH
PEŁNOWYMIAROWEJ WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ**

Streszczenie

Celem pracy jest analiza aktualnego europejskiego kryzysu migracyjnego, masowego przemieszczania się ukraińskich uchodźców do krajów UE, który rozpoczął się po rosyjskiej inwazji wojskowej na pełną skalę na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Metodologia badań naukowych opiera się na ogólnych metodach naukowych i specjalnych metodach historycznych, narzędziach socjologicznych i demograficznych, teorii kapitału ludzkiego, koncepcji «czynników wypychających i przyciągających», podstawach neoklasycznej ekonomicznej teorii migracji na poziomie makro. Aktualność pracy polega na tym, że po raz pierwszy kompleksowo uwzględniono tu europejski kryzys

migracyjny, wywołany napływem milionów ukraińskich uchodźców do Unii Europejskiej w związku z wojną rosyjsko-ukraińską na pełną skalę. W rezultacie autor dochodzi do **wniosku**, że największy europejski kryzys migracyjny od czasów II wojny światowej został spowodowany przez pełnoskalową inwazję wojsk rosyjskich na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Doprowadziło to do wysiedlenia, w tym do krajów UE, milionów ukraińskich uchodźców, głównie kobiet i dzieci. Po raz pierwszy zastosowano wobec nich dyrektywę w sprawie tymczasowej ochrony wysiedleńców, którą jednogłośnie poparły wszystkie kraje UE. Po względnym ustabilizowaniu frontu działań wojennych większość Ukraińców wróciła do ojczyzny. Obecnie na świecie wciąż przebywa ok. 6,5 mln ukraińskich uchodźców, z czego ponad 6 mln – w krajach UE. Rozwiązanie europejskiego kryzysu migracyjnego spowodowanego przez pełnoskalową wojnę rosyjsko-ukraińską jest możliwe tylko po zwycięstwie Ukrainy.

Słowa kluczowe: wojna rosyjsko-ukraińska, uchodźcy z Ukrainy, Unia Europejska (UE), kryzys migracyjny, Wysoki komisarz Narodów Zjednoczonych do spraw uchodźców (WKNZSU).

Статтю надіслано до редколегії 10.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 94(477):355.015

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112074>

Ковальчук Тарас,
здобувач ступеня доктора
філософії кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
kovalchuk.adv@gmail.com

ДЕРУСИФІКАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація

*Метою роботи є розгляд процесів дерусифікації публічного простору в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на основі базових принципів історичного пізнання з урахуванням загальнонаукових та спеціальних історичних методів, міждисциплінарного підходу, соціологічних та культурологічних інструментів. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що тут уперше комплексно проаналізовано процеси дерусифікації публічного простору України під час повномасштабної російсько-української війни. У результаті автор приходять до **висновків**, що повномасштабне російське військове вторгнення до України 24 лютого 2022 р. призвело до системної дерусифікації публічного простору від імперського спадку. Такі державні заходи, зокрема й відповідна політика пам'яті, мали на меті відновлення історичної пам'яті українського народу. Дерусифікація передбачала зміну топонімів та демонтаж пам'яток, які пов'язувалися з колоніальним, імперським минулим. Для цього, у доповнення до декомунізаційних законів 21 березня 2023 р., Верховна Рада України прийняла спеціальний закон. При Міністерстві культури та інформаційної політики України була створена Експертна рада з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. У результаті таких заходів в Україні станом на початок 2024 р. в основі відбулося завершення дерусифікації, як і декомунізації, топонімічних об'єктів та пам'яток. При цьому, окремі пам'ятки, зокрема монументального мистецтва, які мали російську чи радянську складові, але були визнані творами мистецтва, не були піддані дерусифікації.*

Ключові слова: дерусифікація, декомунізація, Україна, російсько-українська війна, топоніми, політика пам'яті, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Після проголошення державної незалежності від початку 1990-х років в Україні розпочалися процеси декомунізації. Однак вони були поверховими і непослідовними. Лише в умовах Революції гідності та з початком російсько-української війни 2014 р. декомунізація в Україні набрала системного характеру; також були започатковані і процеси дерусифікації, які передбачали необхідність позбавлення публічного простору від російського імперського ідеологічного спадку. Після повномасштабного російського військового вторгнення 24 лютого 2022 р., яке набрало характеру екзистенційної загрози для України, дерусифікація публічного простору актуалізувалася. Декомунізація та дерусифікація, фактично, стали однією із форм протидії тотальній гібридній агресії ворога.

Історіографія. Процеси дерусифікації в Україні в умовах повномасштабного російського військового вторгнення ще не виступали предметом окремого комплексного наукового дослідження. Осмислення деяких їх аспектів нині здебільшого відбувається у науково-популярних й науково-публіцистичних дописах українських авторів (Артимишин, 2022). При цьому, вітчизняні вчені, серед яких О. Гриценко (Гриценко, 2019), Г. Касьянов (Касьянов, 2018), А. Любарець (Любарець, 2017), А. Олійник (Олійник, 2017) та інші, вивчали прояви декомунізаційних процесів, які відбувалися в Україні до початку 2020-х років.

Метою статті є розгляд процесів дерусифікації публічного простору в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Після початку повномасштабного російського військового вторгнення об'єктами декомунізації в Україні виступили залишки топонімічних назв і пам'яток, які були пов'язані з радянським ідеологічним спадком. Хоча в основі декомунізація була завершена до кінця 2010-х років. Станом на 9 квітня 2019 р. в Україні було перейменовано 987 населених пунктів, 25 районів, близько 52 тис. топонімів у

населених пунктах, майже 2,5 тис. пам'яток, пов'язаних з пропагандою радянського тоталітаризму (Завершення декомунізації – початок деколонізації, 2019). В нових умовах розпочалася масштабна дерусифікація публічного простору, під яку потрапили топоніми й пам'ятки, пов'язані з російською імперською ідеологією. Як і у випадку з декомунізацією, дерусифікація топонімів передбачала зміну їхніх назв та демонтаж пам'яток. У свою чергу, наслідком цього має стати відновлення історичної пам'яті українського народу.

Спочатку основою для дерусифікації в Україні стали так звані «декомунізаційні закони» від 2015 р. У доповнення до них 21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Він визначив правові засади, пов'язані із засудженням російської імперської політики в Україні, заборону пропаганди її символіки, а також встановив порядок ліквідації символіки російської імперської політики. Закон набув чинності 27 липня 2023 р. Відповідно до нього, усі російські, як і радянські топоніми, мали бути перейменовані до 27 січня 2024 р. (Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», 2023).

Ухвалення Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», фактично, призвело до того, що на позначення процесів дерусифікації паралельно почали використовуватися терміни «деколонізація» та «деімперіалізація». Прикметно, що після початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну терміни «декомунізація» й «дерусифікація», по суті, набули синонімічного значення.

Держорганами в Україні, які передусім реалізовували деколонізацію та дерусифікацію й впроваджували державну політику пам'яті, стали Міністерство культури та інформаційної політики України (МКІП України) й Український інститут національної пам'яті (УІНП). Зокрема, УІНП надавав роз'яснення й рекомендації щодо процесів декомунізації й дерусифікації. 10 червня 2022 р. при МКІП України (а також, фактично, і при УІНП) було створено Експертну раду Міністерства культури та

інформаційної політики України з питань декомунізації та дерусифікації (згодом – Експертна рада Міністерства культури та інформаційної політики України з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму). У положенні про Раду зазначається, що вона «є постійно-діючим консультативно-дорадчим органом, що утворюється для узагальнення практики, надання рекомендацій та пропозицій з питань декомунізації та дерусифікації» (Положення про Експертну раду Міністерства культури та інформаційної політики України з питань декомунізації та дерусифікації, 2022). До її завдань входило широке коло питань, пов'язаних з подоланням наслідків русифікації та тоталітаризму. До складу Ради, яку очолив міністр культури та інформаційної політики України, увійшли ряд вітчизняних науковців та громадсько-культурних діячів (Експертна рада з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму, 2022). Перше засідання Ради під керівництвом міністра культури та інформаційної політики України Олександра Ткаченка відбулося 23 червня 2022 р. (Експертна рада з питань декомунізації та дерусифікації провела перше засідання – МКІП, 2022).

Відтак, в умовах повномасштабної російсько-української війни, фактично, завершилася декомунізація топонімів та відбувалася їх дерусифікація. Такі заходи реалізовувалися відповідно до рішень місцевих органів влади по всій Україні. Важливо, що нові назви топонімів, як правило, обиралися за результатами відкритих електронних голосувань. Як-от: 21 квітня 2022 р. на позачерговій сесії міської ради Дніпра було ухвалено рішення про перейменування понад 30 вулиць і провулків, пов'язаних з російським імперським спадком (Лотоцька, 2022). Відповідно до програми Transparency International Ukraine «Прозорі міста», лише упродовж 2022 – середини 2023 рр. (до набуття чинності Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів») 42 міські ради із 50, які досліджувалися, перейменували 3 225 топонімів, найбільше – у Києві, Краматорську, Вінниці, Кременчуку, Сумах. Уже в цей час Вінницька й Мукачівська міські ради заявили про завершення дерусифікації топонімічних об'єктів (Онищенко, Павленок, 2023).

Дерусифікація топонімів також відбувалася в деокупованих населених пунктах, які з початку повномасштабної війни були захоплені росіянами. Зокрема, рішенням Херсонської міської ради від 11 січня 2023 р. у місті перейменували 10 вулиць, 2 провулки та сквер (У Херсоні перейменовано ряд топонімів, 2023).

Поряд з дерусифікацією топонімів продовжувалася й дерусифікація пам'яток, зокрема об'єктів монументального мистецтва. 26 квітня 2022 р. у Києві демонтували радянську скульптуру робітників під Аркою дружби народів. Сама ж Арка дружби народів згодом була перейменована на Арку Свободи українського народу («Арку дружби народів» перейменували в «Арку свободи українського народу» – рішення, 2022). Після повномасштабного російського військового вторгнення в Одесі розпочалися гострі суспільні дискусії щодо питання демонтажу пам'ятника Катерині II та її сподвижникам (офіційна назва – пам'ятник «Засновникам Одеси», центральна фігура монументу – російська імператриця Катерина II). Урешті-решт, усе вирішилося шляхом електронного голосування, яке тривало до 20 жовтня 2022 р. За його результатами більшість одеситів висловилися за демонтаж пам'ятника, а 30 листопада 2022 р. рішення про демонтаж та перенесення монумента прийняла міська рада Одеси (Одеська міська рада підтримала рішення демонтувати пам'ятник Катерині II та Суворову, 2022). Демонтаж пам'ятника «Засновникам Одеси» відбувся 28 грудня 2022 р.

Серед центральних подій у рамках дерусифікації (як і декомунізації) публічного простору під час повномасштабної російсько-української війни став демонтаж 1 серпня 2023 р. герба СРСР на монументі «Батьківщина-мати» на території Національного музею історії України у Другій світовій війні у Києві. 6 серпня 2023 р. на монументі «Батьківщина-мати» був встановлений державний герб України – тризуб (У Києві на монументі «Батьківщина-мати» встановили тризуб – відео, 2023).

При цьому, повна дерусифікація пам'яток, зокрема об'єктів монументального мистецтва, затягнулася. У роз'ясненні МКП України від 3 червня 2022 р. щодо такого стану речей зазначалося: *«Найбільш суперечливим у цьому контексті є монументальне мистецтво. Адже деякі пам'ятники та скульптури мають радянську чи російську складові та, водночас, є творами*

мистецтва. Відповідно до законодавства існують різні процедури демонтажу та поведження з ними. Такі питання мають бути узгоджені з місцевою владою та громадою» (Роз'яснення Міністерства культури та інформаційної політики України щодо дерусифікації, декомунізації та деколонізації, 2022). Демонтаж пам'яток у рамках дерусифікації, як і декомунізації, попередньо передбачав їх вилучення за рішенням Кабінету Міністрів України із Державного реєстру нерухомих пам'яток України місцевого або національного значення.

Чи не найгостріші дискусії у рамках дерусифікації викликали питання демонтажу пам'яток російському поету О. Пушкіну. Такі дискусії проявлялися на обговореннях і в місцевій владі, і серед громадськості. Як приклад: 9 листопада 2022 р. під тиском громадськості було демонтовано погруддя О. Пушкіну у Харкові (Пам'ятник Пушкіну у Харкові демонтували – офіційно, 2022). 11 листопада 2022 р. відбувся демонтаж погруддя О. Пушкіну у Житомирі (Зняли за 15 хвилин: у Житомирі демонтували бюст російському письменнику Олександрю Пушкіну, 2022).

Рішення ж Уряду за ініціативою МКП України про вилучення пам'ятників О. Пушкіну, зокрема у Харкові й Житомирі, із Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення було прийняте лише 10 листопада 2023 р. Окрім пам'ятників О. Пушкіну (у Житомирі, Харкові, Одесі, на проспекті Берестейському у Києві) із Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення було вилучено й ряд інших пам'ятників російським та радянським діячам (Уряд ухвалив рішення, яке дозволяє демонтувати пам'ятники Пушкіну, Щорсу та іншим російським і радянським діячам, 2023).

В Одесі, не дивлячись на рішення Кабінету Міністрів України, на засіданні історико-топонімічної комісії було ухвалено рішення з рекомендацією не демонтовувати пам'ятник О. Пушкіну та залишити його на попередньому місці – на Приморському бульварі поблизу об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Своє рішення історико-топонімічна комісія Одеси мотивувала тим, що відповідно до Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», символіка російської імперської політики в Україні не поширюється на її використання на об'єкти всесвітньої спадщини.

Також одеська історико-топонімічна комісія рекомендувала залишити на попередньому місці, на Соборній площі, пам'ятник російському імперському управлінцю М. Воронцову, а пам'ятник російському письменнику Л. Толстому – перенести, тобто демонтувати (В Одесі вирішили не зносити пам'ятники Пушкіну та Воронцову, 2023).

У ряді випадків, у рамках дерусифікації, відбувався спротив місцевих органів влади. Такі дії посадових осіб суперечили державній політиці пам'яті. Найбільш непроста ситуація склалася у Полтаві, у зв'язку з питанням дерусифікації комплексу пам'яток, пов'язаних з перемогою Московського царства у Полтавській битві 1709 р. (Монумент слави та пам'ятник О. Келіну). 8 вересня 2022 р. Експертна рада МКІП України з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму рекомендувала Полтавській обласній військовій адміністрації та Полтавській міській раді їх демонтувати (Експертна рада МКІП рекомендувала демонтувати російські пам'ятники у Полтаві, 2022). Однак, ні до кінця 2022 р., ні в подальшому це не було підтримано. Хоча упродовж 2023 р. у Полтаві було демонтовано близько двадцяти пам'яток, пов'язаних з російськими та радянськими діячами, у тому числі О. Пушкіну та М. Ватутіну («Там, де російські вірші, може бути автомат»: як виконують закон про деколонізацію на Полтавщині, 2023). Підставою для того, щоб не проводити демонтаж Монумента слави та пам'ятника О. Келіну, стала петиція «Проти демонтажу Монумента Слави та пам'ятника Олексію Келіну», що була розміщена на сайті міської ради Полтави. Вона набрала необхідну кількість підписів і 26 червня 2023 р. була розглянута у міськраді. У тексті петиції наголошувалося: *«Монумент Слави у Корпусному парку та пам'ятник Олексію Келіну – це частини комплексу музею “Поле Полтавської битви”, це пам'ятка національного значення. <...> Для більшості полтавців ці монументи стали невід'ємним елементом міського ландшафту та навіть родинної історії»* (Заборона демонтажу пам'ятників: у Полтавській міськраді розглянули петицію, 2023).

Серед інших спротивів дерусифікації й декомунізації стало затягування перейменування м. Первомайськ Миколаївської області. Первомайськ увійшов до переліку міст, назви яких рекомендувала перейменувати Національна комісія зі стандартів

державної мови. 25 січня 2024 р. на сесії Первомайської міської ради депутати увосьме не підтримали перейменування міста. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» передбачав можливість такого перейменування до 27 січня 2024 р. (У Первомайську депутати увосьме не підтримали перейменування міста – це була остання спроба: чому та що далі, 2024).

Ще одним об'єктом в Україні, дерусифікація якого затягнулася, стала Національна музична академія України імені П. І. Чайковського – необхідність відмови від імені одного із символів російської культури П. Чайковського у її назві. Головним чином, спротив був від керівництва закладу. 8 лютого 2024 р. Київська міська рада звернулася до МКПІП України з ініціативою перейменування Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського (Київрада ініціювала перейменування Національної музичної академії України імені Чайковського, 2024).

Дерусифікація пам'яток, тобто їх демонтаж, як-от пам'ятників Пушкіну та Катерині II, викликали гостру реакцію та засудження в країні-агресорі. Адже такі монументи сприймалися росіянами як важливі імперські ідеологічні маркери на території України, маркери «руського міра», яких вона остаточно позбавлялася. Чи не найбільш гострою була реакція на демонтаж радянського герба на київському монументі «Батьківщина-мати» (Бачевська, 2023). Вочевидь, причиною цього є те, що монумент розглядається в Російській Федерації як важлива складова міфу «Великої Вітчизняної війни».

В основі, незважаючи на ряд винятків, дерусифікація публічного простору завершилася у січні 2024 р. Першим регіоном України, де повністю завершилася дерусифікація, як і декомунізація, стала Львівська область. Про це офіційно заявила Львівська обласна військова адміністрація 30 січня 2024 р. Тут останньою пам'яткою, що потрапила під декомунізацію став об'єкт у Лопатинській територіальній громаді. Загалом, лише 2023 р. на території Львівської області було демонтовано 312 пам'яток комуністичної доби (На Львівщині завершили процес декомунізації: у 2023 році знесли 312 пам'яток радянського минулого, 2024). Окрім відносно незначної кількості топонімів та

пам'яток в Україні, які ще перебувають в процесі дерусифікації, значна їх частина представлена на деокупованих територіях.

Висновки. В умовах повномасштабної російсько-української війни в Україні разом із фактичним завершенням декомунізаційних процесів розпочалася системна дерусифікація, спрямована на позбавлення публічного простору від імперського спадку. Вона також спрямовувалася на відновлення історичної пам'яті українського народу. Дерусифікація, на позначення якої також вживалися терміни «деколонізація» й «деімперіалізація», передбачала зміну відповідних топонімічних назв та демонтаж пам'яток. Для реалізації процесів дерусифікації в Україні був прийнятий спеціальний закон, який доповнював декомунізаційні закони від 2015 р. Поряд з уже діючими органами у сфері декомунізації й дерусифікації була створена Експертна рада Міністерства культури та інформаційної політики України з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. Завдяки таким державним ініціативам, у тому числі політиці пам'яті, спрямованої на позбавлення колоніального минулого у символічному просторі, в основному відбулося завершення як декомунізаційних процесів, так і дерусифікації топонімічних об'єктів. Здебільшого також відбулася дерусифікація пам'яток, однак у ряді випадків, через позицію місцевих органів влади та громад, деякі об'єкти монументального мистецтва, які, маючи російську або радянську складові, водночас визнані творами мистецтва, не були дерусифіковані.

Подяка. Висловлюю вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

«Арку дружби народів» перейменували в «Арку свободи українського народу» – рішення. (2022). *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-arku-druzhy-narodiv-pereymenuvaly-v-arku-svobody-ukrayinskooho-narodu-/31849485.html> (дата звернення: 24.03.2024).

Артимишин, П. (2022). Прощавай, Катерино! *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/building/proshchavai-katerino-istoriia-skandalnogo-pamiatnika-v-odesi/> (дата звернення: 19.03.2024).

Бачевська, А. (2023). У Корчевнікова трапилася істерика через монумент «Батьківщина-мати» в Києві. *Уніан*. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/batktivshchina-mati-u-korchevnikova-trapilasya-isterika-12349722.html> (дата звернення: 24.03.2024).

В Одесі вирішили не зносити пам'ятники Пушкіну та Воронцову. (2023). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/13/novyna/suspilstvo/odesi-vyrishyly-ne-znosyty-pamyatnyku-pushkinu-ta-voronczovu> (дата звернення: 24.03.2024).

Гриценко, О. А. (2019). Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України. 320 с.

Експертна рада з питань декомунізації та дерусифікації провела перше засідання – МКІП. (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3513642-ekspertna-rada-z-pitan-dekomunizacii-ta-derusifikacii-provela-perse-zasidanna-mkip.html> (дата звернення: 08.02.2024).

Експертна рада з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. (2022). *Міністерство культури та інформаційної політики України*. URL: <https://mcip.gov.ua/consultative-and-advisory-bodies/> (дата звернення: 07.02.2024).

Експертна рада МКІП рекомендувала демонтувати російські пам'ятники у Полтаві. (2022). *Міністерство культури та інформаційної політики України*. URL: <https://mcip.gov.ua/news/ekspertna-rada-mkip-rekomendovala-demontuvaty-rosiyski-imperski-pam-iatnyku-u-poltavi/> (дата звернення: 17.03.2024).

Заборона демонтажу пам'ятників: у Полтавській міськраді розглянули петицію. (2023). *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/515871-zaborona-demontazu-pamatnikiv-u-poltavskij-miskradi-rozglanuli-peticiu/> (дата звернення: 18.03.2024).

Завершення декомунізації – початок деколонізації. (2019). *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novynu/zavershennya-dekomunizaciyi-pochatok-dekolonizaciyi> (дата звернення: 21.02.2024).

Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». (2023). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 05.02.2024).

Зняли за 15 хвилин: у Житомирі демонтували бюст російському письменнику Олександру Пушкіну. (2022). *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/314314-znali-za-15-hvilin-u-zitomiri-demontovali-bust-rosijskomu-pismenniku-oleksandru-puskinu/> (дата звернення: 08.01.2024).

Касьянов, Г. (2018). Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

Київрада ініціювала перейменування Національної музичної академії України імені Чайковського. (2024). *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/679922-kiivrada-iniciuvala-perejmenuvanna-nacionalnoi-muzicnoi-akademii-ukraini-imeni-cajkovskogo/> (дата звернення: 20.03.2024).

Лотоцька, Н. (2022). У Дніпрі перейменовували понад 30 вулиць та провулків, назви яких були пов'язані з Росією. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/04/21/514217_dnipri_pereymenuvali_ponad_30.html (дата звернення: 18.02.2024).

Любарець, А. В. (2017). Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005–2015). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 257 с.

На Львівщині завершили процес декомунізації: у 2023 році знесли 312 пам'яток радянського минулого. (2024). *Львівська обласна військова адміністрація*. URL: <https://loda.gov.ua/news/90955> (дата звернення: 30.01.2024).

Одеська міська рада підтримала рішення демонтувати пам'ятник Катерині II та Суворову. (2022). *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/328290-odeska-miska-rada-pidtrimala-risenna-demontuvati-pamatniki-katerini-ii/> (дата звернення: 08.01.2024).

Олійник, А. (2017). Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow Report. Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки виконання «декомунізації них законів». Київ. 26 с.

Онищенко, В, Павленок, М. (2023). 27 липня. На старт, увага, деколонізація! *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/publications/27-lipnja-na-start-uvaha-dekolonizatsija--944839.html> (дата звернення: 09.01.2024).

Пам'ятник Пушкіну у Харкові демонтували – офіційно. (2022). *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/313130-pamatnik-puskinu-u-harkovi-znik-z-postamentu-so-vidomo/> (дата звернення: 08.01.2024).

Положення про Експертну раду Міністерства культури та інформаційної політики України з питань декомунізації та дерусифікації. (2022). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0194921-22#Text> (дата звернення: 07.02.2024).

Роз'яснення Міністерства культури та інформаційної політики України щодо дерусифікації, декомунізації та деколонізації. (2022).

Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: https://mcip.gov.ua/news/rozyasnennya-ministerstva-kultury-ta-informacziynoyi-polityky-ukrayiny-shhodo-derusyfikacziyi-dekomunizacziyi-ta-dekolonizacziyi/?fbclid=IwAR225Uwx3OwRSv6PgFsmLufzrAnpBn-WzF6NwldYF5iTul_S0e8sx-dHQQk (дата звернення: 07.02.2024).

«Там, де російські вірші, може бути автомат»: як виконують закон про деколонізацію на Полтавщині. (2023). *Суспільне новини.* URL: <https://suspilne.media/588729-tam-de-rosijski-virsi-moze-buti-avtomat-ak-vikonuut-zakon-pro-dekolonizaciu-na-poltavsini/> (дата звернення: 20.03.2024).

У Києві на монументі «Батьківщина-мати» встановили тризуб – відео. (2023). *Радіо Свобода.* URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-monument-batkivshchyna-maty-tryzub-kyuiv/32536189.html> (дата звернення: 24.03.2024).

У Первомайську депутати увосьме не підтримали перейменування міста – це була остання спроба: чому та що далі. (2024). *Суспільне новини.* URL: <https://suspilne.media/669642-u-pervomajskomu-deputati-uvosme-ne-pidtrimali-perejmenuvanna-mista-ce-bula-ostanna-sproba-comu-ta-so-dali/> (дата звернення: 18.03.2024).

У Херсоні перейменовано ряд топонімів. (2023). *Херсонська міська військова адміністрація.* URL: <https://miskrada.kherson.ua/news/u-khersoni-perejmenovano-riad-toponimiv/> (дата звернення: 22.02.2024).

Уряд ухвалив рішення, яке дозволяє демонтувати пам'ятники Пушкіну, Щорсу та іншим російським і радянським діячам. (2023). *Урядовий портал.* URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukhvalyv-rishennia-iake-dozvoliaie-demontuvaty-pamiatnyku-pushkinu-shchorsu-ta-inshym-rosiiskym-i-radianskym-diiacham> (дата звернення: 18.02.2024).

References

«Arku druzhby narodiv» pereimenuvaly v «Arku svobody ukrainskoho narodu» – rishennia. (2022). *Radio Svoboda.* URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-arku-druzhby-narodiv-pereymenuvaly-v-arku-svobody-ukrayinskoho-narodu/31849485.html> (дата зvernennia: 24.03.2024). [In Ukrainian].

Artymyshyn, P. (2022). Proshchavai, Kateryno! *Lokalna istoriia.* URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/building/proshchavai-katerino-istoriia-skandalnogo-pamiatnika-v-odesi/> (дата zvernennia: 19.03.2024). [In Ukrainian].

Bachevska, A. (2023). U Korchevnikova trapylasia isteryka cherez monument «Batkivshchyna-maty» v Kyievi. *Unian.* URL: <https://www.unian.ua/russianworld/batkivshchina-mati-u-korchevnikova-trapilasya-isterika-12349722.html> (дата zvernennia: 24.03.2024). [In Ukrainian].

V Odesi vyrishyly ne znosyty pamiatnyky Pushkinu ta Vorontsovu. (2023). *Slovo i dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/13/novyna/suspilstvo/odesi-vyrishyly-ne-znosyty-pamyatnyky-pushkinu-ta-voronzovu> (data zvernennia: 24.03.2024). [In Ukrainian].

Hrytsenko, O. A. (2019). Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Instytut kulturolohii NAM Ukrainy. 320 s. [In Ukrainian].

Ekspertna rada z pytan dekomunizatsii ta derusyfikatsii provela pershe zasidannia – MKIP. (2022). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3513642-ekspertna-rada-z-pitan-dekomunizatsii-ta-derusyfikatsii-provela-pershe-zasidanna-mkip.html> (data zvernennia: 08.02.2024). [In Ukrainian].

Ekspertna rada z pytan podolannia naslidkiv rusyfikatsii ta totalitaryzmu. (2022). *Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy*. URL: <https://mcip.gov.ua/consultative-and-advisory-bodies/> (data zvernennia: 07.02.2024). [In Ukrainian].

Ekspertna rada MKIP rekomendovala demontuvaty rosiiski pamiatnyky u Poltavi. (2022). *Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy*. URL: <https://mcip.gov.ua/news/ekspertna-rada-mkip-rekomendovala-demontuvaty-rosiyski-imperski-pam-iatnyky-u-poltavi/> (data zvernennia: 17.03.2024). [In Ukrainian].

Zaborona demontazhu pamiatnykiv: u Poltavskii miskradi rozghlianuly petytsiiu. (2023). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/515871-zaborona-demontazu-pamatnikiv-u-poltavskij-miskradi-rozghlanuli-peticiju/> (data zvernennia: 18.03.2024). [In Ukrainian].

Zavershennia dekomunizatsii – pochatok dekolonizatsii. (2019). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/zavershennya-dekomunizatsiyyi-pochatok-dekolonizatsiyyi> (data zvernennia: 21.02.2024). [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia ta zaboronu propahandy rosiiskoi imperskoi polityky v Ukraini i dekolonizatsiiu toponimii». (2023). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (data zvernennia: 05.02.2024). [In Ukrainian].

Znialy za 15 khvylyn: u Zhytomyri demontuvaly biust rosiiskomu pysmennyku Oleksandru Pushkinu. (2022). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/314314-znali-za-15-hvilin-u-zitomiri-demontuvali-bust-rosijskomu-pismenniku-oleksandru-puskinu/> (data zvernennia: 08.01.2024). [In Ukrainian].

Kasianov, H. (2018). Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susydy. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film, 2018. 420 s. [In Ukrainian].

Kyivrada initsiuvala pereimenuvannia Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni Chaikovskoho. (2024). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/679922-kiivrada-iniciuvala-perejmenuvanna-natsionalnoi-muzicnoi-akademii-ukraini-imeni-cajkovskogo/> (data zvernennia: 20.03.2024). [In Ukrainian].

Lototska, N. (2022). U Dnipri pereimenuvaly ponad 30 vulyts ta provulkiv, nazvy yakykh byly poviazani z Rosiieiu. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/04/21/514217_dnipri_pereymenuvali_ponad_30.html (data zvernennia: 18.02.2024). [In Ukrainian].

Liubarets, A. V. (2017). Polityka pamiaty shchodo radianskoi spadshchyny v Ukraini (2005–2015). Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. 257 s. [In Ukrainian].

Na Lvivshchyni zavershyly protses dekomunizatsii: u 2023 rotsi znesly 312 pamiatok radianskoho mynuloho. (2024). *Lvivska oblasna viiskova administratsiia*. URL: <https://loda.gov.ua/news/90955> (data zvernennia: 30.01.2024). [In Ukrainian].

Odeska miska rada pidtrymala rishennia demontuvaty pamiatnyk Kateryny II ta Suvorovu. (2022). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/328290-odeska-miska-rada-pidtrimala-risenna-demontuvati-pamatniki-katerini-ii/> (data zvernennia: 08.01.2024). [In Ukrainian].

Oliinyk, A. (2017). Analitychna dopovid vid hromadskosti u formati Shadow Report. Reforma u sferi polityky pamiaty: promizhni pidsumky vykonannia «dekomunizatsii nykh zakoniv». Kyiv. 26 s. [In Ukrainian].

Onyshchenko, V, Pavlenok, M. (2023). 27 lypnia. Na start, uvaha, dekolonizatsiia! *Hlavkom*. URL: <https://glavcom.ua/publications/27-lipnja-na-start-uvaha-dekolonizatsija--944839.html> (data zvernennia: 09.01.2024). [In Ukrainian].

Pamiatnyk Pushkinu u Kharkovi demontuvaly – ofitsiino. (2022). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/313130-pamatnik-puskinu-u-harkoviznik-z-postamentu-so-vidomo/> (data zvernennia: 08.01.2024). [In Ukrainian].

Polozhennia pro Ekspertnu radu Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy z pytan dekomunizatsii ta derusyfikatsii. (2022). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0194921-22#Text> (data zvernennia: 07.02.2024). [In Ukrainian].

Roziasnennia Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy shchodo derusyfikatsii, dekomunizatsii ta dekolonizatsii. (2022). *Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy*. URL: <https://mcip.gov.ua/news/rozyasnennya-ministerstva-kultury-ta-informacijnoyi-polityky-ukrayiny-shhodo-derusyfikaciyi-dekomunizaciyi->

ta-dekolonizacziyi/?fbclid=IwAR225Uwx3OwRSv6PgFsmLufzrAnpBn-Wzf6NwldYF5iTul_S0e8sx-dHQKk (data zvernennia: 07.02.2024). [In Ukrainian].

«Tam, de rosiiski virshi, mozhe buty avtomat»: yak vykonuiut zakon pro dekolonizatsiiu na Poltavshchyni. (2023). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/588729-tam-de-rosijski-virsi-moze-buti-avtomat-ak-vikonuut-zakon-pro-dekolonizaciu-na-poltavsini/> (data zvernennia: 20.03.2024). [In Ukrainian].

U Kyievi na monumenti «Batkivshchyna-maty» vstanovyly tryzub – video. (2023). *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-monument-batkivshchyna-maty-tryzub-kyyv/32536189.html> (data zvernennia: 24.03.2024). [In Ukrainian].

U Pervomaisku deputaty uvosme ne pidtrymaly pereimenuvannia mista – tse bula ostannia sprobа: chomu ta shcho dali. (2024). *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/669642-u-pervomajskomu-deputati-uvosme-ne-pidtrimali-perejmenuvanna-mista-ce-bula-ostanna-sproba-comu-ta-so-dali/> (data zvernennia: 18.03.2024). [In Ukrainian].

U Khersoni pereimenovano riad toponimiv. (2023). *Khersonska miska viiskova administratsiia*. URL: <https://miskrada.kherson.ua/news/u-khersoni-perejmenovano-riad-toponimiv/> (data zvernennia: 22.02.2024). [In Ukrainian].

Uriad ukhvalyv rishennia, yake dozvoliaie demontuvaty pamiatnyky Pushkinu, Shchorsu ta inshym rosiiskym i radianskym diiacham. (2023). *Uriadovi portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukhvalyv-rishennia-iake-dozvoliaie-demontuvaty-pamiatnyky-pushkinu-shchorsu-ta-inshym-rosiiskym-i-radianskym-diiacham> (data zvernennia: 18.02.2024). [In Ukrainian].

Kovalchuk T. DERUSSIFICATION OF THE PUBLIC SPACE IN UKRAINE AS CONDITIONED BY THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract

The aim of the paper is to analyse the derussification processes of public space in Ukraine as conditioned by the full-scale Russian-Ukrainian war. The methodology of the research is based on the core principles of historical knowledge considering general scientific and special historical methods, an interdisciplinary approach, sociological and cultural tools. The scientific novelty is conditioned by the fact that this is the first comprehensive study which presents derussification processes of the public space in Ukraine during the full-scale Russian-Ukrainian war. As a result, the author comes to the conclusion that the full-scale Russian military invasion of Ukraine on February 24, 2022 led to the systemic derussification of public space from imperial inheritance. Such state measures, particularly the relevant politics of memory, were aimed at restoring the historical memory of the Ukrainian people. Derussification involved changing toponyms and

dismantling monuments related to the colonial and imperial past. In addition, the Verkhovna Rada of Ukraine also adopted a special law on March 21, 2023 as an addendum to the decommunisation laws. The Expert Council on Overcoming the Consequences of Russification and Totalitarianism was established under the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. As a result of these measures, derussification as well as decommunisation of toponymic objects and monuments, was basically completed in Ukraine at the beginning of 2024. At the same time some landmarks, in particular of monumental art, which had Russian or Soviet components but were recognised as art works, were not subjected to derussification.

Key words: *derussification, decommunisation, Ukraine, Russian-Ukrainian war, toponyms, politics of memory, historical memory.*

Kowalczyk T. DERUSYFIKACJA PRZESTRZENI PUBLICZNEJ UKRAINY W KONTEKŚCIE ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ WOJNY NA PEŁNĄ SKALĘ

Streszczenie

Celem pracy jest analiza procesów derusyfikacji przestrzeni publicznej w Ukrainie w kontekście rosyjsko-ukraińskiej wojny na pełną skalę. Metodologia badań naukowych opiera się na podstawowych zasadach wiedzy historycznej, z uwzględnieniem ogólnych metod naukowych i specjalnych metod historycznych, podejściu interdyscyplinarnym, narzędziach socjologicznych i kulturowych. Aktualność pracy polega na tym, że po raz pierwszy całościowo zostały przeanalizowane procesy derusyfikacji przestrzeni publicznej Ukrainy w czasie rosyjsko-ukraińskiej wojny na pełną skalę. W rezultacie autor dochodzi do wniosku, że pełnoskalowa rosyjska inwazja wojskowa na Ukrainę 24 lutego 2022 r. doprowadziła do systematycznej derusyfikacji przestrzeni publicznej z spuścizny imperialnej. Takie działania państwa, w tym odpowiednia polityka pamięci, miały na celu przywrócenie pamięci historycznej narodu ukraińskiego. Derusyfikacja polegała na zmianie toponimów i demontażu zabytków związanych z kolonialną, imperialną przeszłością. W tym celu, oprócz ustaw dekomunizacyjnych, 21 marca 2023 r. Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła specjalną ustawę. Przy Ministerstwie Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy powołano Radę Ekspertów ds. Przewyciężenia Skutków Rusyfikacji i Totalitaryzmu. W wyniku takich działań w Ukrainie od początku 2024 r. w dużej mierze zakończono derusyfikację, a także dekomunizację obiektów toponimicznych oraz pomników. Jednocześnie niektóre zabytki, w szczególności sztuka monumentalna, które miały elementy rosyjskie lub sowieckie, ale zostały uznane za dzieła sztuki, nie były poddane derusyfikacji.

Słowa kluczowe: *derusyfikacja, dekomunizacja, Ukraina, wojna rosyjsko-ukraińska, toponimy, polityka pamięci, pamięć historyczna.*

Статтю надіслано до редколегії 14.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 94:81'373.21(477.42)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112075>

Бабушко Олена,
здобувачка ступеня доктора
філософії кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка,
ebabushko@gmail.com

ЗМІНИ ТОПОНІМІКИ ЖИТОМИРЩИНИ У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Анотація

*Метою роботи є аналіз змін в топоніміці Житомирської області наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, спеціальних історичних методів та міждисциплінарного підходу, інструментів регіонознавства, краєзнавчого аналізу та краєзнавчої персоналогії. **Наукова новизна** полягає в тому, що у статті уперше комплексно проаналізовано зміни в топоніміці Житомирської області кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. У результаті проведеного дослідження авторка приходить до **висновків**, що декомунізація та дерусифікація топонімів є необхідним кроком на шляху відновлення історичної пам'яті українського народу, що є складовою державної політики пам'яті. На Житомирщині процес перейменування топонімів (декомунізація, а згодом і дерусифікація) розпочався від початку 1990-х років і триває нині. Від початку незалежності України цьому сприяла розроблена нормативно-правова база та діяльність місцевих топонімічних комісій, зокрема у Житомирі. Передусім топонімічні зміни відбувалися у рамках декомунізаційних процесів, які активізувалися після ухвалення у 2015 р. Верховною Радою України відповідних законів. Дерусифікація топонімів Житомирщини активізувалася після повномасштабного російського вторгнення до України. В основному нові топонімічні назви Житомирщини пов'язані з історичними подіями або шануванням пам'яті відомих історичних діячів, визначних постатей науки й культури, громадських діячів, які народилися чи працювали на Житомирщині; всесвітньо відомих вітчизняних вчених та митців.*

Ключові слова: *топоніміка, декомунізація, дерусифікація, історична пам'ять, політика пам'яті, Житомир, Україна.*

Постановка проблеми. Топоніміка – це специфічний інструмент утвердження державного суверенітету та національної ідентичності. Вона є частиною історичної пам'яті. Кожний топонім зберігає в собі інформацію про духовну, матеріальну та культурну складові народу, який утворили цей топонім – слово, найменування, де поєднується зв'язок із культурно-історичним призначенням об'єкта, зв'язок назви з його соціально-географічною функцією (Дрогушевська, 2017, с. 24). До проголошення незалежності України топонімічний простір України був здебільшого радянський. Створення законодавчої бази для відродження національної топонімії стало важливим кроком для повернення топонімічним об'єктам їх історичних назв, зокрема у рамках декомунізації. Водночас в умовах незалежності зростає зацікавленість до формування нового топонімічного простору населених пунктів України. Це є виразником активних процесів у суспільстві, показником національної свідомості та відновлення історичної пам'яті тієї території, де активно відбуваються процеси перейменування об'єктів топоніміки з огляду на запити суспільства (Гримашевич, 2016 с. 53).

В історіографії зміна топоніміки Житомирщини періоду незалежності України не розглядалася комплексно. Здебільшого, в роботах окремих авторів, зокрема Г. Мокрицького (Мокрицький, 2007) та Г. Гримашевич (Гримашевич, 2016), аналізувалися декомунізаційні процеси, пов'язані з перейменуванням топонімічних об'єктів м. Житомира. Якщо Г. Мокрицький переважно пояснює назви вулиць міста, їх походження, географічне розташування, то Г. Гримашевич виявляє загальні тенденції в перейменуванні топонімів Житомира порівняно з іншими містами України. У той же час ряд українських дослідників характеризують загальні процеси, пов'язані з декомунізацією та перейменуванням топонімів у містах України (Дрогушевська, 2017; Касьянов, 2018).

Метою статті є аналіз змін в топоніміці Житомирської області наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. У період СРСР назви топонімічних об'єктів, у тому числі Житомирської області, вписувались в ідеологізовані рамки та були вкрай заполітизовані. Від початку незалежності розпочався процес їх декомунізації.

Повноваження й можливості місцевих рад, зокрема у сфері зміни назв топоніміки, визначаються різними законами, серед яких Закон України «Про місцеве самоврядування» та Закон України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» (Закон України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», 2012).

Також важливе значення у процесах формування топонімічного простору населених пунктів має діяльність комісій з топоніміки. У Житомирі міська комісія з топоніміки була створена уже в 1991 р. Вона надала рекомендації щодо зміни назв вулиць, пов'язаних з іменами найвідоміших діячів комуністичної партії. При цьому, комісія рекомендувала повернути деяким вулицям їх історичних назв (вулиця Леніна – вулиця Київська, вулиця Карла Маркса – вулиця Велика Бердичівська). У 1995 р. провулок 1-й Свердлова було перейменовано на вулицю Хаїма Нахмана Бялика, видатного єврейського поета і громадського діяча, уродженця Житомира; вулицю Радянську названо на честь уродженця Житомира, академіка АН СРСР, фізика-ядерника, лауреата Міжнародної премії миру Володимира Векслера. Провулки 1-й і 2-й Радянські, об'єднані в один, перейменовано на провулок Академіка Слуцького, відомого ученого-математика й економіста, академіка АН України, який жив і навчався у Житомирі. Провулок 3-й Радянський був перейменований на проїзд Академіка Тутковського, геолога й географа, академіка АН України, який певний час жив і працював у Житомирі. Також 1995 р. Жовтневий провулок було перейменовано на вулицю Бальзаківську, а вулицю Держинського – на вулицю Василя Тарновського (Рішення виконавчого комітету Житомирської міської ради від 11.05.1995, № 263).

У рамках реалізації декомунізаційних ініціатив у 2014 р. в Житомирі вулицю Московську було перейменовано на вулицю Небесної сотні (Рішення Житомирської міської ради від 18.06.2014 № 680 «Про перейменування вул. Московська на вул. Небесної Сотні в місті Житомирі», 2014).

У квітні 2015 р. Верховна Рада України ухвалила 4 закони, які регулюють способи і форми репрезентації пам'ятних дат і подій минулого в публічному просторі (декомунізаційні закони). Основним із них вважається Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який регламентує процеси декомунізації. Закон засуджує згадані в його назві режими, визначає правові підстави для заборони пропаганди їхньої символіки й встановлює порядок її ліквідації в публічному просторі (Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», 2015).

У 2015 р. на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» міська комісія з топоніміки надала рекомендації по перейменуванню топонімічних об'єктів Житомира. Із урахуванням рекомендацій Українського інституту національної пам'яті було перейменовано 87 об'єктів топоніміки м. Житомира (Розпорядження міського голови від 19.02.2016 № 112 «Про перейменування топонімічних об'єктів та демонтаж пам'ятних знаків у м. Житомирі», 2016).

У ході перейменування комісія з топоніміки Житомира керувалася такими правилами: передусім відновлювали колишню історичну назву вулиці, провулка. Якщо топонімічний об'єкт названий у радянський час і на честь партійного діяча, то давали нову назву, але пов'язану з Житомиром та Житомирщиною. Таким чином вдалося відновити назви: вулиця Троянівська, вулиця Чуднівська, провулок Закам'янський. У назвах вулиць і провулків було увічнено імена славетних земляків: Івана Сльоти, Кліма Поліщука, Володимира Плотницького, Христофора Барановського, Івана Садовського, Юліяна Мовчана, Павла Кольченка, Михайла Клименка, Миколи Сціборського, Івана Жилюка, родини Тайберів. Ще частина топонімів отримала назви, пов'язані з видатними представниками українського (Олени Теліги, Василя Кука, Уласа Самчука, Тараса Сенюка), а також польського (Зигмунта Фелінського) народів (Розпорядження міського голови від

19.02.2016 № 112 «Про перейменування топонімічних об'єктів та демонтаж пам'ятних знаків у м. Житомирі», 2016).

На відміну від колишніх найменувань вулиць, які склалися, відповідно до радянської традиції, тільки з назви прізвища – вулиця Чкалова, Фрунзе, Фурманова, Щорса, Ватутіна, Мануїльського, Шелушкова – нові найменування вулиць поряд із прізвищем містять обов'язково ім'я (Гримашевич, 2016, с. 57).

У сучасних назвах об'єктів топоніміки відображаються явища національної культури українців, їхньої історії, культурно-історичного розвитку кожного окремо взятого населеного пункту. Завдяки такому підходу в Житомирі у 2016 р. з'явилися вулиці: Пилипа Орлика, Івана Мазепи (гетьманів України), Симона Петлюри (українського державного та політичного діяча), Степана Бандери, Євгена Коновальця, Миколи Сціборського (відомих представників національно-визвольного руху), Святого Йоана Павла II (польського релігійного діяча, 264-го Папи Римського), Митрополита Андрія Шептицького (українського релігійного діяча, предстоятеля УГКЦ до 1944 р.). Також відбулося повернення історичних назв вулицям Житомира: Троянівська, Синельниківська, Радивилівська, Нобелівська, проїзд Шпаковський (Розпорядження міського голови від 19.02.2016 № 112 «Про перейменування топонімічних об'єктів та демонтаж пам'ятних знаків у м. Житомирі», 2016). Таке відновлення первинних топонімів сприяло поверненню історичної пам'яті, що є важливим чинником українського державотворення.

Нині, в умовах повномасштабної російсько-української війни, активно відбуваються процеси дерусифікації топонімічних об'єктів. Такі заходи сприймаються як важливий елемент державної політики пам'яті. Для подолання наслідків русифікації й тоталітаризму Міністерство культури та інформаційної політики України та Український інститут національної пам'яті підготували рекомендації для органів місцевого самоврядування й громадських організацій для усунення з публічного простору об'єктів, символів та назв радянської тоталітарної і російської імперської політики (Рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту національної пам'яті щодо пам'ятних об'єктів пов'язаних з історією та культурою Росії та СРСР, 2022).

Однією з таких рекомендацій є необхідність перейменування вулиць та демонтаж пам'ятників російському поету О. Пушкіну. Пам'ятник О. Пушкіну на розі вулиць Великої Бердичівської та Старого Бульвару у м. Житомирі (охоронний номер 060001-Н) було включено до Переліку пам'яток культурної спадщини національного значення, які вилучені з Державного реєстру нерухомих пам'яток України (Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2023 № 1186 «Про внесення змін до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», 2023). Пам'ятник (погруддя) О. Пушкіну у Житомирі демонтували раніше, у листопаді 2022 р.

Рішенням Житомирської міської ради від 29.06.2023 № 827 «Про перейменування топонімічних об'єктів та об'єктів благоустрою м. Житомира», на підставі рекомендацій міської комісії з топоніміки, та результатів проведеного громадського обговорення, у формі електронної консультації, перейменовано 6 вулиць м. Житомира, а саме: вулиця Пушкінська, у проміжку буд. № 1–32/8, на вулицю Віктора Косенка; вулиця Пушкінська, у проміжку буд. № 34–63, на вулицю Університетська; вулиця Льва Толстого на вулицю Володимира Гнатюка; вулиця Гагаріна на вулицю Юрія Вороного; вулиця Лермонтовська на вулицю Шляхетна; вулиця Чехова на вулицю Григорія Сковороди; вулиця Білоруська на вулицю Полку імені Кастуся Калиновського (Рішення Житомирської міської ради від 29.06.2023 № 827 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира», 2023).

У рамках дерусифікації, Уповноважений із захисту прав української мови виступив з ініціативою приведення у відповідність до норм української мови назв низки населених пунктів та топонімічних об'єктів, які носять російськомовний характер. На підставі його рекомендацій було перейменовано 18 об'єктів топоніміки Житомира, у назвах яких вживаються російськомовні корені (Рішення Житомирської міської ради від 15.12.2022 № 665 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира», 2022).

Також житомирська міська комісія з топоніміки розглядає пропозиції, які увічнюють імена відомих історичних постатей, визначних діячів науки та культури, громадських діячів, що народилися або працювали у місті Житомирі та на Житомирщині;

імена всесвітньовідомих українських вчених та митців. Увічнення пам'яті видатних постатей у найменуваннях топонімічних об'єктів, що знаходяться на території Житомирської міської об'єднаної територіальної громади, здійснюється не раніше як через 5 років із дня смерті особи, пам'ять якої увічнюється (Рішення виконавчого комітету Житомирської міської ради від 19.04.2023 № 442 «Про внесення змін у рішення виконавчого комітету міської ради від 21.07.2021 № 798 “Про затвердження складу міської комісії з топоніміки та Положення про неї”», 2023).

До діяльності з перейменування вулиць, провулків та скверів необхідно підходити зважено та розсудливо. Нині є окремі назви топонімічних об'єктів, які потребують переосмислення та обговорення. На одному із прикладів зазначимо, що до розгляду на засіданні міської комісії з топоніміки (Протокол № 2 засідання міської комісії з топоніміки, 2023) було включено питання перейменування вулиці Вітрука у м. Житомирі. При обговоренні членами комісії зауважено, що Андрій Никифорович Вітрук народився на Житомирщині та в період Другої світової війни був командиром спеціального оперативного авіаційного з'єднання. Він чесно виконував свій обов'язок. Тому ще у 1973 р. одна із вулиць Житомира була названа на честь генерал-майора авіації, командира 10-ї гвардійської штурмової дивізії А. Н. Вітрука, льотчики якої брали участь у звільненні міст і сіл Житомирщини від нацистського режиму (Мокрицький, 2007, с. 51; Протокол № 2 засідання міської комісії з топоніміки, 2023). Крім того, в переліку осіб, чия діяльність підпадає під дію законів про декомунізацію, прізвище А. Н. Вітрука відсутнє. Членами міської комісії з топоніміки не було підтримано пропозицію про перейменування вулиці Вітрука у м. Житомирі (Протокол № 2 засідання міської комісії з топоніміки, 2023).

Рішенням Житомирської міської ради від 09.11.2023 № 945 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира» перейменовано 20 топонімічних об'єктів Житомира, а саме: вулиця Багратіонівська на вулицю Князів Сангушків; провулок Безименського на провулок Софії Левицької; вулиця Дениса Давидова на вулицю Миколи Міхновського; провулок Крилова на провулок Художника Максименка; провулок Льва Нікуліна на

провулок Ніни Мирошніченко; провулок 1-й Льва Толстого на провулок Миколи Костриці; провулок 2-й Льва Толстого на провулок Костя Возного; провулок 1-й Матросова на провулок Антона Анжейовського; провулок 2-й Матросова на провулок Олександра Білімовича; провулок Мічурінський на провулок Родини Смиренків; провулок Попова на провулок Зелена Брама; провулок Рилєєва на провулок Короткий; вулиця Російська Слобідка на вулицю Пилипонівську; провулок Склянського на провулок Єлизавети Епштейн; провулок 2-й Тургенєва на провулок Володимира Івасюка; провулок Туркенича на провулок Віктора Шкуринського; провулок 1-й Чехова на провулок Дубенський; провулок 2-й Чехова на провулок Коденка (Рішення Житомирської міської ради від 09.11.2023 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира», 2023).

Цим же рішенням були перейменовані русифіковані топонімічні об'єкти Житомира. Нові назви пов'язуються з відомими українськими військовими, політичними та громадськими діячами (вулиця Князів Сангушків, вулиця Миколи Міхновського, провулок Костя Возного); українськими письменниками (провулок Матвія Номиса, вулиця Івана Білика); видатними уродженцями Житомирщини (провулок Олександра Білімовича, провулок Миколи Костриці, провулок художника Максименка, провулок Віктора Шкуринського); з відомими художниками, композиторами та науковцями (провулок Антона Анжейовського, провулок Родини Смиренків, провулок Ніни Мірошніченко, провулок Єлизавети Епштейн, провулок Софії Левицької, провулок Володимира Івасюка). Також були повернуті історичні назви: провулок Коденка, провулок Дубенський, провулок Зелена Брама, вулиця Пилипонівська (Рішення Житомирської міської ради від 09.11.2023 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира», 2023).

У рамках декомунізації в деяких районах Житомирської області місцеві громади були не досить активними та запропонували до нових топонімів нейтральні назви: Калинова, Вишнева, Садова і т. д. В окремих випадках райони взагалі настільки зволікали з перейменуванням, що не встигли зробити це у відведений Законом час. Тому рішення було прийнято головою Житомирської обласної державної адміністрації. Зокрема, це

стосувалося перейменування вулиць і провулків у населених пунктах Олевського й Житомирського районів (за винятком села Левків). Назви нових топонімів Житомирського району були затверджені розпорядженням голови облдержадміністрації, яким було перейменовано 796 вулиць у 223 населених пунктах області (Розпорядження голови Житомирської обласної державної адміністрації від 20.05.2016 № 140 «Про перейменування топонімічних об'єктів та демонтаж пам'ятних знаків у Житомирській області», 2016).

Ще одним напрямком реалізації декомунізаційних законів стало перейменування населених пунктів. Так, на Житомирщині було перейменовано 7 населених пунктів та 1 район: село П'ятирічка Баранівського району на село Глинянка; село Червонопрапорне Баранівського району на село Смолка; село Щорсівка Коростенського району на село Білошиці; село Жовтневе Малинського району на село Маклаївка; село Крупське Малинського району на село Студень; село Червоний Плугатар Малинського району на село Косня; Червоноармійський район на Пулинський район; селище міського типу Червоноармійськ Червоноармійського району на селище міського типу Пулини (Постанова Верховної ради України від 19.05.2016 «Про перейменування окремих населених пунктів та районів», 2016).

16 листопада 2022 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про перейменування міста Новоград-Волинський у Житомирській області на Звягель, а Новоград-Волинського району – на Звягельський район. У пояснювальній записці до Постанови зазначено: «Перейменування міста Новоград-Волинський ініційовано його жителями з метою повернення населеному пункту його історичної назви – Звягель. Відповідно до матеріалів, наданих Житомирською обласною радою, вказаний населений пункт вперше згадується в письмовій згадці XIII ст. як Возвягель, пізніше з XV ст. місто мало назву Звягель. У 1793 році, після другого розділу Речі Посполитої, населений пункт перейшов під управління Російської імперії та був перейменований на місто Новоград-Волинський» (Стешенко, 2022). Питання про перейменування міста Новоград-Волинський було підтримане більшістю жителів населеного пункту, які взяли участь у громадських слуханнях. Перейменування було погоджено Новоград-Волинською міською

та Житомирською обласною радами відповідно до чинного законодавства України.

Висновки. Після проголошення державної незалежності України на Житомирщині розпочалися процеси, пов'язані зі змінами назв топонімічних об'єктів, які до того були вкрай заполітизовані. Цьому сприяла новоприйнята нормативно-правова база, а також створення місцевих топонімічних комісій. Особливо активну діяльність розгорнула житомирська міська комісія з топоніміки. Передусім топонімічні зміни відбувалися у рамках декомунізації. Важливе значення для активізації декомунізаційних процесів в Україні, та на Житомирщині, зокрема стало прийняття у 2015 р. декомунізаційних законів, які визначили способи та форми репрезентації пам'ятних дат й подій минулого у публічному просторі. Центральним тут став Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». В останні роки, головним чином після початку повномасштабної російсько-української війни, на Житомирщині, як і в Україні загалом, проводиться дерусифікація топонімів. У перейменуванні об'єктів топоніміки беруть участь місцеві громади та відповідні фахівці, що поліпшує топонімічний ландшафт міст, сіл, селищ. Нові топонімічні назви Житомирщини здебільшого співвідносяться з історичними подіями або вшануванням пам'яті відомих історичних постатей, визначних діячів науки та культури, громадських діячів, що народилися або працювали на Житомирщині; всесвітньовідомих українських учених та митців. Деякі нові топонімічні об'єкти пов'язані з іменами польських релігійно-культурних діячів. Декомунізація та дерусифікація українських топонімів є необхідним кроком на шляху відновлення історичної пам'яті, невід'ємною частиною повернення її топонімічної спадщини.

Подяка. Висловлюю вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Гримашевич, Г. І. (2016). Урбанонімія Житомира в контексті декомунізації. *Мова: класичне – модерне – постмодерне: збірник наукових праць*. Вип. 2. С. 53–61.

Дрогушевська, І. Л. (2017) Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. Вип. 26. С. 22–27.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». (2015). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

Закон України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій». (2012). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4865-17#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

Касьянов, Г. В. (2018). Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

Мокрицький, Г. П. (2007). Вулиці Житомира. Енциклопедія Житомира. Кн. 1. Житомир: Волинь. 640 с.

Постанова Верховної ради України від 19.05.2016 «Про перейменування окремих населених пунктів та районів». (2016). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1377-19#Text> (дата звернення: 23.11.2023).

Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2023 № 1186 «Про внесення змін до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». (2023). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.11.2023).

Протокол № 2 засідання міської комісії з топоніміки. (2023). *Житомирська міська рада*. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1686058407.pdf> (дата звернення: 23.11.2023).

Рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту національної пам'яті щодо пам'ятних об'єктів пов'язаних з історією та культурою Росії та СРСР. (2022). *Міністерство культури та інформаційної політики України*. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7468.html> (дата звернення: 17.11.2023).

Рішення виконавчого комітету Житомирської міської ради від 19.04.2023 № 442 «Про внесення змін у рішення виконавчого комітету

міської ради від 21.07.2021 № 798 «Про затвердження складу міської комісії з топоніміки та Положення про неї»». (2023). *Житомирська міська рада*. URL: <https://ztrada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1682405551.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).

Рішення Житомирської міської ради від 09.11.2023 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира». (2023). *Житомирська міська рада*. URL: <https://ztrada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1700147977.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).

Рішення Житомирської міської ради від 15.12.2022 № 665 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира». (2022). *Житомирська міська рада*. URL: [https://ztrada.gov.ua/documents?documentNumber\[0\]=665&fileType\[0\]=5&documentDateStart\[0\]=1671062461&documentDateEnd\[0\]=1671148799](https://ztrada.gov.ua/documents?documentNumber[0]=665&fileType[0]=5&documentDateStart[0]=1671062461&documentDateEnd[0]=1671148799) (дата звернення: 17.11.2023).

Рішення Житомирської міської ради від 18.06.2014 № 680 «Про перейменування вул. Московська на вул. Небесної Сотні в місті Житомирі». (2014). *Житомирська міська рада*. URL: https://old.ztrada.gov.ua/laws/t2/p1?laws=true&law_text=&law_number=680&law_type_id=1&law_publisher_id=3&law_session_number=&law_session_convocation=&date_type=onedate&law_date_day1=18&law_date_month1=6&law_date_year1=2014&law_date_day2=1&law_date_month2=1&law_date_year2=2023&submit=#convocation6 (дата звернення: 17.11.2023).

Рішення Житомирської міської ради від 29.06.2023 № 827 «Про перейменування топонімічних об'єктів м. Житомира». (2023). *Житомирська міська рада*. URL: [https://ztrada.gov.ua/documents?documentNumber\[0\]=827&fileType\[0\]=5&documentDateStart\[0\]=1687993261&documentDateEnd\[0\]=1688079599](https://ztrada.gov.ua/documents?documentNumber[0]=827&fileType[0]=5&documentDateStart[0]=1687993261&documentDateEnd[0]=1688079599) (дата звернення: 17.11.2023).

Розпорядження голови Житомирської обласної державної адміністрації від 20.05.2016 № 140 «Про перейменування топонімічних об'єктів та демонтаж пам'ятних знаків у Житомирській області». (2016). *Житомирська обласна державна адміністрація*. URL: <https://oda.zht.gov.ua/oda/2014-2017/za-2016-rik/rozporyadzhennya-140-vid-20-05-2016/> (дата звернення: 17.11.2023).

Розпорядження міського голови від 19.02.2016 № 112 «Про перейменування топонімічних об'єктів та демонтаж пам'ятних знаків у м. Житомирі» (2016). *Житомирська міська рада*. URL: https://ztrada.gov.ua/?doc_id=10544 (дата звернення: 17.11.2023).

Стещенко, А. (2022). Місто Новоград-Волинський на Житомирщині перейменовано на Звягель. LB.ua. URL:

https://lb.ua/society/2022/11/16/536121_misto_novogradvolinskiy.html (дата звернення: 23.11.2023).

References

Hrymashevych, H. I. (2016). Urbanonimiia Zhytomyra v konteksti dekomunizatsii. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 2. S. 53–61. [In Ukrainian].

Drohushevska, I. L. (2017) Dekomunizatsiia toponimii: kontsepsiia povnennia istorychnykh nazv na kartu Ukrainy. *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafii*. Vyp. 26. S. 22–27. [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky». (2015). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro prysvoiennia yurydychnym osobam ta obiekтам prava vlasnosti imen (psevdonimiv) fizychnykh osib, yuvileinykh ta sviatkovykh dat, nazv i dat istorychnykh podii». (2012). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4865-17#Text> (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Kasianov, H. V. (2018). Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susidy. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film, 2018. 420 s. [In Ukrainian].

Mokrytskyi, H. P. (2007). Vulytsi Zhytomyra. Entsyklopediia Zhytomyra. Kn. 1. Zhytomyr: Volyn. 640 s. [In Ukrainian].

Postanova Verkhovnoi rady Ukrainy vid 19.05.2016 «Pro pereimenuvannia okremykh naselenykh punktiv ta raioniv». (2016). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1377-19#Text> (data zvernennia: 23.11.2023). [In Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.11.2023 № 1186 «Pro vnesennia zmin do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy». (2023). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-2023-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 23.11.2023). [In Ukrainian].

Protokol № 2 zasidannia miskoi komisii z toponimiky. (2023). *Zhytomyrska miska rada*. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1686058407.pdf> (data zvernennia: 23.11.2023). [In Ukrainian].

Rekomendatsii Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy ta Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty shchodo pamiatnykh obektiv poviazanykh z istoriieiu ta kulturoiu Rosii ta SRSR. (2022). *Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy*. URL:

<https://mkip.gov.ua/news/7468.html> (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rishennia vykonavchoho komitetu Zhytomyrskoi miskoi rady vid 19.04.2023 № 442 «Pro vnesennia zmin u rishennia vykonavchoho komitetu miskoi rady vid 21.07.2021 № 798 “Pro zatverdzhennia skladu miskoi komisii z toponimiky ta Polozhennia pro nei”». (2023). *Zhytomyrska miska rada*. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1682405551.pdf> (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rishennia Zhytomyrskoi miskoi rady vid 09.11.2023 «Pro pereimenuvannia toponimichnykh obektiv m. Zhytomyra». (2023). *Zhytomyrska miska rada*. URL: <https://zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1700147977.pdf> (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rishennia Zhytomyrskoi miskoi rady vid 15.12.2022 № 665 «Pro pereimenuvannia toponimichnykh obektiv m. Zhytomyra». (2022). *Zhytomyrska miska rada*. URL: [https://zt-rada.gov.ua/documents?documentNumber\[0\]=665&fileType\[0\]=5&documentDateStart\[0\]=1671062461&documentDateEnd\[0\]=1671148799](https://zt-rada.gov.ua/documents?documentNumber[0]=665&fileType[0]=5&documentDateStart[0]=1671062461&documentDateEnd[0]=1671148799) (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rishennia Zhytomyrskoi miskoi rady vid 18.06.2014 № 680 «Pro pereimenuvannia vul. Moskovska na vul. Nebesnoi Sotni v misti Zhytomyri». (2014). *Zhytomyrska miska rada*. URL: https://old.zt-rada.gov.ua/laws/t2/p1?laws=true&law_text=&law_number=680&law_type_id=1&law_publisher_id=3&law_session_number=&law_session_convocation=&date_type=onedate&law_date_day1=18&law_date_month1=6&law_date_year1=2014&law_date_day2=1&law_date_month2=1&law_date_year2=2023&submit=#convocation6 (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rishennia Zhytomyrskoi miskoi rady vid 29.06.2023 № 827 «Pro pereimenuvannia toponimichnykh obektiv m. Zhytomyra». (2023). *Zhytomyrska miska rada*. URL: [https://zt-rada.gov.ua/documents?documentNumber\[0\]=827&fileType\[0\]=5&documentDateStart\[0\]=1687993261&documentDateEnd\[0\]=1688079599](https://zt-rada.gov.ua/documents?documentNumber[0]=827&fileType[0]=5&documentDateStart[0]=1687993261&documentDateEnd[0]=1688079599) (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rozporiadzhennia holovy Zhytomyrskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii vid 20.05.2016 № 140 «Pro pereimenuvannia toponimichnykh obektiv ta demontazh pamiatnykh znakiv u Zhytomyrskii oblasti». (2016). *Zhytomyrska oblasna derzhavna administratsiia*. URL: <https://oda.zht.gov.ua/oda/2014-2017/za-2016-rik/rozporiadzhennya-140-vid-20-05-2016/> (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Rozporiadzhennia miskoho holovy vid 19.02.2016 № 112 «Pro pereimenuvannia toponimichnykh obektiv ta demontazh pamiatnykh znakiv

u m. Zhytomyri» (2016). *Zhytomyrska miska rada*. URL: https://zt-rada.gov.ua/?doc_id=10544 (data zvernennia: 17.11.2023). [In Ukrainian].

Steshenko, A. (2022). Misto Novohrad-Volynskiy na Zhytomyrshchyni pereimenovano na Zviahel. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/society/2022/11/16/536121_misto_novogradvolynskiy.html (data zvernennia: 23.11.2023). [In Ukrainian].

Babushko O. CHANGES IN TOPOGRAPHY OF THE ZHYTOMYR REGION DURING THE PERIOD OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

Abstract

The aim of the study is to analyze changes in the toponymy of the Zhytomyr region at the end of the 20th – the first quarter of the 21st century. The methodology of scientific research is based on the use of a complex of general scientific, special historical methods and an interdisciplinary approach, tools of regional studies, regional analysis and regional personology. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of changes in the toponymy of the Zhytomyr region from the late 20th to the first quarter of the 21st century in the article. As a result of the conducted research, the author comes to the conclusion that decommunization and derussification of toponyms are necessary steps towards restoring the historical memory of the Ukrainian people, which is a component of the state memory policy. In the Zhytomyr region, the process of renaming toponyms (decommunization, and later derussification) began in the early 1990s and continues to this day. Since the independence of Ukraine, this has been facilitated by the developed normative-legal base and the activities of local toponymic commissions, in particular in Zhytomyr. Primarily, toponymic changes occurred within the framework of decommunization processes, which intensified after the adoption of decommunization laws by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2015. Mostly after the full-scale Russian military invasion of Ukraine in the Zhytomyr region, as in the country as a whole, the derussification of toponyms intensified. Mostly, the new toponymic names of the Zhytomyr region are associated with historical events or the commemoration of famous historical figures, prominent figures of science and culture, public figures who were born or worked in the Zhytomyr region; world-famous Ukrainian scientists and artists.

Key words: *toponymy, decommunization, derussification, historical memory, memory policy, Zhytomyr, Ukraine.*

Babushko O. ZMIANY W TOPONIMII ODWODU ŻYTOMIERZSKIEGO W OKRESIE NIEPODLEGŁOŚCI UKRAINY

Streszczenie

Celem pracy jest analiza zmian w toponimii obwodu Żytomierskiego pod koniec XX – na początku XXI wieku. Metodologia badania naukowego opiera

się na wykorzystaniu kompleksu metod ogólnonaukowych, specjalistycznych metod historycznych i podejścia międzydyscyplinarnego, narzędzi badań regionalnych, analizy i personologii regionalnej. **Nowatorstwo naukowe** polega na tym, że po raz pierwszy w artykule kompleksowo przeanalizowano zmiany w toponimii obwodu Żytomierskiego z końca XX – na początku XXI wieku. W wyniku przeprowadzonych badań autorka dochodzi do **wniosku**, że dekomunizacja i derusyfikacja toponimów są koniecznym krokiem na drodze do przywracania historycznej pamięci narodowej Ukrainy, co stanowi składnik polityki pamięci państwa. Na terenie obwodu Żytomierskiego proces zmiany nazw miejscowości (dekomunizacja, a następnie derusyfikacja) rozpoczął się na początku lat 90 i trwa do dziś. Od początku niepodległości Ukrainy wspomagała to rozwinięta baza normatywno-prawna i działalność miejscowych komisji toponimicznych, w tym w Żytomierzu. Przede wszystkim zmiany toponimiczne miały miejsce w ramach procesów dekomunizacyjnych, które zintensyfikowały się po uchwaleniu w 2015 roku przez Radę Najwyższą Ukrainy ustaw dekomunizacyjnych. Głównie po pełnoskalowej inwazji rosyjskiej w Ukrainie na terenie obwodu Żytomierskiego, jak i w całym kraju, zintensyfikowała się derusyfikacja toponimów. Głównie nowe nazwy toponimiczne na terenie obwodu Żytomierskiego są związane z wydarzeniami historycznymi lub upamiętnieniem pamięci znanych historycznych postaci, wybitnych postaci nauki i kultury, działaczy społecznych, którzy urodzili się lub pracowali na terenie obwodu Żytomierskiego; światowej sławy krajowych naukowców i artystów.

Słowa kluczowe: toponimia, dekomunizacja, derusyfikacja, pamięć historyczna, polityka pamięci, Żytomyr, Ukraina.

Статтю надіслано до редколегії 12.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 378:[005.6:316.422](477)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112076>

Панчук Марина,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри історії України,
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
mari_0720@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6795-393X>

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ВПЛИВИ НА РОЗВИТОК ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі особливостей становлення та розвитку української освітньої системи під безпосереднім впливом євроінтеграційних процесів. *Методологія дослідження* базується як на загальнонаукових, так і спеціальних історичних методах (джерелознавчі дослідження, системний та історико-порівняльний аналіз), вивченні законодавчої бази змін, що дає можливість у повній мірі висвітлити специфіку динамічного розвитку й функціонування освітньої системи України та її здатність до імплементації відповідного європейського досвіду. *Науковою новизною* є характеристика побудови та функціонування системи освіти України на сучасному етапі з точки зору євроінтеграційного контексту, який задає тон більшості зрушень у даній галузі. *Висновки.* Законодавче регулювання та імплементація європейського досвіду в систему освіти України були не лише вимогою часу, а стали гармонійною складовою сучасного розвитку української освіти. Відповідний вектор змін в українській освіті включає в себе і конкретні перебудови, що стають необхідністю, природньою потребою українського соціуму. Ті цінності, які сьогодні закладені в систему освіти щодо формування і виховання нових поколінь успішних та національно свідомих українців, покликані вплинути на функціонування та розбудову держави у подальшому.

Ключові слова: Болонський процес, Україна, євроінтеграція, Європейський союз, освітня система, реформування, трансформації.

Вступ. Українська освітня система, починаючи із перших років незалежності, розвивалася не лише як окремий процес та явище, що покликані виконати відповідний соціальний й

економічний запит, але й у контексті всіх суспільних змін та політичних трансформацій. Євроінтеграційний вектор України проклав такий шлях для розвитку усіх суспільних сфер, і базується на відповідних цінностях та принципах. Тому поєднання національних освітніх традицій та запозичення позитивного досвіду, а також практика активного обміну та реалізації пунктів угод і договорів між Україною й європейськими державами та ЄС загалом, стало тим ґрунтом, на основі якого почали відбуватися освітні трансформації, в межах єдиної системи.

Якісні трансформації системи освіти відбувалися та продовжують відбуватися у тісному взаємозв'язку із тим порядком денним, який пов'язаний із рухом України до ЄС. Тут мова не лише про виконання конкретних вимог, покликаних привести до відповідності із загальноєвропейськими окремі складові освітнього процесу (Болонський процес). Важливими є й загальні тенденції, демократичні цінності, суспільні запити та погляди на освіту як на цілісну систему, яка має безпосередній вплив на формування нових поколінь свідомих громадян, тут, власне, можна простежити і євроінтеграційні ціннісні впливи. Оскільки особливості функціонування системи освіти є віддзеркаленням, й певною мірою, суспільним зрізом тих специфічних рис, які характерні для держави в конкретний період розвитку.

Саме ця парадигма дає можливість розглядати освітню систему не як відособлене явище, а як ключову складову побудови демократичного суспільства, усі громадяни якого розділяють спільні принципи розбудови держави. Відтак, аналіз євроінтеграційних впливів та відповідних сучасних освітніх тенденцій є надзвичайно актуальним, зважаючи на вже набутий досвід, а також на постійно зростаючі перспективи й виклики та загрози в суспільно-політичній площині.

Основні особливості впливу європейського вектору державного розвитку на освіту в Україні окреслили у своїх працях О. Глушко (Глушко, 2017), Н. Дічек (Дічек, 2022), О. Локшина (Локшина, 2023) та Б. Гуменюк (Гуменюк, 2020). Конкретизували свої дослідження на прикладі впровадження певних трансформацій в освіті в останні десятиліття І. Шоробура (Шоробура, 2019), О. Денисюк (Денисюк, 2022), В. Антонюк (Антонюк, 2021) та ін. Питання долучення України до Болонського процесу та як наслідок

грунтовне реформування української системи освіти стало предметом вивчення Ю. Рашкевича (Рашкевич, 2018) та І. Комарницького (Комарницький, 2008).

Натомість, малодослідженими залишилися питання поступової перебудови загальної системи освіти на законодавчому й практичному рівні у зв'язку із імплементацією євроінтеграційного курсу та впливу досвіду міжнародної співпраці на удосконалення освітньої галузі в Україні, вивченню яких і присвячена наша стаття.

Мета статті полягає у всебічному розкритті особливостей становлення та розвитку української освітньої системи під безпосереднім впливом євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Долучення України до європейських освітніх тенденцій відбувалося поступово та було закріплене у низці законодавчих актів та двосторонніх угод. Ще наприкінці ХХ ст. питання європейського політичного та культурного вектору було досить актуальним і знайшло своє вираження в указі президента «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу від 1998 р.» (Указ Президента України, 1998).

Хоча станом на сьогодні даний нормативно-правовий акт втратив чинність, свого часу він став декларацією та виразником євроінтеграційних намірів Української держави. До нього так само були включені питання культури, освіти й науки. Зокрема, ставилося завдання щодо впровадження тих норм та стандартів, які є дійсними в законодавстві європейських держав та можуть становити практичну цінність в українських реаліях. Метою такої імплементації було налагодження долученості України до європейської культурної спільноти, у тому числі, задля обміну досвідом через відповідні професійні контакти фахівців та зняття будь-яких обмежень, що можуть стати на заваді подальшій двосторонній співпраці (Указ Президента України, 1998).

Загальне бачення розвитку освітньої системи України було висвітлене також у постанові КМУ від 1993 р. «Про Державну національну програму "Освіта" ("Україна ХХІ століття")». У розділі про міжнародні зв'язки було задекларовано прагнення Української держави працювати над тим, щоб українські здобувачі освіти мали можливість навчання закордоном. Міжнародне співробітництво та обмін досвідом, як зауважено в документі,

---

можливе у випадку вдосконалення нормативно-правових актів національної системи законодавства, що повинна передбачати можливість закладів освіти налагоджувати співпрацю із освітніми закладами інших держав, у тому числі європейських, тими формами й методами, які вважаються найбільш прийнятними зі сторони, власне, освітніх закладів. Тобто акцент був поставлений саме на розширення автономії освітніх установ у міжнародній діяльності.

Одним із шляхів міжнародної співпраці передбачалося також створення спільних освітніх центрів із іноземними установами, укладання відповідних угод та забезпечення необхідного фінансування зі сторони держави. Важливим моментом, що також був висловлений у постанові, це необхідність налагодження освітніх контактів із українською діаспорою. Координація спільних зусиль, надання допомоги осередкам українства закордоном, а також використання їхнього потужного потенціалу мало стати основою формування та налагодження міжнародних відносин у сфері освіти. Варто зауважувати також і те, що українська діаспора станом на кінець ХХ ст., тобто на час публікації згаданої постанови, представляла себе як потужну силу, якій вдалося зберегти та примножити українські культурні й освітні традиції та національну самобутність. Саме цей потенціал також відіграв значну роль у сприянні якісного представлення України та української ідеї закордоном. Оскільки, на відміну від радянських реалій, українці діаспори мали змогу забезпечити тяглість українських традицій та працювати над збереженням національної ідентичності довгий час, навіть на території інших держав. Проявилися також і зворотні процеси, оскільки вільне налагодження контактів із найбільш активними представниками української діаспори дозволило у швидший спосіб перейняти для української освітньої системи провідні надбання світової та європейської освітньої практики (Постанова Кабінету Міністрів України, 1993).

Засади освітньої співпраці між Україною та ЄС були конкретизовані у відповідній Угоді про партнерство від 1994 р., яка теж не є чинною нині, але з точки зору історичної ретроспективи її значення є стратегічним. Домовленості стосувалися удосконалення сфери вищої освіти, у тому числі через сертифікацію освітніх

закладів та дипломів про вищу освіту. Вже тоді передбачалися стратегія академічної мобільності між здобувачами та освітянами, а також локальна співпраця безпосередньо між освітніми закладами. Такі фактори стали прогресивними і наблизили українську освіту до тих норм та рівня, який мали європейські держави (Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, 1994).

Усвідомлення того, яким держава бачить майбутнього активного громадянина, можемо відстежити також за низкою нормативно-правових актів, які були прийняті ще в перші півтора десятиліття від моменту здобуття Україною незалежності. Варто зауважити те, що формулювання основних освітніх стратегій відбувалося у тісній залежності від актуальних європейських віянь. Відзначаючи необхідність євроінтеграційної освітньої політики, було вирішено спиратися також на наявні європейські напрацювання, що показали себе на практиці з позитивної та ефективної сторони. Мова йде про реформи у євроінтеграційному векторі.

Засадничі виклики, що першочергово постали у даному завданні, були спрямовані на гармонізацію освітнього законодавства із відповідним законодавством ЄС, окрім цього узгодження курикулуму та поглиблення професійного напрямку старшої школи. У загальних рисах українські освітні підходи, за прикладом європейських, почали спрямовуватись на реалізацію особистісно орієнтованої освітньої парадигми різних рівнів (Дічек, Саух, 2022, с. 191).

Реформування національного законодавства, зокрема, у галузі освіти усіх рівнів, відбувалося також у послідовному взаємозв'язку із тими євроінтеграційними та глобалізаційними процесами, що становили актуальність у різні часи. Серед основних змін, які торкнулися освіти вже у другому десятилітті ХХІ ст., були і такі, що безпосередньо відобразили існуючі європейські освітні тенденції. Це стосується глобалізації освіти, що як пріоритетний напрям було виокремлено згідно Закону України «Про освіту».(Закон України «Про освіту», 2017) Найбільш помітним проявом уніфікації освітньої системи у цьому контексті став перехід на 12-річну систему навчання у закладах середньої освіти. Ця зміна була адаптована, за своєю суттю, під національну

навчальну систему, але тим не менш стала проявом глобалізаційної політики та відповідних реалій.

На думку О. Глушко, гуманізація освіти, повага до особистості здобувача, що сьогодні також визначена як пріоритетне завдання до реалізації в освітніх закладах, у своїй основі має поєднання традиційно українських підходів до навчально-виховного процесу, а також закономірностей європейських освітніх особливостей. Кінцевою метою такого принципу виступає виховання свідомої особистості, що здатна навчатися протягом всього життя, реалізовувати себе в соціумі та бути активним громадянином. Це є досить перспективними аспектами, оскільки завдання полягає не лише у засвоєнні навчального матеріалу за програмою, але і підготовці національно свідомого молодого покоління, яке буде своєю особистісною реалізацією сприяти якісним зрушенням на загальнодержавному рівні (Глушко, 2017, с. 7).

Загальні тенденції розвитку освітньої системи в Україні та аналогічні питання у європейських державах мають достатню кількість спільних точок дотику. І. Шоробура слушно зауважує, що це пов'язано насамперед із тим, що проблеми й виклики ХХІ ст. потребують зважених рішень та раціональних підходів. Проблема того, що обсяг знань та прискорений темп розвитку технологій диктує свої вимоги, має місце й у сфері освіти, оскільки засвоєння новітніх відкриттів та інформаційних можливостей потребує творчого опрацювання здобувачами освіти для ефективного використання й осмислення.

Питання співвідношення глобалізаційних процесів та виховання у здобувачів національної свідомості також знаходиться на порядку денному у системі освіти. Відтак, варто зважати на те, що ці чинники є визначальними не лише для розвитку загалом освітньої системи, але й для формування здобувачів освіти як цілісних й свідомих особистостей, відкритих як до змін, пов'язаних із глобалізацією та закріпленням загальнодемократичних цінностей, так і усвідомленого збереження національної ідентичності.

Помічною у цьому контексті, зокрема протягом минулих років, стає концепція безперервної освіти протягом життя, яка прийшла в українську освіту як модерне європейське надбання. Здатність приймати свідомі рішення та адаптуватися до мінливого

середовища є сучасною необхідністю, що давно була методично задекларована у ключових європейських та українських освітніх програмах. Також існує потреба підготовки здобувача до особистої реалізації в умовах глобалізаційних викликів та динамічних соціокультурних змін, такі завдання реалізуються спираючись на особистісно орієнтовані моделі навчання, які були закріплені в українському законодавстві (Шоробура, 2019, с. 30).

У даному відношенні варто також наголосити на особливостях державної політики, що покликана спрямовувати та визначати загальну форму тим зрушенням, що відбуваються в освіті завдяки євроінтеграційним впливам, а також надавати їм прикладної мети. Тому, як стверджує Б. Гуменюк, Україна відзначила ціллю відповідної політики побудову демократичного й толерантного суспільства, відкритий доступ до освітніх послуг, практику міжнародних обмінів і стипендіальних програм.

Вагоме значення, що надається координації співпраці з країнами-членами ЄС, дозволяє забезпечувати безперешкодний обмін досвідом та пришвидшувати імплементацію тих позитивних зрушень, що вже були випробувані європейськими державами. Важливу роль у цьому контексті відіграє Департамент гуманітарної допомоги та цивільного захисту Європейської Комісії.

Політика ЄС, своєю чергою, також враховує віяння глобалізації під час розробки відповідних освітніх стратегій. Так створюються наднаціональні інститути та ведеться послідовна й тривала робота з формування загальноєвропейської освітньої системи, зокрема у сфері вищої освіти, що сприяє якісному унормуванню підходів серед європейських держав. Роль України у цьому відношенні полягає у тому, що сформульовані європейські програми можуть адаптуватися до українських реалій, оскільки є не диференційованими, а, відтак, придатними для імплементації у національну систему. Своєю чергою, українські освітні заклади повинні демонструвати власну внутрішню консолідацію, оскільки саме єдність та здорова конкуренція може сприяти ефективнішій діяльності щодо сприйняття європейських освітніх напрацювань.

Важливе об'єднавче значення відіграє Болонський процес. Єдиний стандартизований простір вищої освіти сприяє легшій академічній мобільності студентів, а також відсутності перешкод у неперервному навчанні протягом життя. Існування єдиних

критеріїв, вимог до дипломів про вищу освіту, а також змісту й структури навчальних програм, позитивно впливає на конкурентоспроможність ринку праці європейських країн. При цьому важливим є й те, що зберігаються питомо національні освітні надбання, що певною мірою вже стали частиною культури окремої держави, яка долучається до Болонського процесу, тому про тотальну й безкомпромісну уніфікацію не йдеться.

Побудова та удосконалення української освітньої системи, на основі міжнародних вимог, убезпечило її від надмірностей суб'єктивних факторів та загрози регресу, через існування значної кількості ще радянських освітніх рудиментів. Відтак, долучення України до Болонського процесу, що відбулося у травні 2005 р., без перебільшення стало ключовою віхою становлення сучасної системи освіти та знаменувало собою початок структурної перебудови системи вищої освіти у всіх аспектах (Гуменюк, 2020, с. 33-34).

Як наголошує Ю. Рашкевич, першочергові вимоги, до змін у структурі вищої освіти Україні, стосувалися її циклічності. Згідно ключовим принципам Болонської Декларації, держави зобов'язуються впровадити Додатки до дипломів, прийняти двоциклову систему вищої освіти (бакалавр й магістр), забезпечити імплементацію системи кредитів задля широкої та унормованої студентської мобільності.

У глобальному вимірі Україна стала частиною європейського співробітництва у сфері освіти задля забезпечення її якості, а ті вимоги, що належало виконати й реалізувати в національній системі освіти, стали кроками й необхідними засобами для успішного долучення до єдиної освітньої спільноти. Інтегровані програми навчання та практики обміну, які відкрилися для України, поставили її на щабель вище та наблизили до світової освітньої спільноти. (Рашкевич, 2018, с. 5-6)

Однак на цьому шляху спостерігалися й численні перешкоди. Ф. Моїсєєва зауважує, що у перші роки після долучення України до Болонського процесу, згідно зі статистикою, до університетів вступало близько 70% випускників шкіл, що провокувало так звану масовість вищої освіти та численні диспропорції. У низці європейських держав ситуація була значно інакшою, лише незначна частина громадян могла вступити та закінчувала заклади

вищої освіти, що безумовно додавало престижності та конкурентоздатності освітнім установам.

Тому до того, поки Україна не приєдналася до Болонського процесу та не прийняла певні освітні трансформації, вітчизняні дипломи про вищу освіту не були визнані дійсними за кордоном, що значно утруднювало процес працевлаштування й економічної мобільності українців. Так само слід зауважити те, що значна частина українців, з огляду на вище зазначені обставини, змушена була проходити повторні навчальні курси для того, аби підтвердити здобуту раніше кваліфікацію. Окрім цього, за такої ситуації, що склалася у європейських країнах, фахівець після завершення освіти мав робоче місце та посаду, яка цілком відповідала його професійним навичкам.

Тому можемо простежити закономірність, за якої престижність навчального закладу прямо пропорційно залежить від рівня працевлаштування його випускників. Проте ситуація, що традиційно склалася в Україні, є дещо відмінною і курс на інтеграцію специфіки Болонського процесу потребував не тільки автоматичного перенесення бюрократичної й формальної освітньої складової, але і комплексного підходу, за якого усі суспільно-політичні та економічні умови є відповідними й дозволяють максимально ефективно інтегрувати якісні та потрібні зміни у систему освіти України (Моїсєєва, 2014, с. 37).

Ці проблеми аналізує у своєму дослідженні і С. Вавренюк. Не можна не погодитися із тим, що низька мотивація студентів якісно засвоювати навчальні матеріали негативно впливає на те, який рівень знань здобувач демонструє після завершення навчання. Лише незначна частина випускників здатні відмінно орієнтуватися у тонкощах здобутої професії та становлять абсолютну цінність для системи вищої школи.

Причинами цього є недостатня матеріальна база освітніх закладів, відсутність професійної мотивації у здобувачів, нехтування практичною складовою навчальних програм, а також непопулярність практики проблемно-орієнтованих підходів й вибіркове долучення студентів до проведення наукових досліджень, що здатні вивести освітні результати на якісно новий рівень. За такої ситуації подолання негативних тенденцій є

нагальним питанням для подальшої повноцінної інтеграції України у європейський освітній простір (Вавренюк, 2018, с. 77-78).

Приєднання України до Болонського процесу на початку XXI ст. стало впливовою подією не лише в освітньому контексті, але й економічному, тому що мова йде про експорт та імпорт часто комерційних освітніх послуг, а також про підготовку відповідних конкурентоздатних фахівців своїх галузей, що є затребуваними як в Україні, так і за її межами. Відповідна практика взаємного визнання дипломів, за умови наявності необхідної кількості кредитів, суттєво сприяє цьому. Тому варто зауважити, що освітній аспект часто виходить за межі виключно своєї галузі, та задає тон інших сфер успішного функціонування суспільного життя.

Разом з цим, часто існує обґрунтоване побоювання стосовно того, що активна практика освітньої глобалізації може загрожувати природному розвитку національної й самобутньої системи освіти, через нехтування вже наявними корисними надбаннями. Так само маємо практику еміграції кваліфікованих кадрів, що є негативним у стратегічній перспективі. Ці та інші тенденції, які є наслідками глобалізаційних процесів, потребують державного регулювання та удосконалення умов професійної реалізації для фахівців в Україні (Комарницький, Антохов, 2008, с. 224).

Свідченням того, що інтеграція України у європейський освітній простір відбувається успішно та із значними здобутками є статистична інформація, яку наводить дослідниця В. Антонюк. Вона зауважує, що розширюється мережа регіональної співпраці між закладами вищої освіти України та європейських держав. Зростає чисельність освітніх установ, що долучаються до міжнародної комунікації із закладами партнерами, українці частіше стають учасниками міжнародних проєктів та долучаються до європейських освітніх програм.

Так вже у 2021 р. чотири українські університети зайняли місце в рейтингу кращих університетів світу. До цього призвела, серед іншого, і активна євроінтеграційна політика, що сприяла широкому включенню вітчизняних університетів до світової освітньої спільноти.

Однак, масове долучення до програм міждержавної співпраці, що покликане надати можливість імплементації в Україні прогресивного досвіду від держав партнерів, відбувається досить

нерівномірно. Не усі заклади вищої освіти беруть активну участь у відповідних заходах, відтак маємо низку втрачених можливостей та диспропорційного рівня модернізації окремих освітніх установ та системи освіти загалом.

Близько 80 університетів у 2010 р. не брали участі у міжнародних програмах академічної мобільності, що мало негативний відбиток на ступені включення українських здобувачів та науковців у сучасні загальноосвітні освітні процеси. Питання кількості тих грантів, які отримують українські викладачі та студенти, на навчання чи стажування в Європі не є визначальною, та не становить суттєвої кількості, яка здатна принести з досвідом докорінні зміни у вітчизняні університети (2450 грантів станом на 2020 р.) (Антонюк, 2021, с. 589).

Проте ці числа часто не корелюються загалом із кількістю поданих заявок на гранти, оскільки, наприклад в 2016 р. на конкурс з розвитку потенціалу вищої освіти було подано 130 заявок, лише 6 з яких перемогли. Однією з перешкод на шляху до максимального залучення українських університетів до європейської та міжнародної освітньої й наукової спільноти є те, що не усі заклади вищої освіти мають можливість координувати відповідні проєкти, через відсутність відповідної нормативно-правової бази, фінансування, володіння іноземною мовою та у зв'язку з іншими об'єктивними причинами (Антонюк, 2021, с. 589).

Одним із ключових завдань щодо трансформації освітньої системи, як уже зазначалося вище, є залучення здобувачів вищої освіти до наукової діяльності, що здатна дати комплексну й якісну підготовку майбутніх фахівців окремих галузей. Євроінтеграційні впливи, які досить часто сприяють успішному оновленню освітніх підходів до підготовки студентів, передбачають посилення науково-дослідного компоненту у ході навчальної діяльності, як стверджують дослідники Г. Терещук та М. Алексієвець. Потреба формування творчої особистості, що неодноразово було задекларовано зі сторони Української держави, вимагає зміни методів та засобів.

Тому наприкінці першого десятиліття XXI ст. освітня система почала курс на перебудову у напрямку орієнтації на науково-дослідні підходи до вивчення програмового матеріалу здобувачами вищої освіти. Саме здатність на високому рівні володіти творчими

підходами та уміннями наукового опрацювання й вирішення актуальних проблем конкретної галузі знань є показником становлення всебічно розвинутої особистості. Такими були задекларовані базові цінності та потреби європейського освітнього простору й саме вони так само були актуальними для українських реалій на початку ХХІ ст. й залишаються актуальними донині (Терещук, Алексієвець, 2011, с. 43).

З приводу шкільної освіти, євроінтеграційні процеси так само стали визначальними у формулюванні стратегічних цілей. О. Денисюк, Т. Дронь та інші співавтори підкреслюють, що реформа «Нової української школи» стала найбільш яскравим виразником відповідних змін у сфері освіти за останні роки. На прикладі цієї концепції можна розглянути й загальноєвропейські цінності. Компетентнісний підхід, що є засадничим за принципами НУШ, визначає потребу підготовки учнів до успішної реалізації у майбутньому, тобто охоплюється цілий комплекс необхідних умінь та навичок.

За критеріями європейської освітньої системи, якість освіти визначається цілою системою необхідних характеристик, які включають загальне формування юної особистості як громадянина та, власне, організацію освітнього простору в навчальному закладі. Ті компетентності, що зазначені в програмних документах НУШ є прямим віддзеркаленням тих самих європейських принципів щодо побудови освітньої системи у сучасному суспільстві.

Найбільш визначальними у цьому відношенні моментами, що стали основою побудови системи освіти в Україні, а саме в ході розробки та впровадження концепції «Нової української школи», можна виокремити такі: насамперед, партнерство між батьками, учнями та вчителями, побудоване на взаємній довірі; створення сучасного комфортного й безпечного освітнього простору; дитиноцентризм; формування в учнів критичного мислення, шляхом залучення їх до дискусій та диспутів; ціннісний підхід до виховання молодого покоління. Саме такі принципи становлять основу європейського навчально-виховного процесу, та демонструють свою життєздатність протягом не одного десятиліття.

Динамічні зміни, що торкнулися закладів загальної середньої освіти, вимагають зміни акцентів та загального сприйняття процесу

здобуття освіти у суспільстві. Тяглість освітніх традицій, яка була притаманна у тому числі протягом перших років незалежності України, показала свої негативні сторони та потребу структурних перетворень. Відтак, корисним у даному відношенні став європейський досвід, який містив апробовану альтернативу побудови системи освіти, а євроінтеграційні тенденції розвитку України включили в себе, зокрема, і освітню складову (Денисюк, Дронь, 2022, с. 90-91).

Враховуючі усі попередні здобутки та виклики, у перспективній стратегії європейського співробітництва у галузі освіти і навчання у 2021-2030 рр., Українською державою було визначено важливі принципові положення щодо побудови освітньої системи. У ХХІ ст. ЄС реалізує політику, за якою співробітництво у сфері освіти й науки здійснюється як частина комплексної загальної співпраці. Тобто освіта розглядається як невід’ємна частина функціонування та розвитку суспільства, та є тісно пов’язаною і взаємозалежною з ним.

Основними пріоритетами європейської освітньої системи, на які покладається також і Україна, є, зокрема, мобільність, високі мовні компетентності, цифровізація та діджиталізація, гнучкі навички для адаптації у мінливих навколишніх умовах тощо. Особливо важливим є й розуміння необхідності забезпечення взаємодії між освітою, науковими дослідженнями й суспільними послугами. Саме ці ключові позиції покликані забезпечити стійкість та непорушність освітньої системи у конкретних суспільно-політичних обставинах і пристосувати окремі євроінтеграційні впливи до національного підґрунтя (Локшина, 2023, с. 12).

Найбільш нові дані за 2023 р. щодо імплементації європейських тенденцій та результатів прямої співпраці у систему освіти України свідчать про те, що участь України у освітній програмі ЄС «Еразмус+» демонструє якісні й продуктивні результати. Річною робочою програмою «Еразмус+» на 2023 р. було також збільшено бюджет, з метою забезпечення потреб постраждалих від війни українців. Окрім цього, на 2024 р. для України відкрито 35 нових конкурсів цієї програми, що передбачає долученість фахівців із різних професійних галузей.

Важливим аспектом є також неперервність роботи українських експертів над поточною розробкою та удосконаленням певних освітніх програм й стандартів у галузі вищої освіти. У даному контексті маємо такі статистичні дані: у 2023 р. спільними зусиллями було розроблено 338 і затверджено 267 стандартів вищої освіти. Відтак, досить продуктивною є робота над формалізацією й унормуванням тих засад, на основі яких у подальшому відбуватиметься освітній процес. Вагому роль у цьому теж відіграють євроінтеграційні процеси, тому що саме ці засади, шляхом деяких трансформацій, є визначальними у встановленні рамок та перспективних унормованих напрямків вітчизняної освіти. Нині Україна докладє зусилля, аби стати членом ЄС, здійснюючи для цього низку змін у галузі законодавства і визначенні тих заходів, що відповідають практиці ЄС у сфері освіти зокрема. (Звіт про виконання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом, 2023, с. 123-124).

Висновки. Процес розбудови української освітньої системи характеризується комплексним підходом та відбувається на основі поєднання національних традицій та європейських прогресивних тенденцій. Таке бачення було сформульоване ще наприкінці минулого століття і пов'язувалось, серед іншого, з вибором стратегічного вектору розвитку держави. Курс на євроінтеграцію, хоча і знаходив різну міру суспільної підтримки на різних етапах, в цілому залишився незмінним. Це пов'язано також із тим, що для українського суспільства та держави в цілому, є близькими задекларовані та втілені на практиці європейські гуманістичні цінності.

Законодавче регулювання, трансформація та імплементація європейського досвіду в систему освіти України на усіх рівнях, було і залишається не лише вимогою часу, але й стало успішною практикою української освіти. Відповідний загальний вектор українського розвитку включає в себе і конкретні освітні перебудови, що стають необхідністю й природньою потребою українського соціуму. Ті аспекти, які Україна переймає як апробований досвід у рамках європейського партнерства, продуктивно адаптуються під українські реалії, долаючи при цьому низку перешкод бюрократичного та фінансового характеру.

Варто також зауважити, що система освіти, та перетворення у ній, обумовлені з одного боку певними суспільно-політичними обставинами, одночасно – в стратегічній перспективі, продукують їх. Ті цінності, які сьогодні закладені в систему освіти щодо формування і виховання нових поколінь успішних та національно свідомих українців, покликані вплинути на функціонування та розбудову держави у подальшому. Тому євроінтеграційні впливи, зокрема і на систему освіти, у цивілізаційному вимірі, відіграють, без перебільшення, одну із провідних ролей для майбутнього України як держави.

Перспективними дослідженнями у цьому відношенні є аналіз причин та наслідків співпраці між Україною та ЄС, рівень суспільного сприйняття імplementованих змін, розробки щодо регіональної специфіки, а саме міри та ступеня долученості окремих освітніх закладів до міжнародних програм та проєктів.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Антонюк, В. (2021). Інтеграція вищої освіти України в європейський освітній простір для розвитку людського капіталу. *Журнал європейської економіки*. Том 20, випуск 3, Грудень 2021, с. 573-595.

Березівська, Л. (2011). Реформування шкільної освіти України в умовах державотворення (початок 90-х років ХХ ст.). *Молодь і ринок*. № 6. С. 17-21.

Вавренюк, С. (2018). Вплив процесу євроінтеграції на підготовку молоді в системі вищої освіти України. *Інвестиції: практика та досвід*. № 24. С. 75-78. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2018_24_15.

Денисюк, О., Дронь, Т., Титаренко, Н., Ткаченко, В. (2022). Реформа НУШ як складова інтеграції української освіти в європейський освітній простір. *Освітня аналітика України*. № 4. С. 84-97.

Дічек, Н., Саух, П., Євтух, М., Бойченко, М., Антонєць, Н., Загородня, А., Шевченко, С. (2022). Парадигми розвитку та тенденції реформування шкільної освіти в Україні у добу незалежності :

монографія. [Електронне видання] / колектив авт.; за заг. ред. д-ра пед. наук, проф. Н. П. Дічек. Київ: Педагогічна думка. 507 с.

Глушко, О. (2017). Європейський вектор освітніх реформ в Україні. *Український педагогічний журнал*. № 4. С. 5-11. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrj_2017_4_3.

Гуменюк, Б. (2020). Державна політика України у сфері освіти, науки та культури у контексті європейської інтеграції. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Випуск 29. С. 30-39.

Закон України “Про вищу освіту”. (2014). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Закон України «Про освіту». (2017). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Звіт про виконання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом. (2023). Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/zvit-pro-vykonannia-ua-za-2023-UA_2.pdf

Комарницький, І., Антохов, А. (2008). Вплив глобалізації та євроінтеграції на функціонування ринку освітніх послуг. *Регіональна економіка*. № 2. С. 220-228.

Локшина, О. (2023). Стратегія європейського співробітництва у галузі освіти і навчання у 2021 – 2030 рр. як євроінтеграційний орієнтир для української освіти. *Український Педагогічний журнал*. (4), С. 5–17. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-5-17>

Міністерство освіти і науки України. (2016). Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 34 с.

Моїсєєва, Ф., Усачов, В. (2014). Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 1. С. 36-40. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2014_1_8.

Постанова Кабінету Міністрів України. (1993). Про державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.

Рашкевич, Ю. (2018). Болонський процес: історія, стан та перспективи. *Освітня аналітика України*. Випуск 3. С. 5-16. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/educanalukr_2018_3_2.

Терещук, Г., Алексієвць, М. (2011). Науковий чинник розвитку освіти в сучасних умовах реформування українського освітнього процесу. *Україна–Європа–Світ : міжнародний збірник наукових праць*. редкол.: Ю. Алексєєв, Л. Алексієвць, М. Алексієвць [та ін.]. Тернопіль, Вип. 8. С. 43–48.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. (1994). Електронний ресурс. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

Указ Президента України. (1998). Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. №615/98. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text>

Фулан, М. (2000). Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ. пер. з англ. Г. Шиян, Р. Шиян. Львів : Літопис. 269 с

Шоробура, І. (2019). Концептуальні напрями розвитку вищої освіти в Україні у контексті європейської інтеграції. *Молодь і ринок*. № 8. С. 28-31. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2019_8_7.

References

Antoniuk, V. (2021). Intehratsiia vyshchoi osvity Ukrainy v yevropeyskyi osvittinii prostir dlia rozvytku liudskoho kapitalu. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky*. Tom 20, vypusk 3, Hruden 2021, s. 573-595.

Berezivska, L. (2011). Reformuvannia shkilnoi osvity Ukrainy v umovakh derzhavotvorennia (pochatok 90-kh rokiv XX st.). *Molod i rynek*. № 6. S. 17-21.

Vavreniuk, S. (2018). Vplyv protsesu yevrointehratsii na pidhotovku molodi v systemi vyshchoi osvity Ukrainy. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 24. S. 75-78. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2018_24_15.

Denysiuk, O., Dron, T., Tytarenko, N., Tkachenko, V. (2022). Reforma NUSH yak skladova intehratsii ukrainskoi osvity v yevropeyskyi osvittinii prostir. *Osvitnia analityka Ukrainy*. № 4. S. 84-97.

Dichek, N., Saukh, P., Yevtukh, M., Boichenko, M., Antonets, N., Zahorodnia, A., Shevchenko, S. (2022). Paradyhmy rozvytku ta tendentsii reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u dobu nezalezhnosti : monohrafiia. [Elektronne vydannia] / kolektyv avt. ; za zah. red. d-ra ped. nauk, prof. N. P. Dichek. Kyiv: Pedahohichna dumka. 507 s.

Hlushko, O. (2017). Yevropeyskyi vektor osvittnixh reform v Ukraini. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*. № 4. S. 5-11. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_4_3.

Humeniuk, B. (2020). Derzhavna polityka Ukrainy u sferi osvity, nauky ta kultury u konteksti yevropeiskoi intehratsii. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*. Vypusk 29. S. 30-39.

Закон України “Pro vyshchu osvitu”. (2014). Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Закон України «Pro osvitu». (2017). Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Zvit pro vykonannia Uhody pro Asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom. (2023). Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/zvit-pro-vykonannia-ua-za-2023_UA_2.pdf

Komarnytskyi, I., Antokhov, A. (2008). Vplyv hlobalizatsii ta yevrointehratsii na funktsionuvannia rynku osvity. *Rehionalna ekonomika*. № 2. S. 220-228.

Lokshyna, O. (2023). Stratehiia yevropeiskoho spivrobitnytstva u haluzi osvity i navchannia u 2021 – 2030 rr. yak yevrointehratsiinyi oriientyr dlia ukrainskoi osvity. *Ukrainskyi Pedagogichnyi zhurnal*. (4), S. 5–17. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-5-17>

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2016). Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. 34 s.

Moisieieva, F., Usachov, V. (2014). Yevropeiska intehratsiia vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti Bolonskoho protsesu. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. № 1. S. 36-40. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2014_1_8.

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. (1993). Pro derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» («Ukraina XXI stolittia») Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.

Rashkevych, Yu. (2018). Bolonskyi protses: istoriia, stan ta perspektyvy. *Osvitnia analityka Ukrainy*. Vypusk 3. S. 5-16. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/educanalukr_2018_3_2.

Tereshchuk, H., Aleksieievets, M. (2011). Naukovi chynnyk rozvytku osvity v suchasnykh umovakh reformuvannia ukrainskoho osvitnoho protsesu. *Ukraina–Ievropa–Svit : mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats*. redkol.: Yu. Aleksieiev, L. Aleksieievets, M. Aleksieievets [ta in.]. Ternopil, Vyp. 8. S. 43–48.

Uhoda pro partnerstvo i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu i Yevropeiskymy Spivtovarystvamy ta yikh derzhavamy-chlenamy. (1994). Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

Ukaz Prezydenta Ukrainy. (1998). Pro zatverdzhennia Stratehii intehratsii Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu. №615/98. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text>

Fullan, M. (2000). Syly zmin. Vymiriuvannia hlybyny osvity reform. per. z anhli. H. Shyian, R. Shyian. Lviv : Litopys. 269 s

Shorobura, I. (2019). Kontseptualni napriamy rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini u konteksti yevropeiskoi intehratsii. *Molod i rynek*. № 8. S. 28-31. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2019_8_7.

***Panchuk M. EUROPEAN INTEGRATION INFLUENCES
ON THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM
OF UKRAINE***

Abstract

*The aim of the article is to analyze reveal the peculiarities of the formation and development of the Ukrainian educational system under the direct influence of European integration processes. **The research methodology** is based on both general scientific and special historical methods (systemic analysis, historical-comparative, hermeneutic, historical-genetic), which make it possible to fully highlight the specifics of the dynamic development and functioning of the educational system of Ukraine and its ability to implement relevant European experience. **The scientific novelty** is the characterization of the construction and functioning of the education system of Ukraine from the point of view of the European integration context, which sets the tone for most of the changes in this area. **Conclusions.** Legislative regulation and implementation of European experience in the education system of Ukraine was not only a requirement of the time, but became a harmonious aspect of Ukrainian education. The appropriate vector of Ukrainian development includes concrete educational reforms, which are becoming a necessity and a natural need of Ukrainian society. The values that are embedded in the education system today regarding the formation and upbringing of new generations of successful and nationally conscious Ukrainians are intended to influence the functioning and development of the state in the future.*

Key words: *Bologna process, European integration, education, educational system, reforms, transformations.*

***Panczuk M. WPŁYW PROCESÓW EUROPEJSKIEJ INTEGRACJI
NA EDUKACYJNY SYSTEM UKRAINY***

Streszczenie

*Celem artykułu jest analiza specyfiki powstawania i rozwoju ukraińskiego systemu edukacyjnego pod bezpośrednim wpływem procesów integracji europejskiej. **Metodologia** badań opiera się zarówno na metodach ogólnonaukowych, jak i specjalnych metodach historycznych (analiza systemowa, historyczno-porównawcza, hermeneutyczna, historyczno-genetyczna), które pozwalają w pełni podkreślić specyfikę dynamicznego rozwoju i funkcjonowania systemu edukacyjnego Ukrainy oraz jego zdolność do wykorzystania odpowiedniego doświadczenia europejskiego. **Nowością naukową** jest charakterystyka budowy i funkcjonowania systemu edukacji Ukrainy z punktu widzenia kontekstu integracji europejskiej, która nadaje ton większości zmian w tym obszarze. **Wnioski.** Regulacje legislacyjne i wdrażanie*

doświadczeń europejskich w systemie edukacji Ukrainy były nie tylko wymogiem czasu, ale stały się harmonijnym aspektem ukraińskiej edukacji. Właściwym wektorem rozwoju Ukrainy są konkretne reformy edukacyjne, które stają się koniecznością i naturalną potrzebą ukraińskiego społeczeństwa. Wartości, które są dziś zakorzenione w systemie edukacji, dotyczące kształtowania i wychowania nowych pokoleń Ukraińców odnoszących sukcesy i świadomych narodowie, mają w zamierzeniu wpływać na funkcjonowanie i rozwój państwa w przyszłości.

Słowa kluczowe: *Proces Boloński, integracja europejska, edukacja, system edukacji, reformy, przemiany.*

Статтю надіслано до редколегії 14.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

УДК 94(460)«1939/1975»:[791.4:305-055.2]
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112077>

Бачинська Юлія,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин
Запорізького національного факультету
ubachinska97@gmail.com
Researcher ID: HSF-4906-2023
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3939-955X>

ГЕНДЕРНА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ У КІНЕМАТОГРАФІ ЗА ЧАСІВ РЕЖИМУ Ф. ФРАНКО

Анотація

Мета статті полягає в аналізі гендерних стереотипів у зображенні жіночих образів та використання жіночої тілесності з метою формування нових статево-рольових моделей. *Методологія* дослідження базується на принципах історизму, багатофакторності та об'єктивного пізнання. На теоретичному рівні дослідження були застосовані аналітичний, синтетичний методи та абстрагування; використано методичні прийоми порівняння, групування окремих елементів явища за певним критерієм. Для написання статті була використана методологія жіночої історії, історії тілесності та гендерних студій; застосовані загальнонаукові методи дослідження: системно-структурний, метод періодизації, ретроспективний, історико-генетичний. **Наукова новизна** полягає у застосуванні гендерного підходу для аналізу стереотипізації зображення жіночих образів і тілесності у кінематографі Іспанії за режиму Ф. Франко. **Висновки.** Результати здійсненого дослідження дозволяють зробити висновок про широке використання гендерних стереотипів при зображенні жіночої тілесності в кінематографі, а також специфіку демонстрації жіночих образів та використання кліше залежно від етапів функціонування режиму Ф. Франко. Характерними ознаками першого періоду франкістського режиму були мілітаризм, націоналізм, концепція «Хрестового походу проти комунізму». У кінематографі це виражалось через сувору цензуру щодо зображення жіночої тілесності.

Специфікою періоду автаркії була апеляція до історії, релігії та патріотизму. Жінки, які на кіноекранах втілювали «справжні іспанські чесноти», мали виглядати та поводитись скромно, в рамках

загальноприйнятих норм. Розкутість, відвертий одяг, яскравий макіяж та інші атрибути еротизації жіночого образу слугували маркерами небезпеки. Але наприкінці цього періоду почався відхід від суворих рамок внаслідок змін, які відбулись у суспільстві. На останньому етапі режиму Ф. Франко відбулась лібералізація практично всіх сфер життя. В цей період суттєво знизився тиск цензури, кліше та гендерні стереотипи попередніх періодів втратили актуальність, натомість у кінематографі з'явилися нові жіночі образи. У сюжетах кінокартин з'явилися модерні засоби виразності, а зображення жіночої тілесності позбавилось колишніх суворих обмежень і відповідало загальноєвропейським тенденціям.

***Ключові слова:** режим Ф. Франко, гендерні стереотипи, моделі поведінки, нормативність, жіноча тілесність, іспанський кінематограф.*

Постановка проблеми. Останні десятиліття позначились посиленням тенденції до встановлення гендерної рівності та подолання гендерних стереотипів, відходячи від парадигми андроцентризму. Актуальність дослідження обумовлена недостатністю вивчення проблеми закріплення гендерних стереотипів через зображення тілесності як складової частини гендерної політики режиму Ф. Франко. Вивчення механізмів конструювання та насадження гендерних стереотипів щодо жіночої тілесності дозволить краще зрозуміти соціокультурні та політичні процеси в суспільствах авторитарного типу.

Проблема використання гендерних стереотипів в кіномистецтві Іспанії за режиму Ф. Франко достатньо розкрита, але переважно в аспекті рольових образів. Тема жіночої тілесності не була об'єктом спеціального вивчення, а висвітлювалася фрагментарно через ширший соціокультурний контекст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіографія заявленої проблематики включає наукові праці, які охоплюють тематику зображення жіночих образів в іспанському кінематографі за режиму Ф. Франко. Більшість авторів у своїх наукових розвідках торкалися використання гендерних стереотипів, клішованих образів, пропагандистських наративів у зображенні жіночих кінообразів.

Рісер В. (Reeser, 2019) розглянула конструювання жіночої ідентичності в Іспанії за франкістського режиму через взаємодію багатьох аспектів. Торрес Мартін Х. Л. (Torres Martín, 2015)

дослідив проблему побудови жіночої ідентичності через кінематограф в період режиму Ф. Франко.

Роботи, які аналізують образи жінки на першому етапі існування франкістського режиму, були розроблені Альваресом Родрігесом А. (Álvarez Rodrigo, 2018; Alvarez Rodrigo, 2019), Амадором Карретеро М. П. (Amador Carretero, 2010).

Ширший хронологічний період охоплюють наукові розробки (Viera Delgado, 2013; Pereira-Baena, 2016; Gil Gascón, 2009; Bloch-Robin, 2020; Jurado, 2018), які включали проміжок між встановлення режиму Ф. Франко і початком періоду лібералізації.

Жіночі образи в кінематографі франкістської Іспанії в останній період режиму були досліджені Буроном Е. (Buron, 2015), Уерто Флоріаном М. А. та Пересом Мораном Е. (Huerta Floriano and Pérez Morán, 2015).

Дослідженням жіночих образів в іспанському кінематографі 1940-1951 рр. займався Перейра Баена Ф. Х. (Pereira-Baena, 2016). Предметом його дослідження були жіночі кінообрази, які формувались у контексті цензури та пропаганди франкістського режиму. Автор зосередився на класифікації жіночих образів у кінематографі зазначеного періоду з точки зору легітимації статево-рольової моделі. В рамках цього дискурсу в його роботі проаналізовані зображення жіночої тілесності як пропаганда нормативних соціальних практик.

Хіл Гаскон Ф. (Gil Gascón, 2009) виявила особливості створення кінематографічних жіночих образів у 1939-1963 рр. Окрім патернів поведінки, були конкретизовані моделі формування гендерної ідентичності. Згідно висновків дослідниці, в період франкізму зображення фемінності в іспанському кінематографі обумовлювалось гендерними стереотипами.

Блох-Робін М. (Bloch-Robin, 2020) проаналізувала образ «фатальної жінки», який слугував алегорією нацистської Німеччини. Дослідниця розглянула контекст, в якому жіноча тілесність, краса і спокусливість маркується як загроза. Торрес Мартін Х. Л. (Torres Martín, 2015) розкрив сутність процесу побудови жіночої ідентичності через кінематограф в період франкістської диктатури. Також результатом проведеного аналізу була систематизація ознак, які складали основу гендерних стереотипів.

Б'єра Дельгадо А. М. (Viera Delgado, 2013) дослідила жіночі архетипи в іспанському кінематографі 50-х рр. XX ст., прийшовши до висновку, що образ жінки формувався під впливом ідей біологічно обумовленої нерівності статей. Згідно гіпотези Хурадо Х. (Jurado, 2018), державний апарат завдяки заохочувальним методам стимулював укорінення в суспільній свідомості необхідних йому дискурсів. Тож на думку автора, зображення гендерних ролей було частиною масштабного процесу легітимізації існуючої системи суспільних взаємовідносин.

Дослідження Альвареса Родрігеса А. (Álvarez Rodrigo, 2018; Alvarez Rodrigo, 2019) зосереджувались на застосуванні гендерного підходу до вивчення творчого шляху кінозірок першого періоду франкізму. Біографія окремих кіноакторок слугує відображенням епохи і притаманних їй норм, рольових моделей і стереотипів, які проявлялись у способах зображення жіночої тілесності на кіноекрані.

В історіографії більше досліджені жіночі образи та рольові моделі в кінематографі післявоєнного періоду і автаркії, адже в цей час ідеологічний та пропагандистський вплив відчувався найсильніше. Ще не достатньо розкрито використання в кінематографі жіночої тілесності як інструменту закріплення статево-рольових моделей у суспільній свідомості. У зв'язку з цим, наукова розробка присвячена проблемі конструювання та змін гендерних стереотипів образу жінки у кінематографі за часів режиму Ф. Франко.

Метою статті є аналіз гендерних стереотипів у зображенні жіночих образів через кіномистецтво за часів режиму Ф. Франко. У роботі досліджується використання зображення тілесності в публічному полі в якості регулятивного механізму, який застосовувався авторитарною владою з метою формування нових суспільних стандартів.

Результати. Конструювання канонів зображення тіла було відображенням ультра консервативної ідеології, частиною якої була нерівність статей. Жінкам відводилась роль домогосподарок та дружин. Іспанська влада спиралась на церковну ієрархію у питаннях пропаганди, освіти і гендерної політики. Духовенство впроваджувало релігійні догмати, які впливали на жіночий образ, формуючи його відповідно до уявлень про моральну чистоту,

релігійність та патріотизм жінок, огороджуючи їх від «негативного впливу та розбещеності». Тому жіночий образ конструювався крізь призму системи уявлень про чітке розмежування жіночих і чоловічих ролей та сфер діяльності.

Після завершення Громадянської війни теми протистояння, вибору, самопожертви стали одними з центральних в іспанському кінематографі. Найбільш відомими кінострічками в цьому ряду були: «Тому що я бачив, як ти плачеш» (1941), «Для мене Легіон!» (1941), «Ескадрилья» (1941), «Паса» (1942) (Pereira-Baena, 2016, с. 114). Вони глорифікували мілітарні та націоналістичні цінності, в яких основну роль відіграють чоловічі образи воїна, патріота, борця за цінності «справжньої Іспанії». Жіночі образи знаходились на другому плані – їх активність проявлялась у наданні посильної підтримки чоловікам у їх боротьбі. Маркерами цієї моделі поведінки були строгість і скромність у зовнішньому вигляді, на противагу підкресленій сексуалізації жінок-спокусниць, які намагались збити чоловіка зі шляху служіння Батьківщині та суспільству.

Далі з'ясуємо яким чином вище зазначені принципи втілювались на практиці. Адже фільми післявоєнного періоду піддавались жорсткій цензурі, зокрема, це стосувалось зображення гендерних моделей поведінки персонажів кінострічок.

Кінофільм «Арка» (1941) (*¡Harka!*, 1941) належить до плеяди фільмів, створених під впливом нещодавно пережитої Громадянської війни. Жінки відіграють тут другорядну роль супутниць військовослужбовців, які воюють в Марокко. Зовнішній вигляд жінок піддавався значній цензурі: одяг не мав підкреслювати фігуру, довжина спідниць і суконь обов'язково була нижче коліна, відсутність декольте в повсякденному одязі. Вечірні сукні могли мати декольте і оголяти плечі – етикет це дозволяв, тож такий одяг не вважався непристойним. «...жіноча зовнішність постає спокусливим змієм, який намагається відігнати військових від своїх військових функцій і обов'язків» (Pereira-Baena, 2016, с. 156). Фізична взаємодія із протилежною статтю зведена до мінімуму: спільна прогулянка на конях, гра у бадмінтон, коротка можливість потриматись за руки без сторонніх очей і танець у ресторани. Тож жіночий образ виглядає цнотливо і стримано у

відповідності до франкістського ідеалу, згідно якого у жінки в житті були дві основні ролі – матері та дружини.

Суспільні очікування часто тиснули на жінок, вимагаючи від них виявлення особистих якостей та дотримання моделей поведінки, які вважались нормативними в даній соціокультурній спільноті. Критиці піддавались жінки, які не вписувалися в рольову схему «матері та дружини». Жінки, які довго не вступали в шлюб, отримували стигму «старої діви». У суспільній уяві це вважалось життєвою невдачею і всіляко засуджувалось.

Сюжет фільму «Головний вітвар» (1943) (Altar Mayor, 1944) співвідноситься із загальною тенденцією до стереотипізованого зображення гендерних моделей в іспанському кінематографі того періоду. Головна героїня кінострічки, Терезина, довгий час залишається незаміжньою, що символічно демонструється через її зовнішність: «...висока, негарна, незграбна жінка, яка відчуває себе знехтуваною, не знаходячи прихильності чоловіків» (Pereira-Baena, 2016, с. 241).

Суспільство стереотипно вважало аморальними професії акторки, танцівниці, співачки, артистки цирку, і тому засуджувало жінок, які присвятили себе цьому роду занять. Перебування у компанії з чоловіками (що було службовою необхідністю), яскравий та відвертий, за тогочасними мірками, одяг – все це сприяло упередженому ставленню до таких жінок.

Особливо ж зазнавали осуду акторки і танцівниці, які вдягали вбрання, що демонструє ноги. Це вважалось вульгарним та непристойним, таким, що не личить порядній жінці. У фільмі «Життя на ниточці» (1945) відображено осудливе ставлення до однієї з героїнь, яка стала цирковою артисткою. «Дами подейкують, що вона навіть виступає оголеною на сцені...» (Gil Gascón, 2009, с. 125). Це було достатньою підставою для того, щоб піддати жінку загальному осуду та соціальній ізоляції, адже спілкування з такою особою плямувало репутацію.

У кінематографі невербальні сигнали мали чітко маркувати жіночі образи. В основу зовнішніх атрибутів був покладений комплекс уявлень про доброчесність, порядність, підступність, аморальність, розбещеність. Подібна дихотомія мала давати уявлення про прийнятну поведінку та способи самовираження жінок.

У фільмі «Наше море» (1948) ці якості отримали цілком очевидні ознаки та прояви: «Добропорядні – стримані, а інші намагаються привернути увагу як своєю зовнішністю, так і манерою розмови та жестикуляції. Зазвичай вони використовують більше макіяжу, тісніший одяг, сміються і говорять голосніше...» (Bloch-Robin, 2020, с. 34).

Головний жіночий персонаж кінокартини, Фрея Тальберг – є втіленням образу «фатальної жінки» (Bloch-Robin, 2020, с. 32). Це фізично приваблива молода жінка, зі світлою шкірою, темним волоссям, виразними рисами обличчя. Але сліпуча врода виступає застереженням – вона таїть в собі небезпеку, як отруйна яскрава квітка. Еротизація образу головної героїні мала на меті продемонструвати її небезпеку, адже вона була німецьким таємним агентом. Це поширений у мистецтві сюжет про роздвоєність особистості, в якій поєднуються зовнішня привабливість і моральна деградація.

До галереї жіночих образів даної кінострічки належить лікарка Федельман, сама професія якої є нетиповою для іспанської жінки того періоду. Це було виключення з правил. Її соціальний та професійний успіх, високі інтелектуальні здібності викликають несхвалення. Несприйняття жіночої соціальної активності передане через клішоване зображення зовнішності кіногероїні, яка не відповідала стандартам жіночності: «...вона носить окуляри, надзвичайно худа, позбавлена жіночної фігури, її одяг суворий і маскулінний» (Bloch-Robin, 2020, с. 35).

Соціальний успіх жінки асоціювався із вдалим заміжжям, тож досягнення цієї мети займало чільне місце в життєвих стратегіях. Головним ресурсом у досягненні вдалого результату була приваблива зовнішність та відповідність соціально бажаній манері поведінки. Канони зовнішньої привабливості формувались під впливом кіноіндустрії, журналів і телебачення. «Красуні франкізму були «жінками-знаменами». З пишними формами, невисокого зросту і з широкими стегнами. Великі очі, пухкі губи і трохи різкі риси обличчя також вважались привабливими» (Gil Gascón, 2009, с. 232).

Рольові моделі кіногероїнь мали велику варіативність, але найчастіше фігурували жіночі персонажі дружин та коханок. Осудливим та моралізаторським було зображення жінок, які були в

стосунках із чоловіками не будучи їх офіційними дружинами. Згідно сформованого образу, вони «...володіють більшою чуттєвістю і відрізняються від дружини навіть в моді одягу, хоча вони, очевидно, залежні економічно» (Torres Martín, 2015, с. 269).

Сюжет «Чорного неба» (1951) (*Cielo negro*, 1951) розповідав історію працівниці будинку моди Емілії. Тілесність відображала соціальну замкненість та внутрішню самотність головної героїні: непримітна зовнішність, тихий голос, поганий зір та носіння окулярів, мінімальна увага до одягу, зачіски, макіяжу. Емілія молода незаміжня жінка, яка живе з мамою, чим викликає насмішки з боку оточення. «Вона представлена як жінка в непривабливому вбранні та в окулярах, елемент, який набуває метафоричного значення в історії» (Viera Delgado, 2013, с. 60). Незаміжні жінки викликали несхвалення, зневагу, а подекуди і співчуття. Емілія виступала еталонним прикладом такого жіночого персонажа. Лише під час романтичного побачення у її зовнішності з'явилися традиційні фемінні риси; а в базиліці, куди вона приходить у відчаї, її релігійна екзальтація передана через зовнішню трансформацію.

Отже, критиці піддавались крайнощі у прояві тілесності: як надмірна аскетичність, так і розкутість, яка переходить у вульгарність. Ідеалом виступала жінка, яка вміла підкреслити свою привабливість, але робила це витончено, залишаючись в рамках пристойності.

Фільм «Він помер п'ятнадцять років тому» (1954) розповідав історію Дієго Акуні, якому належить зробити вибір між вірністю комуністичній ідеології та власному батькові. Ці протилежні цінності символічно ототожнюються з двома жіночими персонажами. Його сподвижниця-комуністка Ірен виступає в образі «жінки-вампи», розкутої та впевненої в собі. Її зовнішність відображає внутрішні якості – «...жіноча постать ототожнюється з гріхом, який захоплює, з прихованою сексуальністю, одягненою в маніпуляцію політика, яка намагається змусити Дієго вчинити злочин проти природи...» (Jurado, 2018, с. 123). На противагу їй, кузина Дієго – Моніка, зображена тендітною дівчиною, зовнішність котрої відображає традиційні чесноти: скромність, поступливість, делікатність.

З другої половини 50-х років намітилась тенденція до більшої варіативності жіночих рольових моделей. Музичний кінофільм «Останній куплет» (1957) (*El Último Cuplé*, 1957) був одним із плеяди так званих «розважальних фільмів», в яких заради художньої виразності, припустимим був відхід від шаблонів. На екрані ми бачимо історію естрадної зірки – Марії Лухан, яка жила і виступала у багатьох країнах. Кіногероїні вдягаються в естрадні костюми з високим розрізом або зовсім без спідниць, демонструючи оголені ноги, що декілька років до того вважалось непристойним. Також присутня сцена із танцем, який жінка виконувала вдягнуною у чоловічий костюм – примітний епізод з точки зору франкістської концепції про чітке розмежування гендерних ролей та моделей поведінки. «Монтіель запропонувала новаторський зовнішній вигляд і взрець жіночності, який приніс риси лібералізації для жінок після темного повоєнного періоду...» (Alvarez Rodrigo, 2019, с. 367).

У фільмі демонструються соціальні явища, які не відповідали загальноприйнятим уявленням щодо норм жіночої поведінки, такі як: паління, гра в азартні ігри, зловживання алкоголем. Марія Лухан не створила власної родини і не стала матір'ю, а тому вона не могла вважатись повноцінно реалізованою у житті. В даному фільмі через зовнішню атрибутику і психологізм демонструвалась ідея неможливості «повноцінного» щастя жінки без родини, навіть попри творчу самореалізацію та професійний успіх. Відхід від суворих рамок відбувався внаслідок лібералізації режиму Ф. Франко. Вихід Іспанії із автаркії, посилення зв'язків із країнами Західної Європи, формування суспільства масового споживання – ці зміни впливали на пом'якшення вимог щодо зображення жінки.

У 1964 р. на екрани вийшла кінострічка «Знайди мені цю дівчину» (*Búsqume a esa chica*, 1964), яка розповідала про 16-річну співачку Марісоль. Вона артистка-початківець, яка раніше виступала разом зі своїм батьком перед туристами, але завдяки щасливому випадку знайшла спонсора, який допомагає їй у побудові кар'єри. На прикладі цього кінофільму бачимо зміну тілесної естетики у 1960-х роках, яка відбулась під впливом західних віянь. Мода із «дорослої» перетворилась на «молодіжну». Фасони жіночого одягу набували простіших форм, проте яскраві кольори, складні візерунки та декор додавали образу грайливості.

Довжина спідниць продовжувала зменшуватись і те, що раніше вважалося непристойним, у 60-х рр. було викликом старим порядкам. Високі зачіски у стилі «бабетта» та лаконічні зачіски доповнювали образ безтурботної жінки, готової до веселощів.

У центрі сюжету кінокомедії «Як там служба!» (1968) (*¿Cómo está el servicio!*, 1968) ми бачимо історію молодого жінки – Вісенти Берругільо, яка переїхала до Мадриду із сільської провінції у пошуках роботи. Вона влаштувалась працювати хатньою робітницею в заможних господарів. Вісента втілювала образ дотепної дівчини з почуттям власної гідності. Її відкритість і деяка наївність передані за допомогою зовнішніх атрибутів: скромний одяг і проста зачіска, легкий макіяж. Образ головної героїні – «дівчина із сусіднього двору». В одному із епізодів, коли Вісента прийшла до лікарні зробити рентген, вона сором'язливо прикриває своє тіло руками, хоча у цей момент одягнута у комбінацію.

Перша господиня у якої працювала Вісента – донья Енграсія, була утриманкою американського офіцера, який служив на базі Торрехон-де-Ардос. За задумом творців фільму її зовнішність мала відповідати образу життя. Донья Енграсія носить відвертий одяг та масивні яскраві аксесуари, слідує за модою і активно користується декоративною косметикою.

Можна простежити тенденцію до стереотипізації жіночих образів. На екрані існував чіткий взаємозв'язок між характером і поведінкою персонажа та його зовнішністю і тілесними практиками. У кіномистецтві тілесна естетика була сексуалізованою, якщо поведінка та образ життя жінок не відповідав релігійним та національним моральним критеріям.

Це підштовхує нас до висновку, що використання режимом Ф. Франко гендерних стереотипів у кінематографі посилювало їх усталеність, внаслідок чого зростала нерівність прав і можливостей представників різних статей. Однією із таких практик було конструювання норм жіночої тілесності через її зображення у кінематографі, що було продиктовано його широкою популярністю та впливом на емоційну сферу глядачів. Таким чином закладались жіночі патерни поведінки та самовираження, схвалювані франкістською ідеологією. Тілесність жінки сприймалась як відображення її моральних якостей та соціальної ролі.

У кінострічках можна побачити багатоманітність гендерних моделей поведінки, оскільки універсальної ролі жінки не існує. Варто зазначити, що не всі із цих ролей є соціально схвалюваними. Через стереотипні невербальні засоби і тілесні прояви відбувалось маркування моделей поведінки відносно соціальних очікувань та вимог.

У конструюванні ролей матерів і дружин візуальні компоненти відігравали вторинну роль, порівняно із соціальною складовою. Відповідно до патріархальних уявлень вони виступали «берегинями дому», «хранительками сімейного вогнища». Їх тілесність слугувала не сексуальному задоволенню, а «служінню родині», тому у зображенні цих жіночих ролей відсутній еротичний компонент.

Група жіночих образів, не пов'язаних із шлюбно-сімейними відносинами, має широкий діапазон ролевих моделей.

Жінки, професія та посада яких виходила за рамки загальноприйнятих уявлень, страждали від упередженого ставлення. Жінки, які тривалий час не виходили заміж, стереотипно вважались «старими дівами». Обидві ролі не відповідали традиційній моделі фемінності та піддавались соціальній стигматизації, через що їх зображення наповнювалось негативними стереотипами. Тілесність цих жінок не відповідала загальноприйнятим канонам: маскулітні риси, надмірна худоба, вади здоров'я, неприваблива зовнішність.

Зображення «спокусниць» та «коханок» були підкреслено еротизовані, культивуючи стереотип, що «порядні жінки» не можуть себе репрезентувати в соціумі подібним чином.

Висновки. Перший період режиму Ф. Франко позначився найбільш жорстокими репресіями, потужним тиском ідеології, цензури, пропаганди. В цей час іспанський кінематограф був спрямований на утвердження націоналістичних та мілітаристських ідеалів, консервативних моделей взаємовідносин між людьми. Зображення жінок в кінематографі мало відповідати суворим правилам: скромний одяг, стриманий макіяж, добропорядність та сором'язливість у спілкуванні із чоловіками, відданість своїй родині, релігійність. Жіночі персонажі, які не відповідали ідеалізованому франкістському образу і нормативним моделям

поведінки, піддавались засудженню і маркувались як аморальні, зіпсовані, не гідні наслідування.

Період автаркії та міжнародної ізоляції позначився у публічній риторичі відходом від мілітаризму, натомість головними постулатами стали патріотизм і релігійність. Нові виклики потребували нових відповідей. Жіночі кінообрази, які втілювали «справжні іспанські чесноти», зображались скромними, порядними, чуйними. Їх зовнішність слугувала відображенням цих якостей через скромний одяг, дотримання загальноприйнятих правил поведінки. Еротизація кіногероїнь слугувала сигналом про їх небезпеку. Стереотипне зображення незаміжніх жінок, яких зневажливо називали «старими дівами», наділяло їх маскулініними рисами, зовнішньою непривабливістю та надмірною аскетичністю. Образи «жінок-вамп», спокусниць, які намагались збити головних героїв з правильного шляху, отримували зовнішню атрибутику відвертого одягу, яскравого макіяжу та аксесуарів, розкутої поведінки, яка привертає увагу. Але наприкінці цього періоду намітилась тенденція до більшої різноманітності жіночих кінообразів.

Останній період режиму Ф. Франко характеризувався лібералізацією та проведенням реформ. Специфікою цього етапу було пом'якшення вимог до зображення жінок. Позначились впливи західноєвропейських віянь та більша відкритість іспанського суспільства. Зовнішність кіногероїнь відображала модні тенденції того періоду. Тяжіння до більшої відкритості одягу, активнішого використання косметики та аксесуарів, невимушеності у спілкуванні. Лібералізація режиму призвела до появи нових образів жінок на кіноекрані. Гендерні стереотипи попередніх періодів були переглянуті та переосмислені на користь актуальному стану розвитку суспільства.

Перспективи подальшого вивчення заявленої проблеми вбачаємо у дослідженні зображення жіночої тілесності в іспанському кінематографі на етапі переходу до демократичного політичного режиму. Студіювання в цьому напрямку дозволить виявити тенденції демократизації та подолання гендерних стереотипів як відображення зміни політичного режиму.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колеї журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Altar Mayor (1944), available at:
https://www.youtube.com/watch?v=V_dqyRyGujc
(accessed: 1 April 2023).

Álvarez Rodrigo, Á. (2018). *Las estrellas cinematográficas, modelos heterodoxos de género bajo el primer franquismo. La construcción de la imagen de Amparo Rivelles*, Comunicación y espectáculo: actas del XV Congreso de la Asociación de Historiadores de la Comunicación, Universidade do Porto, pp. 150-167.

Alvarez Rodrigo, Á. (2019). *La construcción de las estrellas cinematográficas bajo el primer franquismo desde una perspectiva de género*, Universitat de València, València.

Amador Carretero, M.P. (2010). *La sexualidad en el cine español durante el primer franquismo*, Fotocinema: revista científica de cine y fotografía, pp. 3-22.

Bloch-Robin, M. (2020). *Cine, ideología y género: la “femme fatale” al servicio de la falsificación de la historia en Mare Nostrum (Rafael Gil, 1948)*, Iberic@1, no18, Genre et Images dans le monde Ibéro-américain II, pp. 29-44.

Buron, E. (2015). *Imagen de la mujer en el cine del tardofranquismo : análisis de cinco películas de los años sesenta*, Université d'Angers, Angers.

Búsqüeme a esa chica (1964), available at:
[https://www.dailymotion.com/search/B%C3%BAsqüeme%20a%20esa%20chica%20\(1964\)/videos](https://www.dailymotion.com/search/B%C3%BAsqüeme%20a%20esa%20chica%20(1964)/videos) (accessed: 4 April 2023).

Cielo negro (1951), available at:
<https://www.youtube.com/watch?v=MJ2AXe0quRo> (accessed: 2 April 2023).

¡Cómo está el servicio! (1968), available at:
<https://www.tokyvideo.com/es/video/como-esta-el-servicio-1968> (accessed: 2 April 2023).

El Último Cuplé (1957), available at:
<https://www.youtube.com/watch?v=JgMcvZZ5o-k> (accessed: 2 April 2023).

Gil Gascón, F. (2009). *Construyendo a la mujer ideal: mujer y censura cinematográfica durante el franquismo (1939-1963)*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.

¡Harka! (1941), available at:
https://www.youtube.com/watch?v=KLq_9KHId-A (accessed: 1 April 2023).

Huerta Floriano, M.Á. and Pérez Morán, E. (2015). *Cine y sociedad: la construcción de los personajes masculinos y femeninos en el "landismo" tardofranquista*, Arbor, 191(773), pp. a243-a243.

Jurado, J. (2018). *Mujer, roles de género y política de premios en el cine español (1940-1959)*, Investigaciones Feministas, 9(1), pp. 119-135.

Pereira-Baena, F.J. (2016). *Imágenes de mujeres: un juego de miradas en el objetivo de la cámara franquista (1940-1951)*, UMA Editorial, Universidad de Málaga, Málaga.

Reeser, V. (2019). *Exploring Female Identity in Francoist Spain*, History Review: Journal of Undergraduate Historians, Vol. 26 Article 4, pp. 74-101.

Torres Martín, J.L. (2015). *El nacionalcatolicismo en el cine. El reflejo filmico de la construcción identitaria femenina en la dictadura franquista*, Universidad de Málaga, Málaga.

Viera Delgado, A.M. (2013). *Arquetipos de mujer en el Cine Español de los años 50*, Revista Latente: Revista de Historia y Estética del Audiovisual, (11), pp. 55-84.

***Bachynska Yu. GENDER STEREOTYPING OF THE IMAGE
OF WOMEN IN CINEMATOGRAPHY DURING THE REGIME
OF F. FRANCO***

Abstract

The purpose of the article is to analyze gender stereotypes in the depiction of female images and the use of female physicality for the purpose of forming new sex-role models. **The research methodology** is based on the principles of historicism, multifactoriality and objective knowledge. At the theoretical level of research, analytical, synthetic methods and abstraction were applied; methodological techniques of comparison, grouping of individual elements of the phenomenon according to a certain criterion are used. The methods of general scientific research were used to write the article: system-structural, periodization method, retrospective, historical-genetic. **The scientific novelty** consists in the application of a gender approach to the analysis of the stereotyping of the depiction of female images and physicality in the cinema of Spain during the F. Franco regime. **Conclusions.** The results of the research allow us to draw a conclusion about the widespread use of gender stereotypes in the depiction of female physicality in cinema, as well as the specifics of the demonstration of female images and the use of clichés depending on the stages of activity of F. Franko's regime. Characteristic features of the first period of the Francoist regime were militarism,

---

nationalism, and the concept of the "Crusade against Communism." In the cinema, this was expressed through strict censorship regarding the depiction of female physicality. The specificity of the autarky period was an appeal to history, religion and patriotism. Women who embodied "true Spanish virtues" on the movie screens had to look and behave modestly, within the framework of generally accepted norms. Looseness, revealing clothes, bright makeup and other attributes of the eroticization of the female image served as markers of danger. But at the end of this period, a departure from the strict framework began as a result of the changes that took place in society. At the last stage of F. Franco's regime, almost all spheres of life were liberalized. During this period, the pressure of censorship significantly decreased, clichés and gender stereotypes of previous periods lost their relevance, instead, new female images appeared in cinema. New means of expression appeared in movie plots, and the depiction of female physicality was freed from former strict restrictions and corresponded to pan-European trends.

Key words: *F. Franco's regime, gender stereotypes, behavior models, normativity, female physicality, Spanish cinematography.*

Bachynska Yu. STEREOTYPY PŁCIOWE W OBRAZIE KOBIEŃ W KINEMATOGRAFII ZA REŻIMÓW F. FRANCO

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza stereotypów związanych z płcią w przedstawianiu kobiecych wizerunków oraz wykorzystywaniu kobiecej fizyczności do kształtowania nowych wzorców ról płciowych. **Metodologia** badań opiera się na zasadach historyzmu, wieloczynnikowości i wiedzy obiektywnej. Na poziomie teoretycznym badań zastosowano metody analityczne, syntetyczne i abstrakcyjne; stosowane są metodologiczne techniki porównań, grupowania poszczególnych elementów zjawiska według określonego kryterium. Do napisania artykułu wykorzystano metody badań ogólnonaukowych: systemowo-strukturalną, periodyzacyjną, retrospektywną, historyczno-genetyczną. **Nowością naukową** jest zastosowanie podejścia genderowego do analizy stereotypizacji przedstawiania kobiecych wizerunków i fizyczności w kinie hiszpańskim w okresie reżimu F. Franco. **Wnioski.** Wyniki badań pozwalają wnioskować o powszechnym stosowaniu stereotypów płciowych w przedstawianiu kobiecej fizyczności w kinie, a także o specyfice ukazywania kobiecych wizerunków i posługiwania się kliszami w zależności od etapów aktywności Reżimu F. Franki. Cechami charakterystycznymi pierwszego okresu reżimu frankistowskiego były militarizm, nacjonalizm i koncepcja „krucjaty przeciwko komunizmowi”. W kinie wyrażało się to poprzez surową cenzurę dotyczącą przedstawiania kobiecej fizyczności. Specyfiką okresu autarkii było odwoływanie się do historii, religii i patriotyzmu. *Kobiety,*

które na ekranach kin ucieleśniały „prawdziwe hiszpańskie cnoty”, musiały wyglądać i zachowywać się skromnie, w ramach ogólnie przyjętych norm. Luźność, odsłaniające ubrania, jaskrawy makijaż i inne atrybuty erotyzacji kobiecego wizerunku służyły jako wyznaczniki niebezpieczeństwa. Ale pod koniec tego okresu rozpoczęło się odejście od ścisłych ram w wyniku zmian, jakie zaszły w społeczeństwie.

W ostatniej fazie reżimu F. Franki zliberalizowane zostały niemal wszystkie sfery życia. W tym okresie presja cenzury znacznie zmalała, stereotypy i stereotypy płciowe z poprzednich okresów straciły na aktualności, zamiast tego w kinie pojawiły się nowe kobiece wizerunki. W fabule filmowej pojawiły się nowe środki wyrazu, a sposób przedstawiania kobiecej fizyczności został uwolniony od dotychczasowych surowych ograniczeń i odpowiadał paneuropejskim trendom.

Słowa kluczowe: reżim F. Franco, stereotypy płciowe, modele zachowań, normatywność, kobieca fizyczność, kinematografia hiszpańska.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

УДК 94(44)''15/16''

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112078>

Батенко Тарас,
кандидат політичних наук,
народний депутат України,
Верховна рада України
batenko.scientist@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6588-2192>

КАМІННІ ЧАВУННІ ПЛИТИ КОРОЛІВСТВА ФРАНЦІЯ КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVI СТ.: КЛІМАТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ

Анотація

Мета статті полягає у дослідженні та описі камінних чавунних плит кінця XV – початку XVI ст., що походять з Королівства Франція: визначити стиль, технічні аспекти виготовлення, а також природно-кліматичні, культурні та історичні контексти, що вплинули на розвиток та поширення камінних плит. **Методологія.** Під час підготовки статті використані базові принципи історичного та культурологічного пізнання. Зокрема автором застосовується епіграфіка для декодування й інтерпретації надписів та символів на фаєрбеках, структурний аналіз для визначення фізичних характеристик плити, контекстуальний аналіз, картографування та датування. **Наукова новизна.** Робота присвячена дослідженню та опису низки камінних плит, що були виготовлені наприкінці XV – початку XVI ст. у Королівстві Франція. Ці камінні плити є унікальними, адже не входять у жоден відомий нині каталог французьких геральдичних камінних плит. Зокрема досліджено місця їх ймовірного виготовлення, описано суспільно-економічний контекст регіону походження, а також описано кліматичні умови, що стали однією з причин появи фаєрбеків у різних регіонах Західної Європи у період Пізнього Середньовіччя. **Висновки.** Поява перших литих чавунних плит припала на період завершення Пізнього Середньовіччя, коли наступив «мінимум Шперера» – холодний період у Європі, що був викликаний вибуховим вулканізмом та зниженням сонячного опромінення. Сьогодні камінні чавунні плити можуть слугувати одними з проксі-джерел, тобто непрямыми джерелами, та свідченнями змін клімату в епоху Пізнього Середньовіччя та Раннього Нового часу. На основі досліджень фаєрбеків можна прослідкувати етапи розвитку залізорудної промисловості, якісні зовнішні зміни, їх оздоблення, у міру того, як вони

стали все частіше використовуватись у помешканнях дворянства та фермерів, а також в абатствах Західної Європи.

Ключові слова: «Малий льодовиковий період», Франція, фаєрбек, камінні плити.

Постановка проблеми. Промисловий розвиток на великих просторах Західної Європи, який розпочався понад п'ятсот років тому, дозволив уповільнити невблаганне вигорання життя багатьох культур європейських народів і залишити нам великий пласт багатокультурної та багатонаціональної політичної історії у чавуні. Оригінальні та унікальні фаєрбеки – чавунні камінні барельєфи, одні з небагатьох артефактів культури та побуту готичної доби та доби Ренесансу, які дійшли до нашого часу, і показують зв'язок між культурою людини та кліматом.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Варто відзначити, що в українській історіографії досі не було опубліковано жодних фахових та ґрунтовних досліджень камінних плит – фаєрбеків. Каміни не були поширеними в Україні. Доменні печі, що були одним з каталізаторів поширення камінних плит у домоволодіннях жителів Західної Європи, з'явилися у Європі приблизно в середині XIV – початку XV ст. у той час, як в Україні лише наприкінці XVIII ст. Під час підготовки статті використовувались праці французьких істориків та дослідників камінних плит Генріха Карпентье та Філіпе Палазі, які є укладниками двох найбільших каталогів геральдичних камінних плит Франції. Крім цього, велику роль для подальших досліджень камінних плит, як проксі-джерел для вивчення змін клімату, відіграють праці французького історика Еманюеля Ле Руа Ладюрі, який заклав основи дослідження клімату та його впливу на розвиток держав і суспільств, а також фактично першим почав досліджувати Лангедок, Оксиданію з позицій «тотальної історії».

Мета статті – дослідити та описати камінні чавунні плити кінця XV – початку XVI ст., що походять з Королівства Франція: визначити стиль, технічні аспекти виготовлення, а також культурні та історичні контексти, що вплинули на розвиток та поширення камінних плит.

Основний зміст.

Генрі Гавар вважав, що в епоху Середньовіччя камінні плити-барельєфи були єдиними предметами художнього характеру у чавуні (Navard, 1890, T.2, с. 808). Епоха Відродження принесла на зображення чавунних плит міфологічні сюжети, мораль, сатиру, страждання, що були оформлені багатим декором і високим рельєфом. Камінна плита розкривала світ, світогляд, політичні симпатії сімей окремих європейських регіонів. А якщо взяти до уваги те, що у місцях виготовлення, камінні плити траплялися чи не в кожній заможній будівлі окремих регіонів Франції, Німеччини, Англії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів (принаймні така тенденція простежується від початку XVII ст.), за кількісними залишками відомих і інвентаризованих плит можна відстежувати політичні, релігійні, культурно-мистецькі симпатії багатьох історичних регіонів країн Західної Європи. Чавунні плити відливалися у місцях, багатих на залізну руду. Залежно від складу породи, чавун виходив різної насиченості – сірого або коричневого кольорів. Серед найбагатших та із значним вмістом заліза в Європі виділяють два регіони: Арденнський масив, що охоплює гірську систему і край розлогих лісів у сучасних Бельгії, Люксембурзі, Німеччині та Франції та Лотаринзький басейн, що охоплював райони довкола Нансі, Меца у північно-східній Франції, Люксембург і Трір, у західній Німеччині. Були менш багаті на якісну залізну руду регіони Нижньої Нормандії, Нижньої Бретані, Бургундії-Франш-Конте, Аквітанії, Дофіне, Шампані. Фактично не було жодної провінції у Франції, де були б відсутні поклади залізної руди. Перші камінні плити датуються XIV ст. Вони були не з цілісного литого чавуну, а склалися із гарячих клепаних, кованих залізних пластин і виконували ту ж функцію, що й литі – оберігали від руйнування стінку каміна, але притім не могли похизуватися таким накопиченням і тривалою віддачою тепла як плити з литого товстого чавуна. Поява плит із литого чавуна була «спровокована» глобальним похолоданням у Європі, в межах Малого льодовикового періоду, названого «мінімумом Шперера»⁵ у 1976 р. на честь німецького астронома Густава Шперера (нім.

---

⁵ Визначення «мінімум Шперера» було запропоноване американським фізиком-астрономом Джоном Едді (англ. John A. Eddy (1931-2009)).

Gustav Spörer (1822-1895)). Холодний період був викликаний вибуховим вулканізмом та зниженням сонячного опромінення. Вчені констатували, що «сильний сезонний перепад температур зменшив виробництво продуктів харчування та призвів до підвищення цін на продукти, кризи прожиткового мінімуму та голоду в деяких частинах Європи» (Camenisch, Keller, 2016, с. 2108). Найхолодніше десятиліття XV ст. у Європі – 1431-1440 рр., припадає на «мінімум Шперера». За тогочасними свідченнями, у 1435 р. сильний мороз в Іль-де-Франс тривав довше ніж чверть року, й знищив виноградну лозу та плодове дерева. У 1437 р. на тлі військових дій у Столітній війні, похолодань та неврожайних років, у королівстві Франція стався великий голод. У Камбрезі, Ено та Брабанті у 1437 р. спостерігали найгірший врожай за два з половиною століття. Голод та велика смертність охопили у 1438 р. Париж та Фландрію. У 1438-39 рр. чума поширювалася регіонами Франції та Бургундії (Moriceau (1435-1652), 2023, с. 41-55). В Англії це найхолодніше десятиліття XV ст. спричинило економічну депресію та голод. Пфістер К. та Ваннер Г. простежують температурні тенденції чотирьох пір року Малого льодовикового періоду (Pfister, Wanner, 2021, с. 192, 298-300).

Окрім найхолоднішого десятиліття XV ст. (30-ті рр.), вони зазначають, що після 1560 р., суворі зими стали майже правилом до середини 1890-х рр., себто до завершення Малого льодовикового періоду. Весняна температура після 1385 р. постійно знижувалася до першого яскраво вираженого найнижчого рівня у 1450-х рр. Літні температури були, як правило, холодними між 1450 і 1470 рр. Можливими причинами таких погодних умов західні кліматологи вважають «мінімум Шперера», спричинений повторюваними виверженнями вулканів та внутрішньою мінливістю температур, які як правило, формували холодні літні періоди. Така мінливість температур тривала до 1530-х рр. Згодом літній сезон був переважно теплим до 1565 р., після якого температура спочатку була змінною, а потім впала до дуже низьких значень у період від 1585 до 1601 рр. Осінь була в основному теплою між 1470 і 1560 рр., після чого температура знижалася в довгостроковій перспективі до 1920 р. (Pfister, Wanner, 2021, с. 192, 298-300). Саме в цей період загального похолодання (1430-ті рр.), який позначився на усіх чотирьох сезонах року, відродження зруйнованих

Столітньою військовою доменних печей, дозволило застосовувати для обігріву замків, палаців та фермерських осель литий чавун у формах, себто камінні та пічні чавунні плити.

1400-1480. Пізні Середньовіччя. Лангедок. Столітня війна і період після неї.

Камінна плита XV ст., провінція Лангедок, південний захід Французького королівства. Розмір: ширина 68 см. Висота 74,5 см. Глибина 3,5 см. Вага 39 кг. (Особистий архів автора).

Плита складається з трьох клепаних чавунних горизонтальних пластин, прикрашених вгорі трьома кованими ліліями. Два кільця по боках дозволяли транспортувати плиту між різними кімнатами чи будівлями відповідно до сезону, або ж навішувати її на кріплення у каміні.

Можемо стверджувати, що камінна плита сформована з ковкого заліза або ж з ковкого чавуну зі збідненим вмістом карбону (ковкий чавун із вмістом 2,3-3,1% С характеризується великим спротивом до ударів і при певних температурах піддається зварюванню та паянню, а отримується при температурі 950–1060°C) (Zimmermann, Günther, 1977/1982, с. 254). Походження плити – південний захід Франції, колишня провінція Лангедок, колишнє графство Лораге (фр. Lauragais). Можемо припустити, що наприкінці XV ст., в південно-західних регіонах Франції переважно все ще мали справу з некласичним чавуном, в якому був малий вміст карбону. Причому час появи таких камінних плит з ковкого заліза або чавуну ймовірно сягає XIV ст., початку Малого льодовикового періоду, коли відбулася модернізація пристінного каміна. Графство Лораге, в якому виготовлена ця камінна плита, охоплювало велику територію Королівського каналу у Лангедоку (сучасна назва Канал дю Міді, фр. Canal du Midi), простягалось між Тулузою на північному заході та Каркассоном на південному сході, та між Кастром на північному сході, й Пам'є на південному заході. Плита знаходилась у старому приватному помешканні в муніципалітеті Лубан-Лораге (фр. Loubens-Lauragais), який розташовується в кількох десятках кілометрів між Тулузою і Каркассоном у нинішньому регіоні Окситанія. Перші плити з ковкого заліза з'явилися на південному заході Франції ще у XIV ст., з початком просування Європою Малого льодовикового періоду. Причому вони були масивні, довжиною понад 1 метр. Їх перша і найважливіша функція – захист від пожеж задньої стінки каміна. Неможливо сказати, в якій саме місцевості вперше з'явилися плити із ковкого чавуну, як первісні радіатори для пізньосередньовічного каміна. Тут дослідник мав би виступити у ролі шукача-археолога. Можливо, це сталось в якійсь сільській печі Лангедоку чи Герцогстві Бургундія, біля міського осередку в Лотарингії чи Нормандії.

Відштовхуючись від знайдених кількох відомих схожих плит з ковкого заліза на півдні Франції, першість у цьому питанні можна було б віддати провінціям Перигор, Лімузен, Лангедок. Цей вибір півдня Франції є гіпотезою, яку надалі потрібно підтвердити можливими наступними знахідками подібних плит. Водночас ця гіпотеза не зумовлена якимись внутрішніми симпатіями до того чи

іншого регіону Франції, як це можна простежити у роботах деяких іноземців (деякі європейці, подорожуючи, висловлювали свою внутрішню симпатію до того чи іншого регіону Франції, зокрема до мешканців провінції Лангедок. Як писав англійський граф, письменник Честерфілд у листах до сина, «лангедокці – цілком інакші: веселі, гарно виховані, вродливі» (Честерфілд, 2022, с. 212), а ґрунтується на дослідженнях історії кузень та розвитку доменних печей, беручи до уваги зразки найдавніших плит з ковкого чавуну, які були знайдені саме у південних регіонах Франції.

Соціально-економічна ситуація XV ст. у Лангедоку була важкою. Емануель Лу Руа Ладюрі детально описує тривалу економічну кризу XV ст., зумовлену Столітньою війною, поганими погодними умовами, викликаними Малим льодовиковим періодом, чумою, зменшенням населення і родючих земель. У Лангедоку в XV ст. домінувала патріархальна сім'я, де все майно було записане на батька; у такій сім'ї гостро й емоційно відчувалася потреба в безпеці, яку не могла гарантувати ні королівська влада, ані влада на рівні парафії (Le Roi Ladurie, 1969, с. 40-41).

Плита із ковкого чавуну з Лангедоку є попередницею литих чавунних фаербеків, і з'явилася у період між 1400-1480 роками. За договором у Бретинї (1360) Лангедоку пощастило уникнути англійського протекторату під час Столітньої війни, тоді як третина провінцій Франції була захоплена англійцями. У цей час в Лангедоку, як і в багатьох інших провінціях, тривав демографічний спад (Le Roi Ladurie, 1969, с. 44), зумовлений кліматом, періодичними спалахами епідемії чуми (між 1481 і 1516 роками епідемія чуми спалахувала майже щороку), Столітньою війною та її наслідками. Лангедок вважався найбільш охоплений чумою в королівстві аж до 1510 р., що змушувало парламент Тулузи щоразу переїжджати на нове місце (Le Roi Ladurie, 1969, с. 62).

Під час Столітньої війни ковалі у сільських кузнях вже почали досягати температур, вищих для простого формування предметів із заліза, проводячи відносно часті роботи зі зварювання (на це вказують досить товсті ковпачки й кулькові лусочки – їх також видно на плиті). Залізна плита з Лангедоку, ймовірно, була виготовлена у кузні в останньому періоді Столітньої війни. Три ковані лілії вказують на лояльність до французької монархії, вони ж могли символізувати Тулузу як столицю регіону Лангедок (три

лілії є в основі герба міста). Зрештою, лілія була у центрі багатьох гербів і прапорів Європи, в тому числі, англійських династій XIV-XVI ст. Ланкастерів, Йорків, Тюдорів. Такі камінні плити з ковкого чавуна були важливим предметом матеріальної культури села і міста Середньовіччя, які в невеликій кількості дійшли до нашого часу. Джерела говорять про інновації залізорудної промисловості в Лангедоку вже на початку XIV ст. Тоді у цій провінції почали з'являтися доменні печі з ковальськими цехами, де чавун з печі перетворювався на залізні злитки (Mousnier, Arnoux, 2000, с. 187-202). Залізорудна промисловість була переважно сільською. Відтак працював сільський та міжсільський (в межах окремої парафії) ринок, коли створювалися затребувані речі домашнього вжитку. Операції селян з худобою та продаж вина давали свіжі гроші, з яких купувалися сіль, тканини, залізні предмети (лопати, серпи, ножі) чи розваги (Lartigaut, 1978, с. 216). Коваль був шанованою людиною у селі чи місті, й ремісник у широкій своїй професії вже з XIII ст. міг отримувати довічну, часто спадкову платню, а іноді й землю. З XIV і XV ст. у західній Європі відбувалося явне збільшення залізних предметів. Це говорить про зростання значення цього металу через його меншу, порівняно з мідними сплавами, ціну, що домінували протягом попередніх століть.

Ковалі у сільській місцевості збільшили свою виробничу потужність (Mousnier, Bailly-Maître, 2000, с. 210-218) – від цвяха і до багатогранного екіпірування пізньосередньовічного воїна. Серед першочергових речей у побуті, вже у XIV ст. (можливо й дещо раніше), камінні залізні плити ставали все більш затребуваними. Додатковий обігрів житла за середніх коливань температур і «страхування» задньої стінки каміна оселі від руйнування і пожеж, ставали нормою для середньовічних замків і палаців, а також для простого фермерського житла. Слід також зазначити, що провінція Лангедок була першою у Франції з видобутку вугілля. Як пише Емануель Ле Руа Ладюрі у своїй дисертації «Селяни Лангедоку» (фр. «Les paysans de Languedoc», 1969), вже у 1240 р. сільські шахтарі Лангедоку видобули найстаріше у Франції вугілля Алес (фр. Le charbon d'Alès) і одне з найстаріших, видобутих у Європі (Le Roy Ladurie, 1969, с. 17). Вже в останній чверті XIV ст. ковалі багатьох кузень у французьких атлантичних і центральних Піренеях володіли вмінням делікатного зварювання чавуну та

сталі. Ковалі працювали не лише для свого села чи хутору, але й для зовнішнього ринку (Mousnier, Verna, 2000, с. 230-238). Однак, як справедливо писав Е. Ле Руа Ладюрі, «чого не вистачало великій культурі наприкінці Середньовіччя, так це не землі й не каменю, а грошей і людини», «великих, багатих і зухвалих селянських господарів» (Le Roy Ladurie, 1969, с. 45), адже, «всупереч мальтузіанській тезі, населення зменшувалося швидше, ніж прожитковий мінімум» (Le Roy Ladurie, 1969, с. 54).

Економічна криза та Столітня війна загальмували розвиток чорної металургії у Франції, не давши змогу розвинути і розбагатіти майстрам сільської кузні. Підвищення військових і інших податків спровокували народні повстання, в тому числі у провінції Лангедок (друга половина XIV ст.). Проте війна часто виступала двигуном еволюції держави. Металургію очікував неминучий прогрес, де піонери цієї галузі – підкорювачі лісів і усього «неокультурного простору» здійснили суттєвий прорив (Le Roi Ladurie, 1969, с. 55), поступово розширюючи асортимент виробів із заліза, чавуну і сталі. Будівництва укріплень для багатьох міст, містечок і замків, додаткових нефів у готичних соборах через приріст населення – усе це було неможливе без залізної металургії. Багато великих будівель Середньовіччя було збудовано завдяки масовому використанню залізних тяг для кладки соборів. Зокрема, варто згадати Палатинську каплицю Карла Великого як частину Аахенського палацу (VIII ст.), великі готичні собори Іль-де-Франс, Папський палац в Авіньйоні. Одразу зі завершенням Столітньої війни конкуренція природно відновилася. Доменні печі та кузні, зруйновані війною, почали активно відновлюватися і переходити з рук селян до міських підприємців і лордів. Залізорудна промисловість з початку XVI ст. стала прерогативою привілейованих орденів і багатих лордів, які отримували податкові пільги від королівського двору.

**Кінець XV - початок XVI ст. «IHS». Лімузен.
«Клермонська» плита**

Чавунна камінна плита в готичному стилі кінця XV ст. Центральна Франція. Пізній етап готики. Розмір: висота 75 см, ширина 60 см, глибина 3 см. Вага 45 кг (без врахування відсутньої нижньої частини). Походження – доменні кузні регіону Лімузен (фр. Limousin) на південному заході центральної частини Франції. (Особистий архів автора).

П'ятикутна плита є прикладом народного або популярного мистецтва з характерним орнаментом центральної та південно-західної Франції. Чавунна плита має готичний загострений верх з рядом пунктирних кульок довкола, які відповідають її іконографії. Прикрашена кульовим хрестом, христорогамою «IHS» (лат. Iesus, Nominum Salvator, укр. Ісус, Спаситель людей) і пентаклем, який в середньовічній Європі називали «печаткою Соломона» (фр. Sceau de Salomon). Вважалося, що ця пентакль-печатка забезпечувала захист, а також могла асоціюватися з Різдом Христовим. Часто на камінних плитах XVI-XVII ст., замість кульового хреста зображалася «куля з хрестом» (лат. Globus cruciger, фр. Globe crucifère), яка з часів Середньовіччя була християнським символом влади. Схожу плиту з Лімузена XVI ст. подає у своєму каталозі Карпентьє (Carpentier, 1912, с. 101). Поряд із Перигором, сусідній історичний регіон Лімузен, з якого походить ця плита, відомий одними з найстаріших доменних печей, з яких у Франції виливали готичного типу чавунні камінні плити. Знаходилась плита у

старому кам'яному будинку в муніципалітеті Вік-ле-Конт (фр. Vic-le-Comte) в регіоні Овернь, розташованому на території Центрального масиву Франції. Вік-Ле-Конт знаходиться неподалік адміністративного центру регіону Клермон-Ферран (фр. Clermont-Ferrand). Саме в Клермоні під час собору 1095 р. папа римський Урбан II оголосив про Перший хрестовий похід. У 1551 р. Клермон став королівським містом, а у 1610 році – нерозривною власністю Французької корони.

Початок – перша чверть XVI ст. Перигор

Початок – перша чверть XVI століття. Доменні печі Перигору, округ Нонтрон (Nontron). Розмір: ширина 91 см, висота (включно з вигорілою частиною) 115 см, глибина (нерівність лиття) від 2 до 4 см. Вага 165 кг (без врахування відсутньої нижньої частини). (Особистий архів автора).

Камінна плита належить до одного з перших «поколінь» литих чавунних плит французького королівства, відлита на початку або в першій половині XVI ст. Виготовлена з одноразової форми незакріплених предметів у регіоні Перигор (фр. Périgord) на південному заході Франції. Плита має п'ятикутну форму (з відрізним нижнім лівим кутом, результат вигорання від тривалої експлуатації) і характерна символізмами пізнього Середньовіччя. Прикрашена кульовим хрестом, двома пентаклями або «печатками Соломона» (в цьому випадку пентаклі ще могли бути символом Різдва Христового); трьома сосновими шишками, які могли символізувати довголіття; всі ці елементи пунктирні. Восьмикутна

зірка з хрестом, часто прикрашена ліліями, зустрічається на чавунних плитах XVI ст. На інших схожих плитах можна побачити також відбитки ножів з Перигору, які своєю якістю були відомі у всій Франції. На «перших» чавунних плитах з різних регіонів можна було побачити різноманітні предмети домашнього вжитку, навіть відбитки долонь, дуже часто замість орнаментної окантовки використовувалась мотузка. Елементи, які ми бачимо на плитах, окремо втискалися у зволожений піщано-глиняний шар, а згодом, після його висихання, ця форма заливалися сирим чавуном. На інших п'ятикутних плитах готичного стилю можна побачити різноманітні предмети, які як прикраса втискалися у заготовлену форму мокрої глини з піском – квітки лілії, шматки мотузки, інструменти, посуд, ножі, кинджали та інші речі домашнього вжитку.

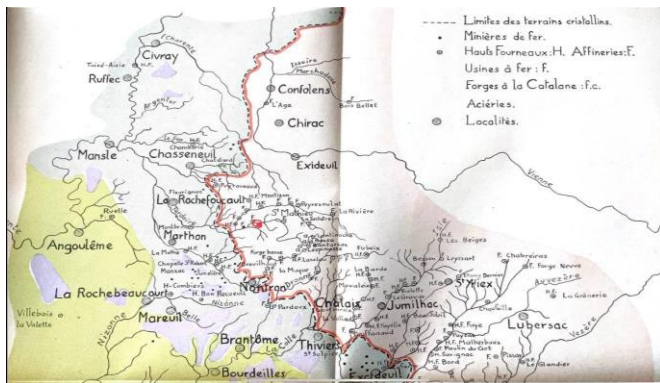
Поряд з квітами лілії як символами Франції, вже у готичний період (кінець XV – початок XVI ст.) на фаєрбеках з'явилися відбитки гербів. Подібні плити були виготовлені на ливарних заводах початку – першої половини XVI ст., які працювали у величезному регіоні, багатому на залізну руду на південному заході Франції. Насамперед йдеться про Перигор, а також про сусідні регіони Лімузен (фр. Limousin) та Ангума (фр. Angoumois). Причому окремі кузні та доменні печі двох останніх регіонів отримували руду та чавун саме з Перигору (Peyronnet, 1958, с. 13). Попит на такі литі чавунні плити був зумовлений демографічним бумом, який переживали регіони Франції після завершення Столітньої війни. Як стверджує Е. Ле Руа Ладурі, між 1470 і 1540 роками кількість будинків у Провансі, Лангедоку й інших регіонах півдня Франції майже потроїлася, відтак зросли пожежі у таких будинках ([Le Roi Lardurie, 1969, с. 60-61).

Саме в цей період камінні чавунні плити остаточно закріпилися в побуті як важливі індикатори мінливого клімату Малого льодовикового періоду, та як важливий елемент захисту від пожеж, через руйнування задньої стіни каміна. Перигор відомий своїми винятковими покладами залізної руди ще з часів Римської імперії. Утім залізні цехи галло-римської епохи були знищені варварами у V ст. і норманами у IX ст. (Peyronnet, 1958, с. 29). Перигор поволі відроджується в XI-XII ст., так що навіть англійський король Едуард I привозив залізо в Англію зі своїх

земельних володінь у Перигорі. Одним з перших у Франції, цей регіон уславився виготовленням предметів з чавуну в останньому періоді Столітньої війни (близько 1435 р.), коли Франція перемагала Англію. Згадок про перші кузні з виготовлення чавуну у графстві Перигор не збереглося, але дослідники припускають, що вони датуються кінцем XV ст. (Verneilh, 1877, SER6., T.4, с. 553). Джерела фіксують заможних майстрів кузень в Перигорі, починаючи з 1500 р., які вже володіли дворянством, або були близькі до його придбання. Жюль де Верней вважає, що для того, щоб майстер кузні збагатився настільки, аби отримати дворянство, треба було, щоб кузня або доменна піч давали прибуток протягом тридцяти – сорока років. Іншими словами, поява перших доменних печей у Перигорі мала б припадати на період Людовика XI (1461-1483), час миру і відродження (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 541, 554). Цей регіон багатий на поверхневі поклади залізної руди. Залізні плато, густі ліси для деревного вугілля, мережі джерел і струмків для промивання руди – цього залізного шлаку було стільки, що його використовували навіть для будівництва доріг – т. зв. «чорної дороги», якими в ранньому Середньовіччі замінювали старі залишки галло-римських доріг. Жюль де Верней, який у 1870-х рр. чи не вперше описавши старі кузні Перигора, зазначав, що дороги, побудовані в регіоні зі старого залізного шлаку, витримували до 20 років експлуатації (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 540). Перші доменні печі були часто закопані в землю, з деревним вугіллям і вапняком послідовними шарами. З часом в долинах Перигору постали каталонські кузні, з яких виходили очищені ковані, клепані або зварені предмети. Велика кількість фермерських будинків у регіонах Перигор і Лімузен постали саме у другій половині XV – початку XVI ст. (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 541), у яких почали з'являтися чавунні камінні плити як спосіб додаткового обігріву. Плити, як і інші вироби з чавуну, експортувалися з Перигору для потреб власників середньовічних замків та палаців за допомогою волів вибоїстими й заболоченими стежками, а далі човнами по руслах річок. Так само за допомогою великої кількості волів або ж човнами доставлялися гармати до Бордо, Рошфора, Ля-Рошель тощо (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 558). На відміну від ливарних цехів, розташованих у долині Рейну, заводи Перигора не розміщали дат чи гербів на своїх ранніх

фаєрбеках. Тому можемо говорити лише про приблизний час їхньої появи. На жаль, дослідження Едмонда Пейроне про старі кузні Перигора (1958), через брак джерел теж не дає відповіді на питання, коли з'явилися в регіоні перші литі чавунні плити. Часто залізні кузні та фабрики у Перигорі примикали до однойменних замків, лорди яких отримували королівські патенти на вирубку лісів та експлуатацію покладів залізної руди, річок і ставків (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 556-558). Даний фаєрбек знаходиться у замку Пюйшарно (Le chateau de Puycharnaud), що лежить на 40 гектарах в Сент-Естеф (Saint-Estephe) в окрузі Нонтрон у нинішньому департаменті Дордонь (територія колишньої провінції Перигор) на південному заході Франції. Північніше Нонтрона, де розташований замок Пюйшарно, вже наприкінці XV – початку XVI ст. існувало декілька кузень і доменних печей, в тому числі каталонського типу. Судячи з геологічної карти, яку подає Едмонд Пейроне, доменна піч працювала поряд із замком Пюйшарно (на фото замок Пюйшарно – червона позначка).

Замок із доменною піччю неподалік розташовуються в кристалічній місцевості, пересіченій численними струмками й ставками, фактично на зламі двох геологічних місцевостей – кристалічної (Сент-Естеф) і кам'янистої (Нотрон), сформованої юрським і крейдяним періодами (Peugonnet, 1958, с. 19-20). Замок XVI ст. тісно пов'язаний з історією дворянства і, зокрема, з родинами Ла Рам'єр (фр. La Ramière) і Мале (фр. Malet). Перші були протестантами в XVI ст., служили офіцерами у лідера гугенотів адмірала Гаспара де Коліньї, вбивство якого у 1572 р.

було передвісником Варфоломійської ночі. Згодом, за короля Генріха IV, родина Ла Рам'єр була навернута у католицизм. Лорд Ла Рам'єр був близьким до Генріха IV. А спадкоємець роду Ла Рам'єр одружився з дочкою гасконця, який був господарем замку Пюйшарно і його земель (Peyronnet, 1958, с. 20-21). Подальша історія замку в даному контексті дослідження менш важлива. Камінна плита, ймовірно, знаходилася у цьому замку весь цей час (до 2021 р., коли замок отримав нового власника і відчинив двері як готель). Слід зазначити, що на відміну від високомистецьких плит епохи Відродження, чавунна плита з Перигора початку – першої половини XVI ст. характеризується примітивним втискуванням предметів, що мали релігійне та побутове значення. Припускаємо, що майстри кузень були людьми дуже посередньої культури, однак, вправними менеджерами, які забезпечили розвиток своєї галузі (Peyronnet, 1958, с. 15). Процвітання залізорудної галузі у сільській місцевості приводило до того, що дворяни продавали свої землі розбагатілим майстрам кузень і доменних печей, які з початку XVI ст. почали купувати для своїх сімей посади в судочинстві та фінансах. Так народжувався у Франції новий тип дворянства (Peyronnet, 1958, с. 36).

Погодимось з Норманом Дейвісом, що «так звану «добу Ренесансу»... можна схарактеризувати лише як вияв інтересів меншості; адже величезні сектори європейського суспільства і великі обшири європейської території взагалі не зазнавали жодних впливів... Ренесанс не торкався ногами землі» (Дейвіс, 2008, с. 485). Ренесанс, з причини руйнівної Столітньої війни, пізно зайшов у кузні французьких сіл і містечок, де тривала, здавалось неперервна середньовічна традиція. Перигор – одна з таких провінційних європейських територій. Плити з Перигору періоду Відродження суттєво контрастують зі своїми ровесницями, які були відлиті у доменних печах Лотарингії. Ця плита, як і схожі з нею за стилем, були мовчазними свідками багатьох подій, зокрема релігійних воєн, які до кінця XVI ст. розкололи Королівство Франція. Проте попри релігійні війни ливарне виробництво Перигору прогресувало. Королі Франції надали ряд привілеїв ливарним цехам регіону у XVI ст. Золотий вік чавунного лиття припадає на період Людовика XIV, коли кузні Перигора

забезпечували королівський флот сотнями чавунних гармат (Verneilh, 1877, SER6, T.4, с. 545-553).

П'ятикутна плита. Кінець XV – початок XVI ст. Південь Франції

Плита була знайдена на півдні Франції, точне її походження невідоме. Ширина 98. Висота 93,5 см. Глибина від 4 до 5 см (нерівність лиття). Вага 190 кг. (Особистий архів автора).

Французький ренесансний орнаментальний стиль XVI ст. Камінна плита із монстраційним⁶ медальйоном із зображенням невизначеного герба – великим флер-де-ліс у формі орнаментального картуша. Плита має п'ятикутну форму в готичному стилі, яка нагадує сідло коня. П'ятикутна модель чавунних плит походить з готики і є однією з найдавніших французьких моделей. Плита була відлита з матриці, вирізаної з дерева. На фото можна помітити вертикальні смуги. Дерев'яна матриця складалася з трьох збитих дощок (на чавунних плитах часто можна побачити сліди смуг від вертикальних чи горизонтальних дощок).

Такі п'ятикутні моделі були поширеними у колишніх графствах Ангулем, Ла Марш та Сентонж (l'Angoumois, la Marche, de Saintonge) на півночі герцогства Аквітанія західної Франції, а також в історичних областях Наварри й Беарна, Руссільйона і Лангедока на півдні, а також в герцогстві Лотарингія. Камінна плита представлена характерними атрибутами «королівського

---

⁶ Монстраційний – від слова «монстрація», у Католицькій церкві різновид дароносиці, позалітургійного шанування святих дарів

стану» людини. Ми бачимо велику геральдичну лілію в медальйоні, яку підтримує пара левів з високим рельєфом. З усіх геральдичних фігур тваринного світу леви були найпоширенішим предметом зображень. Нормальним було положення на гербі, коли леви стоять на задніх кінцівках, на відміну від леопарда, якого на гербах зображають крокуючого горизонтально. Вважається, що лев символізує головні чесноти шляхетності, якими є мужність, влада, велич, благородство і щедрість. Крім цього у всіх традиціях лев асоціюється з королівською владою. Вертикальне зображення левів у геральдиці виражає його гідність та вищість, тому що тільки людина є прямостоячою твариною, або ж, як висловлювався Арістотель, «твариною політичною». На відміну від геральдичного леопарда, лев завжди зображений в профіль та зазвичай дивиться у бік. На фаєрбеку ми бачимо невідомий герб із зображенням великої геральдичної лілії в медальйоні. Оздоблення герба на плиті за стилем нагадує геральдичну орнаментику панелей короля Франциска I у палаці Фонтенбло, на яких зображення Франциска I є у вигляді геральдичного символу – саламандри (Racinet, Dupont-Auberville, 2023, с. 477-479).

Висновки. Отже, камінні чавунні плити кінця XV – початку XVI ст., що походять з Королівства Франція, відображають високий рівень технічної майстерності того часу. Їх виготовлення вимагало не лише знань з чавуноливарного виробництва, але й вміння обробки дерева для створення дерев'яних матриць. Різноманітні орнаменти, геральдичні символи та сцени з життя того часу свідчать про культурні та художні тенденції епохи. Важливо, що камінні плити виконували не лише практичну функцію, а й з часом перетворились на об'єкти мистецтва. Завдяки високій тепловіддачі чавуну, такі плити допомагали в опаленні домівок, а також підтримували задню стінку каміна від руйнувань, яких вона зазнавала під впливом високих температур. Значна вага забезпечувала довготривалу теплову реакцію, що робило їх популярними у побуті та помістях дворянства того часу. Камінні чавунні плити – фаєрбеки, є унікальним прикладом синтезу мистецтва та технології того часу, які зберігаються як цінні артефакти історії та культури.

Перспективи подальших досліджень пов'язуються із можливим вивченням взаємовпливів між кліматичними змінами та

розвитком технологій, пов'язаних із повсякденням та підвищенням комфортності життя, перш за все, представників заможних верств західноєвропейського суспільства Нового часу.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Дейвіс, Н. (2008). Європа. Історія. Київ: Основи. 1463 с.

Стенгоуп, Ф., граф Честерфілд. (2022). Листи до сина. Львів: Апріорі. 258с.

Camenisch, C., Keller, K., Salvisberg, M., Amann, B., Bauch, M. (2016). The early Spörer Minimum – a periode of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe / *Climate of the Past Discussions*, p. 2107-2126.

Carpentier, H. (1912). *Plaques de cheminées*. T.1. Paris. 474 p.

de Verneilh, J. (1877). *Les anciennes forges du Périgord et du / Revue des sociétés savantes des départements. Sixième série. Tome IV. Année 1876. – 2 semestre.* Paris: Impimerie nationale, p. 537-560.

Garnier, E. (2010). *Les Dérangements du Temps. 500 ans de chaud et de froid en Europe.* Plon. 244 p.

Havard, H. (1887-1890). *Dictionnaire de l'Ameublement et de la Décoration. Depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours.* T.1. A-C. Paris: Maison Quantin.

Lartigaut, J. (1978). *Les Campagnes du Quercy après la querre de Cent ans: vers 1440 – vers 1500. Annales du Midi.* pp. 214-217.

Le Roy Ladurie, E. (1969). *Les paysans de Languedoc.* Paris: Flammarion. 383 p.

Moriceau, J-M. (2023). *La Mémoire des Croquants. Chroniques de la France des campagnes 1435-1652.* Paris: Texto. 864 p.

Mousnier, M. (2000). *L'artisan au village.* Dans *l'Europe médiévale et moderne / Matthieu Arnoux. Fer dans un village médiéval (11e – 15e siècles).* Toulouse: Flaran, p.187-202.

Mousnier, M. (2000). *L'artisan au village.* Dans *l'Europe médiévale et moderne / Marie-Christine Bailly-Maître. Forges villageoises, forges minières : étude comparée.* Toulouse: Flaran, p. 203-218.

Mousnier, M. (2000). *L'artisan au village.* Dans *l'Europe médiévale et moderne / Catherine Verna. Forgerons de village: quelques témoignages béarnais des XIVE et XVe siecles.* Toulouse: Flaran, p. 219-238.

Peyronnet, E. (1958). Les anciennes forges du Périgord. Bordeaux: Delmas. 366 p.

Pfister, C. (1999). Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995). Bern – Stuttgart – Wien: Verlag Paul Haupt. 304 p.

Pfister, C., Wanner, H. (2021). Climate and Society in Europe – the Last Thousand Years. Printed in Austria. 1st edition: Haupt Verlag. 397 p.

Racinet, A., DuPont-Auberville, A. (2023). The World of Ornament (Complete coloured reprint of: l'Ornement polychrome (1869-1888) / l'Ornement des tissus (1877). Introduction by David Batterbam. Köln: Taschen. 528 p.

Zimmermann, R., Günther, K. (1982). Metallurgie und Werkstofftechnik. Ein Wissensspeicher. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie, 1977. 381 p.

References

Deivis, N. (2008). Yevropa. Istoriiia. Kyiv: Osnovy, p. 1478. [in Ukrainian].

Stenhoup, F., hraf Chesterfild. (2022). Lysty do syna. Lviv: Apriori. 248 p. [in Ukrainian].

Camenisch, C., Keller, K., Salvisberg, M., Amann, B., Bauch, M. (2016). The early Spörer Minimum – a periode of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe / Climate of the Past Discussions, p. 2107-2126.

Carpentier, H. (1912). Plaques de cheminées. T.1. Paris. 474 p. [in French]

de Verneilh, J. (1877). Les anciennes forges du Périgord et du / Revue des sociétés savantes des départements. Sixième série. Tome IV. Année 1876. – 2 semestre. Paris: Impimerie nationale, p. 537-560. [in French]

Garnier, E. (2010). Les Dérangements du Temps. 500 ans de chaud et de froid en Europe. Plon. 244 p. [in French]

Havard, H. (1887-1890). Dictionnaire de l'Ameublement et de la Décoration. Depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours. T.1. A-C. Paris: Maison Quantin. [in French]

Lartigaut, J. (1978). Les Campagnes du Quercy après la guerre de Cent ans: vers 1440 – vers 1500. *Annales du Midi*. pp. 214-217. [in French]

Le Roy Ladurie, E. (1969). Les paysans de Languedoc. Paris: Flammarion. 383 p. [in French]

Moriceau, J-M. (2023). La Mémoire des Croquants. Chroniques de la France des campagnes 1435-1652. Paris: Texto. 864 p. [in French]

Mousnier, M. (2000). L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Matthieu Arnoux. Fer dans un village médiéval (11e – 15e siècles). Toulouse: Flaran, p.187-202. [in French]

Mousnier, M. (2000). L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Marie-Christine Bailly-Maître. Forges villageoises, forges minières : étude comparée. Toulouse: Flaran, p. 203-218. [in French]

Mousnier, M. (2000). L'artisan au village. Dans l'Europe médiévale et moderne / Catherine Verna. Forgerons de village: quelques témoignages béarnais des XIVe et XVe siècles. Toulouse: Flaran. p. 219-238. [in French]

Peyronnet, E. (1958). Les anciennes forges du Périgord. Bordeaux: Delmas. 366 p. [in French]

Pfister, C. (1999). Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995). Bern – Stuttgart – Wien: Verlag Paul Haupt. 304 p. [in French]

Pfister, C., Wanner, H. (2021). Climate and Society in Europe – the Last Thousand Years. Printed in Austria. 1st edition: Haupt Verlag. 397 p. [in English]

Racinet, A., DuPont-Auberville, A. (2023). The World of Ornament (Complete coloured reprint of: l'Ornement polychrome (1869-1888). l'Ornement des tissus (1877). Introduction by David Batterbam. Köln: Taschen. 528 p. [in English]

Zimmermann, R., Günther, K. (1982). Metallurgie und Werkstofftechnik. Ein Wissensspeicher. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie, 1977. 381 p.

Batenko T. CAST IRON FIREPLACE STOVES FROM THE KINGDOM OF FRANCE IN THE LATE 15TH AND EARLY 16TH CENTURIES: CLIMATIC, ECONOMIC AND CULTURAL CONTEXTS

Abstract

The purpose of the article is to study and describe fireplace cast-iron slabs of the end of the 15th – beginning of the 16th centuries, originating from the Kingdom of France: to determine the style, technical aspects of production, as well as the cultural and historical contexts that influenced the development and distribution of fireplace stoves. ***Methodology.*** During the preparation of the article, the basic principles of historical and cultural knowledge were used. In particular, the author uses epigraphy to decode and interpret inscriptions and symbols on firebacks, structural analysis to determine the physical characteristics of the plate, contextual analysis, mapping and dating. ***Scientific novelty.*** The work is devoted to the study and description of a number of fireplace slabs that were made at the end of the 15th – beginning of the 16th centuries in the Kingdom of France. These hearthstones are unique, as they are not included in any currently known catalog of French heraldic hearthstones. In particular, the places of their probable manufacture were investigated, the socio-economic context of the region of origin was described, and the climatic

---

conditions that became one of the reasons for the appearance of firebacks in various regions of Western Europe during the Late Middle Ages were described. **Conclusions.** Conclusions. The appearance of the first cast iron plates coincided with the period at the end of the Late Middle Ages, when the «Sperer minimum» – a cold period in Europe, caused by explosive volcanism and a decrease in solar radiation. Today, cast-iron fireplace slabs can serve as one of the proxy sources, i.e., indirect sources, and evidence of climate changes in the Late Middle Ages and Early Modern times. Based on the studies of firebacks, it is possible to follow the stages of the development of the iron ore industry and how the appearance and decoration of firebacks changed as they became increasingly used in the homes of the nobility and farmers, and also as in abbeys in Western Europe.

Key words: «Little Ice Age», France, fireback, fireplace stoves.

Batenko T. ŻELIWNE PIECE KOMINKOWE Z KRÓLESTWA FRANCJI POD KONIEC XV I NA POCZĄTKU XVI WIEKU: KONTEKSTY KLIMATYCZNE, EKONOMICZNE I KULTUROWE

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie i opisanie żeliwnych płyt kominkowych z końca XV – początku XVI wieku, pochodzących z Królestwa Francji: określenie stylu, technicznych aspektów produkcji, a także kontekstów kulturowych i historycznych, które miały wpływ na rozwój i dystrybucją pieców kominkowych. **Metodologia.** Przygotowując artykuł wykorzystano podstawowe zasady wiedzy historyczno-kulturowej. W szczególności autor wykorzystuje epigrafie do rozszyfrowania i interpretacji napisów i symboli na paleniskach, analizę kontekstową, mapowanie i datowanie. **Nowość naukowa.** Praca poświęcona jest badaniu i opisowi szeregu płyt kominkowych, które powstały na przełomie XV i XVI wieku. w Królestwie Francji. Te kamienie paleniskowe są wyjątkowe, gdyż nie figurują w żadnym obecnie znanym katalogu francuskich kamieni heraldycznych. W szczególności zbadano miejsca ich prawdopodobnego wytwarzania, opisano kontekst społeczno-gospodarczy regionu pochodzenia, a także warunki klimatyczne, które stały się jedną z przyczyn pojawienia się płomieni ogniowych w różnych regionach Europy Zachodniej w okresie późnego średniowiecza. Opisano także warunki klimatyczne, które stały się jedną z przyczyn pojawiania się pożarów w różnych regionach Europy Zachodniej w okresie późnego średniowiecza. **Wnioski.** Pojawienie się pierwszych płyt żeliwnych zbiegło się z okresem schyłku późnego średniowiecza, kiedy to «minimum Sperera» – zimny okres w Europie, spowodowany wybuchową wulkanizacją i spadkiem promieniowania słonecznego. Dziś żeliwne płyty kominkowe mogą służyć jako jedno ze źródeł

zastępczych, czyli źródeł pośrednich i dowodów zmian klimatycznych w okresie późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności. Na podstawie badań płyty kominkowe można prześledzić etapy rozwoju przemysłu rud żelaza oraz to, jak zmieniał się wygląd i dekoracja płyty kominkowe w miarę ich coraz szerszego stosowania w domach szlachty i rolników, a także w opactwach w Europie Zachodniej.

Słowa kluczowe: «Mała Epoka Lodowcowa», Francja, ogień ogniowy, piece kominkowe.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.04.2024 р.

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2024. – Вип. 14.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2024. – Issue 14.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б.

